

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Куди ми йдемо? (Роздуми історика)

Сталінізм і Україна

Запровадження автономії України і збройні сили республіки

М. В. Лисенко і національно-визвольний рух в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.

Українська Держава часів гетьманщини

Гетьман Петро Дорошенко

Розкуркулення в УСРР

Вбивство Симона Петлюри

Сольчаник Роман. Україна, Білорусь і Молдова: Інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання

Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)

7-8'92

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 7—8 (376—377)

ЛИПЕНЬ—СЕРПЕНЬ 1992

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Історія і політика

Ткаченко В. М. Куди ми йдемо? (Роздуми історика) 3

Маловідомі сторінки історії

Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна (*Продовження*) 13
Солдатенко В. Ф. Запровадження автономії України і збройні сили рес-
публіки 24

ПОВІДОМЛЕННЯ

Шевченко Л. А. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40—50-х рр. 39
Катренко А. М., Денисенко С. Д. М. В. Лисенко і національно-визвольний
рух в Україні у другій половині XIX—на початку XX ст. 48

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Кульчицький С. В. Українська Держава часів гетьманщини 60
Алексеев Ю. М. Деякі проблеми викладання і вивчення історичних дисциплін
у педагогічному вузі 80

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Смолій В. А., Степанков В. С. (*Кал'янець-Подільський*). Гетьман Петро
Дорошенко 84

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Розкуркулення в УСРР (*Закінчення*) 103

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Табачник Д. В. Вбивство Симона Петлюри 112

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Сольчаник Роман (*Німеччина, Мюнхен*). Україна, Білорусь і Молдова:
Інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання 124

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Телегін Д. Я. Обстеження Січей низового Дніпра в 1990 р. 136

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)
(Продовження) 140

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Терещенко Ю. І. В. Ф. Верстюк. Махновщина: селянський повстанський рух
на Україні. 1918—1921 148

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів
історичного профілю (1992 р.) 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Гуньовський І. М. (Львів). Наукова сесія «100 років наукової та науково-
видавничої діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка» 155

Гордієнко П. Л. Республіканська науково-методична студентська конференція
«Історія державності України» 156

Братчук Г. Й. Перша Всеукраїнська конференція юних істориків 157

Історія і політика

В. М. Ткаченко (Київ)

Куди ми йдемо? [Роздуми історика]

Чи не однією з провідних у суспільно-політичній полеміці початку 90-х років стала лінія заперечення всіляких «ізмів» і заклику до «здорового глузду». При цьому постійно наголошувалося, що люди нарешті повинні «просто жити», використовуючи плоди праці рук своїх, а не будувати примарне «світле майбутнє». Однак у міру того, як неминуче наближається етап приватизації, як дедалі реальніше вимальовується перспектива перерозподілу власності, абсолютного зубожіння більшості громадян і збагачення порівняно незначного прошарку спритних ділків, стає ясно, що без «ізмів» не обійтись, коли хочемо збагнути, в якому світі живемо і на що можемо сподіватися в майбутньому.

Відсутність перспективи створює, очевидно, одну з найгнітючіших ситуацій. Свідченням цього може бути той факт, що вже напередодні розпаду СРСР люди втратили впевненість у завтрашньому дні. За даними соціологічних обстежень, проведених групою науковців під керівництвом академіка Т. І. Заславської, на запитання анкети «Чи можете Ви із впевненістю прогнозувати своє майбутнє і якщо так, то на який строк?» 64% респондентів відповіли: не знаю, що зі мною буде через декілька місяців... До речі, серед опитуваних були як мешканці міст, так і сіл.

Як міг після серпневих подій 1991 р. не розвалитися Радянський Союз, коли ще на початку року засади цієї форми державності в очах громадськості були повністю дискредитовані. Наприклад, ставилося запитання: що дає Радянський Союз своїм громадянам? В опитувальному листку наведено чимало позитивних відповідей: мирне небо над головою, відчуття належності до радянського народу, гордість за Вітчизну тощо. Однак люди давали зовсім інші відповіді: 68% — дефіцит, черги, жебрацьке існування, 28% — відчуття безправ'я, 26% — животіння на обочині цивілізації. Отже, сучасне економічне становище людей не влаштовує.

Разом з тим, чи уявляють собі люди, чого вони прагнуть і домагаються? Далєбі ... На запитання «Чи уявляєте Ви суспільний лад держави, в якому житимете в 2000 р.?» відповіді були такими: я впевнений, що, як і раніше, буду жити в соціалістичній державі — 16%; не знаю — 48%; при капіталізмі — 3%. Решта вірить у поєднання засад соціалізму і капіталізму¹.

Зважаючи на такий рівень поінформованості, викликає подив поправка до Кримінального кодексу республіки, прийнята Верховною Радою України, в якій йдеться про те, що «публічні заклики до насильницького повалення чи зміни державного і суспільного ладу» караються позбавленням волі на строк до трьох років чи штрафом у розмірі 10 тис. крб.²

¹ Социализм, перестройка и общественное мнение // Социологические исследования.— 1991.— № 9.— С. 13—18.

² Известия.— 1991.— 14 окт.

В даному разі мова вже не йде про те, що добродійному обивателю не зрозуміло, чи стосується епітет «насильницького» тільки визначення «повалення», чи і «зміни», бо забороняти ненасильницькі зміни шляхом погрози тюремним ув'язненням — це щось нове в законодавстві. Але головне полягає в іншому — чи розуміли громадяни України, за якого суспільного ладу вони жили до серпня 1991 р. і які зміни відтоді в ньому відбулися. Це вже практичне питання, від якого залежить, чи слід закликати населення до повалення існуючого ладу або бодай внесення ненасильницьких змін.

Раніше ми знали, що монополія на визначення суті суспільного ладу належала ЦК КПРС. Нині він розпущений, а останній XXVIII з'їзд партії від відповіді на це питання практично ухилився. Наші газети і журнали — праві, ліві і центристські — публікують величезне «віяло» думок, часто протилежних. І читачам не зрозуміло, чи мають вони право самі визначати категорію суспільного ладу в Україні і чи заклики до його зміни не «потягнуть» на три роки ув'язнення. Обережні люди в Академії наук вважають за краще утримуватися від серйозного аналізу цих суджень і дефініцій, бо «береженого бог береже». Економісти розробляють різні програми виходу країни з кризи, беручи за основу майбутнього устрою нашого суспільства модель шведську, американську чи японську, і при цьому ігнорують той факт, що трудящі колишнього Радянського Союзу мають інше уявлення про інтенсивність праці, справедливість, і в них глибоко укорінилася психологія зрівнялівки.

В ситуації, коли криза охопила суспільство під голосні декларації про «пріоритет загальнолюдських цінностей» і християнської любові до ближнього, згадується класична думка про те, що люди були й будуть дурненькими жертвами обману, поки за моральними проповідями не навчаться розрізняти групові, корпоративні чи зрештою й класові інтереси тих чи інших представників соціальних верств.

Саме в той момент, коли ми, здається, мали б торжествувати перемогу над «ізмами», бо люди втратили відчуття плинності часу і перспективу (і це комусь було дуже вигідно), коли ми заходилися вбивати в могилу «ізмів» осиковий кіл, світ став дивитися на наші язичницькі дії із занепокоєнням. Зокрема, саме такою була реакція учасників Празької сесії Ради взаємодії (міжнародної організації колишніх глав держав і урядів) на доповідь П. Трюдо про неоднозначні процеси, які відбуваються в країнах колишньої «соціалістичної співдружності».

Західні аналітики твердили, що ні капіталістична, ні соціалістична системи в тому вигляді, якими ми їх знаємо, не здатні повною мірою задовольняти суспільні потреби, що ринкової економіки в чистому вигляді ніде немає, а тому східноєвропейським країнам не варто йти шляхом форсованої і тотальної приватизації, повної відмови від державного регулювання. Перехід від жорсткої адміністративно-командної економіки до ринкової, зазначалося у вищезгаданій доповіді П. Трюдо, може виявитися досить тривалим і потребувати твердої виконавчої влади, здатної управляти процесами неминучих соціально-культурних змін³.

На наш погляд, не випадково висновки, що містяться в матеріалах Ради взаємодопомоги, перегукуються з іншим важливим документом, а саме дев'ятою енциклікою папи Іоана-Павла II «Центезімус аннус», в якій викладена система доктрин Святого престолу до 2000 р. і на початок третього століття. Як не дивно для наших поборників «здорового глузду», але й папська енцикліка являє собою саме такий маніфест, де широко використовуються категорії всіляких «ізмів».

Капіталізм, зазначається в енцикліці, вийшов переможцем у змаганні з соціалізмом, але це не означає, що всі країни обов'язково повинні йти шляхом сучасного капіталізму, який папа ідеалізувати не

³ Правда.— 1991.— 14 лютого.

збирається. «Ні — такому капіталізму, який перетворив на ідолів ринок і прибуток, капіталізму, який припускається тих же комуністичних помилок, не дає розвиватися гідності людини», при якому окрема людина оцінюється «просто як елемент, молекула в соціальному організмі»⁴.

Це не означає, що можливості капіталістичного способу виробництва вичерпані. Але, як вважає глава Святого престолу, ця система повинна бути виправлена, змінений її споживацький характер, мають відбутися зміни в способі мислення, поведінці людей, в економічних структурах. Таким чином, критика капіталізму, зазначає папа, спрямована не стільки проти його економічних постулатів, скільки проти «етичної і культурної системи».

Категорії «капіталізм» і «соціалізм», як бачимо, є нормальними складовими політологічного аналізу на Заході. Звичайно, деякі наші радикали можуть посилатися на те, що, мовляв, все це ідеологія. Але на Заході вважають, що завдання ідейного і морального згуртування людей стає дедалі актуальнішим. Виявилось, що ідеологічний вакуум, до якого ми так настирливо пробивалися, призводить до дезінтеграції суспільного організму. І це також непокоїть правлячі кола західних країн. На вже згадуваній Празькій зустрічі Ради взаємодії зазначалося: «Тривалий процес перетворень, який відбувається в ідеологічному вакуумі, може викликати розчарування населення, що потенційно може призвести до серйозних наслідків для крихких інститутів і державних структур у цих країнах, незалежно від їх демократичної законності»⁵.

Папа римський в своїй енцикліці також наголошує на загрозі деідеологізації, закликає до утвердження релігійно-етичного принципу у справі духовної свободи людини. Зокрема, він вважає, що тільки церква може заповнити політичний та ідеологічний вакуум, який утворився в країнах Східної Європи. Ринок, економічна активність, зазначається в енцикліці, повинні діяти в інтересах «вселенського призначення людини»⁶.

Загроза ідеологічного вакууму в Східній Європі викликала занепокоєння в середовищі масонів. Глава італійського масонства, великий магістр Великого Сходу Італії Дж. Ді Бернардо заявив, що в умовах розвалу комуністичних режимів і пов'язаних з цим труднощів економічного та соціального характеру всесвітнє масонство вбачає своє завдання в тому, щоб сприяти підвищенню життєвого рівня народів, які населяють цей регіон, і поверненню в їх уми «надії і довіри». На кінець 1991 — початок 1992 р. була запланована серія зустрічей масонів з вищими керівниками деяких республік колишнього Радянського Союзу. В Італії планується створити масонський фонд солідарності^{6а}.

Як то кажуть, нині «процес пішов». За свідченням французького тижневика «Експрес», 28 квітня 1991 р. в Підмосков'ї відбулося засідання першої масонської ліги «Північна зірка», відтвореної в Росії «Великим Сходом Франції». В березні 1992 р. намічалось створити ще одну ложу «Вільна Росія», а влітку — масонську організацію «Великий Схід Росії», на що виділено 1,2 млн. франків.

Завдяки діяльності іншої масонської організації — «Великої ліги Франції» — в бурхливі дні серпня 1991 р. у країні була створена масонська «Ложя Новикова». Починають діяти відділення і ложі англосаксонської гілки⁷.

⁴ Известия.— 1991.— 11 мая.

⁵ Правда.— 1991.— 14 июня.

⁶ Известия.— 1991.— 11 мая.

^{6а} Правда.— 1991.— 23 сент.

⁷ Правда.— 1992.— 31 янв.

Ці та інші факти свідчать, що під гаслом деідеологізації відбувається процес соціального та ідеологічного реваншу. Згадаймо його основні етапи: замість того, щоб досягнути надбання світової марксистської думки, відкинути нашарування сталінського варіанту «марксизму-ленінізму», КПРС з 1985 р. оголосила про початок перебудови і культивування ідеології «загальнолюдських цінностей». До чого це привело — досить переконливо показав В. Лебедев у «Московских новостях». Примірка нових ідеологічних цінностей до державно-бюрократичного торса відбувалася за таким графіком: 1984—1986 рр. — прискорення; 1987—1988 рр. — вчитися демократії; 1989—1990 рр. — переходимо до ринку. На кожен таку кампанію припадало приблизно два роки. За цей час влада переконувалася у неможливості виконати проголошене гасло, а населенню і журналістам набридло писати і читати про одне і те ж.

Через два роки ставало очевидним, що ситуація погіршується саме в тій галузі, стан справ в якій намічалось поліпшити. Скажімо, під гаслом прискорення почалася стагнація, в результаті боротьби за правову державу зросла злочинність, а в процесі так званого переходу до ринку гроші втратили своє значення (без чого ринок немислимий), і людей, крім прописки, утримували на певному місці роботи і проживання шляхом впровадження карток-талонів, нормованого розподілу продуктів і промислових товарів⁸.

Дворічна періодичність таких кампаній дає можливість висловити припущення, що до літа 1992 р. розмови про ринок припиняться, і з'явиться необхідність висунути якесь інше гасло, а ще краще — нову ідеологічну концепцію. Православ'я навряд чи зможе виконати цю функцію. Найбільш серйозним претендентом на виконання такої місії, очевидно, є націоналізм, який рано чи пізно висуне ідеї «права землі і крові».

Ідеологічний реваншизм щодо культивованої в минулому доктрини соціалістичної революції та інтернаціоналізму, мабуть, набере невдовзі вигляду войовничого націоналізму (візьмемо за приклад феномен Гамсахурдія), поступово дискредитуватиме прапор демократії, під яким прийшли до влади нинішні лідери держав СНД. Ця проблема непокоїть не лише громадян незалежних держав, а й держсекретаря США Дж. Бейкера, про що свідчив його виступ на Московській конференції по людському виміру⁹.

Отже, якщо хвиля ідеологічного реваншизму не спаде, то ті, що прийдуть до влади згодом, неодмінно прагнутимуть не менш активно до реваншу. А це означає, що миру й спокою нам не бачити ще довго, принаймні до того часу, поки науковий аналіз проблем не стане поступово витісняти ідеологічні міфи і кліше.

В той час, як представники суспільних наук стали ухилятися від розгляду проблеми «соціалізм» — «капіталізм» чи, в усякому разі, ставитися до неї виважніше, в ході політичних дискусій їй почали приділяти дедалі більшого значення. В зв'язку з цим слід згадати про послання Патріарха Московського і Всея Русі Алексія до надзвичайної сесії народних депутатів СРСР у серпні 1991 р. Як вказувалося в пресі, це був виступ високої громадянської сили, філософського звучання. Він, зокрема, наголосив: «Я вважаю, що робота сесії може бути успішною лише в тому випадку, якщо з самого початку ми будемо твердо давати собі звіт у тому, що в ці дні в країні відбувається зміна суспільно-політичного ладу»¹⁰.

Серпневі події характеризувалися органами масової інформації як «найнеймовірніші» в історії СРСР з часу захоплення більшовиками

⁸ Московские новости.—1992.—26 янв.

⁹ Известия.—1991.—7 окт.

¹⁰ Там же.—28 авг.

влади. Зазначалося, що комуністичній ідеї було завдано смертельного удару. Зокрема, колишній посол США Дж. Метлок на слуханнях у сенатському комітеті закордонних справ заявив, що зміни в СРСР є настільки фундаментальними, що необхідно переглянути американську політику настільки ж «фундаментальним чином»¹¹.

Про різючість змін у СРСР говорив під час візиту до нашої країни міністр фінансів США Н. Брейді. Стан справ у Радянському Союзі він оцінив таким чином: «Ми побачили країну, де складається демократія і починає формуватися ринковий капіталізм»¹².

Ставлення до цих процесів, звісна річ, неоднозначне. Сполучені Штати розробляють довгострокові плани створення в колишньому СРСР широкої структури освітніх програм, покликаних навчити його громадян практичним засадам бізнесу і економічної діяльності в умовах ринкової економіки. Італійські ліві на сторінках свого органу «Ліберасьйон» б'ють з цього приводу на сполох: «Політика Бориса Єльцина з питання про майбутнє соціального устрою республіки і Союзу є не більше, ніж повторенням західних зразків демократії»¹³.

Безумовно, рецептів соціального устрою нині є багато, як і країн, які виробили власні моделі соціально-економічного розвитку. В зв'язку з цим викликають подив висловлювання науковців, які вважають, що на території колишнього СРСР слід використати саме шведську модель, а також тих, які стверджують, що група мудрих економістів і політиків узагальнить найкращі аспекти всіх моделей (американської, японської, європейської тощо) і «припише» зрештою оптимальний рецепт нашому суспільству. Пропозиції обох сторін є нереальними, бо вони керуються принципом, що суспільство буде розвиватися за заздальгідь розробленим планом, тобто замість утопічної ідеї про можливість побудови основ комунізму протягом 20 років ми знову хочемо побудувати цього разу капіталізм згідно з виробленим проектом.

Нетерплячі радикали забувають (а саме крайні ліві і крайні праві зчиняють цей галас), що кожній нації притаманні певні історичні й культурні особливості, які визначають специфіку організації її економіки. Ринкова економіка на території колишнього Союзу також не може бути одноманітною, а обов'язково має специфіку національну і регіональну й відображає характерні особливості історії й культури, набуті за роки існування спільної державної структури в рамках СРСР. Тому цей суспільний організм не буде копіювати ні американську, ні шведську, ні німецьку модель, а матиме власний, можливо, небачений ще специфічний євразійський варіант.

Найголовніше — не можна допускати різкої революційної ломки всього підряд (хоч це і не вписується у сучасні стереотипи ура-революційності). Досвід вітчизняної історії свідчить, що кожна революція — це катастрофа, оскільки призводить до розвалу суспільної структури. А від насильницьких дій потерпають як правлячі класи, так і решта соціальних верств. Особливу загрозу вони становлять для елітарних груп, які, як показує світовий досвід, необхідні на всіх рівнях — від політичних діячів, письменників до кваліфікованих робітників.

В соціумі завжди існує ієрархія, яка надає йому певної структури. Якщо порушується одна, слід створювати іншу, хоча це тривалий процес. Небезпека дестабілізації завжди виходить від крайніх — лівих і правих. Саме в їх середовищі з'являються харизматичні лідери. Адже демократія завжди є компромісом між поведінкою усіх ланок ієрархії. Дії ж харизматичного лідера не контролюють демократичні інститути, структури, механізми. Сьогодні такий лідер — демократ, завтра — популіст, післязавтра — шовініст.

¹¹ Правда.— 1991.— 28 сент.

¹² Известия.— 1991.— 25 сент.

¹³ Там же.

Отже, якщо ми є свідками галасливої кампанії про необхідність здійснення найрадикальніших реформ і нам обіцяють таке ж суспільство, як в Америці чи Швеції, слід оглянутися навколо — десь поблизу присутній претендент на роль харизматичного лідера.

В одному з післясерпневих інтерв'ю колишній член Політбюро ЦК КПРС, головний ідеолог партії О. Яковлев заявив: «Я й кілька років тому говорив, що не знаю, що таке соціалізм і що таке капіталізм. Я не розумію, що це таке. Я завжди говорив, треба будувати нормальне громадянське суспільство»¹⁴. Відверто кажучи, така заява викликає принаймні подив, бо радянські суспільствознавці, які і в роки перебудови значною мірою керувалися ідеологічними настановами ЦК КПРС, постійно наголошували на протилежності капіталізму і соціалізму. Отже, засадниче питання полягає в тому, наскільки протилежні ці устрої.

Проводячи між ними водорозділ, ми використовували поняття «приватна власність», «експлуатація», коли апелювали до обивателів. В інтелігентних колах більш популярним був термін «відчуження». Точки відліку координат того чи іншого суспільства виводили за принципом «від протилежного». Якщо в них — експлуатація і відчуження, то у нас — плановість, творчість і гармонія.

Згодом акценти змінилися. Спочатку науковці й публіцисти стали наводити окремі приклади експлуатації і відчуження за умов реального соціалізму, але лише як поодинокі факти переродження соціалізму, що неминуче відірвуть і витісняться невдовзі «паростками комунізму». Нині ж, в умовах кризи, що межує з хаосом, поняття «відчуження» стало чи не синонімом брутальної лайки на адресу нашого казарменого соціалізму.

Поняття «відчуження» неодмінно вживається поряд з такими термінами, як «бюрократизм», «відсутність почуття господаря», «політична апатія», «правовий нігілізм», «тіньова економіка», «протитуція», «культ особи» тощо.

По суті, поняття «відчуження» стало розхожим політизованим загальником, вживаним задля «красного слівця», без розуміння його пізнавального потенціалу. Це наукомістке поняття було зведено здебільшого до функції ідеологічного «клею»: спочатку при komponуванні негативного образу політико-ідеологічної концепції капіталізму, а потім (як у дзеркальному відображенні) при komponуванні розхожого іміджу радянського соціалізму. Яке ж первісне наукове значення цього терміну?

Досліджуючи феномен відчуження, К. Маркс, як відомо, наголошував на тому, що в процесі життєдіяльності людини настає історично необхідний поділ праці. Він супроводжується виникненням приватної власності і експлуатації, що зумовлює різке зростання продуктивності праці. Щоправда, цей поділ привів і до «викривлення» родової сутності людини: в умовах приватної власності безпосередній виробник відділяється від засобів виробництва, вже не керує цим процесом і не контролює його, як і остаточні цілі виробництва. Людина перестає бути суб'єктом і перетворюється в засіб виробництва додаткової вартості. Вона стає додатком до машини. Проте не будемо поспішати з моралізаторським засудженням такого стану справ.

Слід не випускати з поля зору головного — в процесі відчуження окремого індивіда суспільство разом з тим в цілому набуває інтегративного зв'язку. За таких обставин відчуження стає умовою і результатом успішного функціонування капіталістичного виробництва, бо є внутрішньо притаманною позитивною характеристикою цього суспільства в разі його нормального відтворення і розвитку, «формою поступу» соціаль-

¹⁴ Голос України.— 1991.— 14 листоп.

но-економічної формації або, іншими словами, механізмом діалектичного узгоджування загальних і особливих суспільних інтересів¹⁵.

Логіка аналізу відчуження, як не дивно, виявилась придатною і для аналізу радянського суспільства. Якими б «кучерявими» не були характеристики, покликані показати принципово відмінні особливості радянського і західного суспільства (в період застою радянське підносилося до захмарних висот; в останній період перебудови воно було затоптане в багно), ми повинні виходити з того, що обидва типи суспільства все-таки мають внутрішню конструкцію, яка надає їм і стабільності, і певної функціональної подібності.

Згадаймо попередження основоположників марксизму про небезпеку трансформування «капіталізму» в ході соціальної революції в так званий «казармений комунізм», де роль «капіталу» як механізму функціонування відчуження переходить до «держави», а місце суб'єктів приватної власності узурпує клас чиновників. Це спостереження, підкріплене результатами аналізу командно-адміністративної системи, свідчить, що внутрішнім механізмом функціонування останньої є «відчуженість людини від всенародного надбання, відсутність сполученості суспільного інтересу з особистим інтересом трудівника»¹⁶.

Детально проаналізована останнім часом суть адміністративно-командної системи повною мірою відповідає класичному розумінню механізму відчуження: перед нами постає картина об'єктивного перетворення діяльності людини та її результатів у самодостатню силу, яка панує над самою людиною, перетворення людини з активного суб'єкта в об'єкт суспільного процесу. Але при цьому недоречні моралізаторські прокльони щодо даної риси «казарменого комунізму». Для суспільствознавця — дослідника і тіньова економіка, і патерналізм, і тотальний дефіцит, і зрівнялівка, і бюрократизм та інші форми реального відчуження є не чим іншим як складовою частиною, нормальним і необхідним елементом самовідтворення даної моделі «казарменого комунізму». Це не якісь «негативи», що їх можна подолати з допомогою вжиття чергових реформативних заходів, а внутрішньо притаманні цьому типу суспільства «позитиви», які приводять до соціального вибуху лише в разі порушення «міри».

Таким чином, механізми виникнення відчуження в класичному капіталізмі і в моделі державного «казарменого комунізму» досить різні, проте їх суть залишається тією ж самою. Тоталітарно-адміністративна система виявилась нездатною виконати історичну місію соціалістичного руху: механізм оптимального поєднання загальних, колективних і особистих інтересів не був знайдений. Справедливі прагнення трудящих знищити приватну власність на засоби виробництва, яка доводила до «професійного ідіотизму» суспільного розподілу праці, не знайшли втілення в моделі «казарменого комунізму» радянського типу.

Державна власність, яку тривалий час намагалися ототожнити з суспільною, виявилась лише гіршою (тобто менш ефективною) різновидністю приватної власності, оскільки не виключала, а лише видозмінювала форму експлуатації найманої праці. Більше того, на відміну від приватної державна власність розповсюдилась і на людину. Громадянин став власністю держави. Крім найманої праці, «казармений комунізм» запровадив елементи політичного й ідеологічного примусу. В умовах «казарменого комунізму» чиновництво з слуг громадянського суспільства перетворилося на його хазяїв, державна власність стала власністю апарату, номенклатури як нового класу¹⁷.

¹⁵ Кальной И. И., Сенцов М. Б., Фетисов Э. Н. Отчуждение в советском обществе: методологический аспект проблемы // Социологические исследования. — 1991. — № 5. — С. 16, 25.

¹⁶ Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. — К., 1987. — С. 43.

¹⁷ Кальной И. И., Сенцов М. Б., Фетисов Э. Н. Указ. соч. — С. 21—23.

Таким чином, під кутом зору Марксової концепції «відчуження» порівняльний аналіз класичного капіталізму і «казарменого комунізму» показує, що якісно нового формаційного стрибка після Жовтня 1917 р. не відбулося, і обидві ці моделі суспільного устрою відносяться до певного спільного типу суспільно-економічної формації. Командно-адміністративна модель «казарменого комунізму» не виходить за рамки буржуазної формації, являючи собою її вироджений випадок.

Отже, після серпневих подій 1991 р. не слід, очевидно, говорити про зміну соціально-економічного устрою в нашому суспільстві, а лише про намагання знайти його більш ефективну модель, яка могла б бути інтегрована в світове співтовариство, у міжнародний поділ праці, в більш цивілізовані форми того ж самого відчуження. Таким чином, проблема полягає, очевидно, насамперед у тому, які процеси виявляються більш динамічними на сучасному етапі в колишньому СРСР: процес інтеграції в світове співтовариство з його новітньою технологією і культурою виробництва чи відцентрові процеси самозбереження генетичної структури «казарменого комунізму» при політиці ізоляціонізму від світових інтегративних процесів.

І ще одне. Ставити завдання подолати відчуженість можна лише в контексті довгострокової перспективи відмирання держави. Навіть створення громадянського суспільства може лише певною мірою обмежити функції держави, але не зніме ні сам феномен держави, ні феномен відчуження. Вони можуть поки що набути лише більш цивілізованих форм, не допускаючи дезінтеграції та анархії в суспільстві.

Умовою нормального розвитку й ефективного функціонування суспільства на будь-якій фазі його розвитку є забезпечення цілісності, єдності, узгодженості дій його складових, що зрештою забезпечує здатність суспільства до виживання. Саме з цієї точки зору розглянемо ряд сучасних проблем.

Чи дійде справа до громадянської війни? Якщо обійдеться реформами, то до чого ми дійдемо: буде повна монополія західної соціальної та ринкової системи чи експерименти, спрямовані на перехід до ринкового соціалізму, не приведуть до одноманітності соціально-економічного устрою в світі? Якою буде соціальна ціна в разі переходу нашого суспільства від фази «казарменого комунізму» до сучасного «народного капіталізму» і наскільки «народним» він виявиться?

В пошуках відповіді на ці актуальні питання слід виходити з того, що, по-перше, як стверджує сучасна соціологічна думка¹⁸, єдність і узгодженість дій у суспільстві визначаються специфічною підсистемою, яку в соціології прийнято називати соціальною організацією суспільства (СОС). Ослаблення ефективності СОС, цього своєрідного генетичного коду суспільства, призводить фактично до його розкладу чи переродження.

По-друге, слід зважати на те, що тип (чи форма) СОС залежить від різноманітних засобів соціального контролю і поведінки. Для ранніх стадій розвитку суспільства з слабкою диференціацією і спеціалізацією його інституцій характерні досить жорсткі форми СОС, які широко культивують пряме насильство. У міру зростання цивілізованості суспільства воно вдається до соціо-культурних засобів регуляції: це — традиції, мораль, право, релігія, ідеологія, економічне регулювання тощо.

По-третє, ціна будь-якого соціального реформування чи революції залежить від того, чи є в даному суспільстві відповідні засоби і механізми соціальної регуляції і соціального контролю. Вони можуть бути традиційними для даного суспільства чи привнесеними, але неодмінно глибоко засвоєні. Кожна спроба нав'язування суспільству форм СОС,

¹⁸ Щербина В. В. Новая революция — старый опыт // Социологические исследования. — 1991. — № 6. — С. 38—48.

які не є адекватні реальному типу і рівню розвитку індивіда, неминуче веде до дезінтеграції суспільства, розпаду і деградації особистості і, зрештою, до його відкидання на більш ранні стадії розвитку.

І насамкінець четверте положення. Суспільство як складна система, що поетапно розвивається, не може бути радикально перебудоване згідно з тим чи іншим соціальним проектом без тяжких, а іноді й трагічних наслідків. Як показує історичний досвід, реформатори можуть виходити з того, що: 1) майбутнє ніяк не залежить від минулого і цілком у руках харизматичного реформатора; 2) світ розвивається за законом, який пізнаний реформатором. Такі концепції можуть виникати на релігійному, ідеологічному чи науковому ґрунті, але логіка їх побудови націлена на радикальну реформу шляхом заміни старих форм СОС новими, витіснення «неправильних» цінностей «істинними», одного типу особистості іншим. Але на практиці реалізація подібних ідеальних проектів веде до створення дефіциту засобів регуляції, ціннісного і соціально-нормативного вакууму, розкладу культури і соціуму.

Конкретним прикладом формування людини нового типу — «радянської людини» — була ідеологізована політика і практика сталінізму, що супроводжувалася тотальним терором і насильницьким насадженням «істинних» цінностей кожному громадянину. В результаті з'явилися безвідмовна машина бюрократії і численний штат управлінців з певним рівнем управлінської культури. Той факт, що за часів хрущовської «відлиги» не вдавалися до методів прямого терору, свідчить про засвоєння населенням «духовного багажу» системи цінностей і норм поведінки, нав'язуваного сталінізмом. Тому для підтримання необхідного рівня суспільної інтеграції не було потреби в тотальному насильстві. Автори хрущовських реформ передбачали більшу колегіальність у роботі феодально-бюрократичної еліти при досить лояльній оцінці сталіністської системи.

Розмивання сталінської системи ціннісних орієнтацій співпало з двадцятирічним управлінням Л. Брежнєва. Постійно зростаючий дефіцит матеріальних благ стала відчувати й правляча бюрократична верхівка, що підштовхнуло її до пошуків нової, економічно ефективнішої, моделі соціальної організації суспільства при збереженні монополії на владу. Остаточно утвердилася колегіальна форма влади феодально-адміністративної еліти. Однак паралельно посилювалася роль неадміністративної, ринкової регуляції поведінки, хоча поки що в рамках паралельної «тіньової економіки». Істотно зростала роль грошей як засобу регуляції поведінки населення, орієнтації людей на досягнення матеріального добробуту.

У «тіньовій економіці» стали набувати дедалі більшого розмаху нелегальні посередницькі спекулятивні операції, які в європейських країнах вважалися нормальним явищем при формуванні докапіталістичних відносин. Партійно-чиновницька бюрократія, маючи відповідні засоби впливу, стимулювала ділків, виступаючи замовником широкого асортименту товарів і послуг, об'єктивно заохочуючи зростання кількості груп мафіозного типу. В рамках бюрократично-феодальних структур проходив процес формування передкапіталістичного ринку, ринкових форм регуляції поведінки, які стали можливими лише завдяки підтримці компартійних структур влади. Ці тенденції були в основному позитивними, оскільки сприяли створенню соціальної організації суспільства з рисами пізньофеодальних відносин, а в перспективі — ринкового механізму західного типу.

Разом з тим слід зазначити, що зміна систем цінностей і поведінки відбувалася поступово й не охопила всього населення країни. Перебудова дала можливість політично оформити лише найбільш активні верстви населення в два блоки. Ідеалом першого є ринкове суспільство і форми СОС на зразок західних демократій. Друге — популістського спрямування — відстоює ідеали революційної демократії, виступаючи

під гаслами соціальної справедливості, боротьби з корупцією, рівних прибутків, прямого народовладдя.

Хоч політичні цілі цих груп різні, вони одностайні в намаганні остаточно зруйнувати командно-адміністративну систему, існуючий механізм влади. Ці блоки змагаються між собою у розмиванні «невірних цінностей», норм і традицій, які склались в країні після двох російських революцій 1917 р. Глибоке порушення ними механізмів СОС в ході боротьби проти консервативних сил бюрократії привело до розпаду СРСР і нарощування анархії в суспільному житті та кризи в сфері економіки.

Проте перемога однієї з радикальних сил під час серпневих подій 1991 р. означала б повторення варіанту Жовтня 1917 р., а остаточно перемога їх конкурентів — повернення до ідей і символіки Лютневої революції 1917 р. Як не трагічно, але народам колишнього СРСР, які ще не оговталися після 74 років утвердження «радянського способу життя», загрожує нова революція, яка б мала радикально вирішити всі проблеми.

Як це не прикро, але на політичній арені знову процвітає радикалізм, ідея революційного стрибка в систему капіталізму західного зразка постійно культивується, незважаючи на те, що суспільство — не машина, а живий організм, із своїм генетичним кодом, який росте і розвивається за власними законами і рано чи пізно відкине й ідеали ентузіастів — радикалів та їх претензії на владу.

Вихід із становища — культивування здорового консерватизму, вироблення у громадян імунітету до революційного радикалізму і романтизму. Важливою запорукою цього є створення сильної державної влади, дії якої контролюватиме суспільство, здатної загальмувати процес сповзання країни до катастрофи, взявши на озброєння насамперед гасло «законність і порядок».

Далі слід поступово привертати увагу суспільних сил до осмислення та реалізації п'яти завдань, сформульованих лауреатом Нобелівської премії за 1969 р. голландським професором Я. Тінбергеном. Вони звучать так: 1) збереження міжнародного миру; 2) максимальний випуск продукції на душу населення в умовах повної зайнятості і рівноваги грошової системи; 3) поліпшення розподілу суспільного продукту між соціальними групами і окремими країнами; 4) емансипація груп, що не користуються рівноправ'ям; 5) якомога більша індивідуальна свобода. Поєднання цих принципів у кожній країні може бути інше, але співвідношення між «капіталістичністю» і «соціалістичністю» полягає лише в пріоритетах максимальної прибутковості господарювання або соціальної справедливості.

На наш погляд, подібний підхід аж ніяк не суперечить тому, що розумів під поняттям «соціалізм» К. Маркс, а саме задоволення матеріальних і духовних потреб людей на основі зростання продуктивних сил та їх раціонального використання. «Свобода в цій сфері полягати лише в тому, — писав він, — що колективна людина, асоційовані виробники раціонально регулюють цей свій обмін речовин з природою, ставлять його під свій спільний контроль, замість того щоб він панував над ними як сліпа сила; здійснюють його з найменшою затратою сил і при умовах, найбільш гідних їх людської природи і адекватних їй. Та проте це все ж лишається царством необхідності»¹⁹.

Так чому ж ми не можемо досягнути цивілізованої функції соціалізму? Очевидно тому, що ніяк не відмовимося від психології громадянської війни, нав'язаної нам «попами Марксової парафії», не перейдемо до світогляду громадянського миру. Ми ніколи не подолаємо інерцію «воєнного комунізму», культу шаленства руйнівної експропріації, поки не усвідомимо, що і феодалізм, і капіталізм, і соціалізм належать до одно-

¹⁹ Маркс К. Капітал.— Т. 3.— Ч. 2 // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори.— Т. 25.— Ч. II.— С. 355.

го і того ж типу цивілізації — товарного виробництва, заснованого на принципі розподілу праці. Тому абсолютно недоречним є протиставлення «або — або», оскільки функція соціалізму полягає не в «повергненні» капіталізму, а в його діалектичному «знятті» на основі синтезу досягнень загальнолюдської культури, нагромадженої попередніми епохами, за рахунок залучення найширших народних мас до історичної творчості.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна*

Така протидія не зменшувалась і в повоєнні роки, коли з УРСР була возз'єднана і Закарпатська Україна. Раніше, висвітлюючи перетворення у західноукраїнських областях, Буковині та Закарпатті, вітчизняні історики, як правило, акцентували увагу на тому, що мешканці цих регіонів «мали можливість скористатися з наявного досвіду соціалістичного будівництва і впевнено спиралися на політичну й економічну могутність всієї Країни Рад.»¹ Як досягнення розцінювалося те, що «до середини 1946 р. тільки в західні області із східних областей Української РСР, з інших братніх республік прибуло понад 86 тис. партійних, радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи народної освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх закладів».² Однак практично нічого об'єктивного не говорилося про те, наскільки ефективним, а головне доцільним було тут використання набутого в інших республіках і областях досвіду. Ненаписаною донині залишається також історія того, які серйозні і гострі проблеми виникали, коли в західні області приїздили люди, котрі не просто не знали, а й не бажали рахуватися з місцевими умовами. Варто сказати нарешті правду і про беззаконня, яке часто чинили тут ті, хто здавалося б мав стояти на сторожі закону.

Автору цих рядків довелося ознайомитись з великою кількістю документів, що стосуються порушень законності у західних областях. Так, у липні 1946 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про недоліки в роботі органів МВС, МДБ, суду і прокуратури по боротьбі з порушеннями радянської законності у західних областях УРСР», в якій, зокрема, зазначалось, що тільки за 5 місяців 1946 р. було «встановлено 965 порушень соціалістичної законності, у 462 випадках винуватці були віддані до суду»³. У деяких районах органи МВС і МДБ⁴ велику кількість заарештованих довгий час утримували у камерах попереднього ув'язнення (КПУ). Так, у першому кварталі 1946 р. у райвідділах МВС Станіславської області знаходилось 3 092 чол. заарештованих, з них незаконно утримувались в КПУ 2 023 чол.⁵

* Продовження. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—6.

¹ Історія Української РСР.— К., 1979.— Т. 8.— Кн. 1.— С. 69—70.

² Там же.— С. 71.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 50, арк. 93.

⁴ У лютому 1941 р. з НКВС було виділено НКДБ — Наркомат державної безпеки, в липні 1941 р. їх об'єднали у НКВС, а у 1943 р. створено НКДБ, який у 1946 р. переіменовано у Міністерство державної безпеки (МДБ). У 1946 р. НКВС переіменовано у Міністерство внутрішніх справ (МВС).

⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 50, арк. 93.

Начальник Яблунівського райвідділу МДБ Станіславської області Діденко у листопаді 1945 р. заарештував 89 чол. молоді народження 1928—1931 рр. і сфабрикував так звану «запасну молодіжну сотню УПА». 28 чол. з них невдовзі були звільнені через відсутність будь-яких доказів провини, 22 чол. звільнили у січні 1946 р., решта — 34 чол. з санкції начальника облуправління МДБ Михайлова утримувались під вартою до кінця квітня 1946 р., після чого, за винятком 3 чол., були звільнені⁶.

Мали місце також побиття та самочинні розстріли затриманих. Так, оперуповноважений райвідділу МВС Винниківського району Львівської області Харитонов у березні 1946 р. після жорстокого побиття самочинно застрелив двох дівчат і працівника сільпо Муцака. Заступник голови Мельниця-Подольського райвиконкому Тернопільської області В. Лаптев, перебуваючи у травні 1946 р. в селі Пилипча, зайшов в одну з хат і почав перевіряти документи у тих, хто знаходився там. Після перевірки він заявив присутнім, що вони заарештовані. При спробі одного з присутніх піти почав стрілянину з автомата і важко поранив двох чоловік, один з яких, інвалід Вітчизняної війни Півторак, згодом помер від цих поранень⁷⁻⁸.

У постанові ЦК КП(б)У констатувалось: «Органи прокуратури і юстиції покликані здійснювати контроль за додержанням соціалістичної законності, у ряді випадків своєю безпринципністю, потуранням сприяють порушенням радянських законів, чим підривають авторитет суду й прокуратури і викликають невдоволення населення»⁹. Постанова містила гостру реакцію на випадки беззаконь і заходи, спрямовані поліпшити ситуацію. Тоді ж, у липні 1946 р., ЦК КП(б)У прийняв пропозицію МВС УРСР про доведення кількості бійців у винищувальних батальйонах до 35 тис. (Волинська область — 4 тис., Львівська — 6 тис., Дрогобицька — 5 тис., Станіславська — 7 тис., Ровенська — 4 тис., Тернопільська — 7 тис., Чернівецька — 2 тис.)¹⁰.

Однак невдовзі з'ясувалось, що при створенні винищувальних батальйонів виникли проблеми, насамперед порушувався принцип добровільності. Зігнані під тиском місцевої влади у батальйони люди охоче йшли на контакт з тим, хто вів боротьбу проти цієї влади. Внаслідок цього, приміром, у 1946 р. у Куликівському районі Львівської області тими, кого кваліфікували як «бандитів», були роззброєні 6 винищувальних батальйонів¹¹. Протягом 1946—1953 рр. ЦК КП(б)У неодноразово повертався до питання про порушення законності у західних областях. Так, у серпні 1951 р. було прийнято постанову «Про факти найгрубіших порушень соцзаконності окремими працівниками Болахівського районного та Коломийського міського відділів МДБ Станіславської області». В цій області мали місце необгрунтовані арешти громадян, допити заарештованих без ведення протоколів, застосування недозволених методів слідства. В документі зазначалось, що «порушення законів позбавляє наші органи активної підтримки населення, без якої немислима ліквідація залишків банд оунівського підпілля»¹².

У січні 1953 р. було прийнято постанову ЦК Компартії України «Про факти порушень соціалістичної законності деякими працівниками органів МДБ Дрогобицької та Львівської області». В документі, зокрема, зазначалось, що у квітні 1952 р. заступники начальника Дрогобицького обласного управління МДБ П. М. Колос і В. П. Логвиненко, колишній заступник начальника слідчого відділу цього управління С. І. Матвеенков та заступник начальника Стрийського міськвідділу

⁶ Там же, арк. 93—94.

⁷⁻⁸ Там же, арк. 94.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, арк. 90.

¹¹ Там же, арк. 111.

¹² Там же, спр. 70, арк. 37—38.

МДБ В. С. Пономаренко незаконно заарештували мешканців села Сихов Ф. Т. Гадяка та Т. Ф. Гадяка. Недозволеними методами слідства від них добилися зізнань у тому, що вони здійснили терористичний акт. Внаслідок цього Ф. Т. Гадяка засудили до розстрілу, а його сина Т. Ф. Гадяка — до 25 років позбавлення волі¹³.

В липні 1952 р. за вказівкою заступника начальника Львівського обласного управління МДБ А. А. Данилова безпідставно були заарештовані мешканці села Красносельці Поморянського району П. І. Барабаш, С. І. Барабаш, В. В. Маланюк, В. Г. Свирський, М. І. Карабін. Їх обвинуватили у вбивстві голови сільради П. С. Венгера, до якого, як з'ясувалось, вони не мали відношення. Під час слідства на заарештованих чинився тиск, застосувались незаконні методи допиту, деякі документи були сфальсифіковані. Під впливом всього цього В. Г. Свирський в камері покінчив життя самогубством. «ЦК КП(б)У вважає, — підкреслювалось в постанові, — що ці факти найгрубіших порушень соціалістичної законності з боку окремих працівників органів МДБ Львівської і Дрогобицької областей засвідчують незадовільне виконання вимог закритого листа ЦК ВКП(б) від 13 липня 1951 року, постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», про низький рівень оперативно-слідчої роботи та серйозні непорядки у прокурорському нагляді»¹⁴.

Один з самих вражаючих документів був направлений на ім'я М. С. Хрущова на початку 1949 р. Йдеться про доповідну записку військового прокурора військ МВС Українського округу Кошарського «Про факти грубого порушення радянської законності в діяльності т. зв. спецгруп МДБ». В записці зазначалось, що МДБ УРСР та його управління у західних областях України «з метою виявлення ворожого, українсько-націоналістичного підпілля широко використовують т. зв. спецгрупи, що діють під виглядом бандитів «УПА»... Однак, як свідчать факти, грубо-провокаційна і не розумна робота ряду спецгруп і допущені їх учасниками свавілля й насильство над місцевим населенням не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, а навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності й незаперечно завдають шкоди справі соціалістичного будівництва у західних областях України». У записці наводились численні приклади на підтвердження цієї думки. Звернімося лише до деяких з них.

У березні 1948 р. одна з «спецгруп» двічі навідувалась у дім 62-річного Г. С. Паламарчука, мешканця села Грицьки Дубовицького району Рівенської області. Видавши себе за учасників «УПА», члени «спецгрупи» піддали тортурам Г. С. Паламарчука та двох його дочок на тій підставі, що вони, мовляв, «видавали органам МДБ українських людей». Від них вимагали свідчень, що вони не зв'язані з МДБ, а з учасниками підпілля. Згодом, у липні 1948 р. на цій «підставі» доньки Г. С. Паламарчука були заарештовані, і співробітники райвідділу МДБ, також застосовуючи «натискні» методи, вимагали від них свідчень «про зв'язки з бандитами»¹⁵.

В ніч на 22 липня 1948 р. спецгрупа МДБ із села Підвисоцьке Козинського району Рівенської області увела в дім мешканця цього села Ф. Л. Котловського. Його піддали тортурам, обвинувачуючи в тому, що у нього часто зупиняються партійні і радянські працівники, а також в тому, що він видавав учасників підпілля. При цьому від Ф. Л. Котловського вимагали свідчень, що він є ворогом Радянської влади. Внаслідок тортур Ф. Л. Котловський дістав струс мозку та інші пошкодження.

¹³ Там же, спр. 73, арк. 2—3.

¹⁴ Там же, арк. 3.

¹⁵ Завдяки втручанням військової прокуратури обвинувачення з доньок Г. С. Паламарчука були зняті, і за постановою УМДБ від 24 вересня 1948 р. їх справу припинили.

2 доби тримала в лісі та ж спецгрупа мешканця села Ридків С. В. Михальчука.

Далі процитуємо записку: «В ніч на 23 липня 1948 р. цією ж спец. групою з с. Підвисоцьке була заведена в ліс /гр/омадян/ка Р.¹⁶, народж. 1931 р.

В лісі Р. піддали тортурам. Допитуючи Р., учасники спецгрупи тяжко її били, підвішували догори ногами, вводили у статевий орган дрючок, а потім по черзі згвалтували. У безпорадному стані Р. було кинуте у лісі, де її знайшов чоловік і доставив у лікарню, в якій Р. знаходилась довгий час на лікуванні».

Ці та багато інших фактів¹⁷ давали підставу авторові доповідної записки твердити, що після з'ясування провокаційної діяльності спецгруп, після звільнення безпідставно ув'язнених виникає реальна можливість «дискредитації радянської законності, органів МДБ і можливість використання кожного такого випадку у ворожих, антирадянських цілях українськими націоналістами».

Не можна обійти і ще одне місце документа: ...«Якщо Військова прокуратура і ставить перед МДБ УРСР питання про покарання злочинців, котрі грубо нехтують радянськими законами, то з боку МДБ УРСР це не знаходить належного і швидкого реагування: вишукуються не стільки докази злочинної діяльності осіб, котрі грубо порушили закон, скільки різноманітні приводи для того, щоб «спростувати» факти...»

Цей документ є одним з переконливих свідчень того, що причини протистояння і боротьби різних сил у західних областях України у добу сталінізму потребують більш пильної уваги істориків, позбавлення від однобічного підходу, вивчення всього комплексу наявного документального і фактичного матеріалу, особливо того, який донедавна був недоступний для фахівців. Та й взагалі політична історія Західної України сталінського періоду також має стати предметом серйозних досліджень. Певним її аспектам присвячені деякі публікації,¹⁸ надруковані окремі відомості про депортацію населення західноукраїнських земель¹⁹.

За станом на 1 січня 1953 р. у СРСР нараховувалось 2 млн. 753356 спецпоселенців. Серед них було і чимало виселених із західних областей України, зокрема 1 445 сімей так званих «куркулів», 171 566 «оунівців»²⁰. Виселення останніх разом з сім'ями відбувалось протягом 1944—1952 рр. За період з 1945 р. по 1950 р. на спецпоселенні народилось 2 181 чол., померло 14 435 чол.²¹ Характерно, що на жовтень 1946 р. в числі спецпоселенців було 29 351 чол. «оунівців» (серед них жінок — 14 069, дітей до 16 років — 9 756).²²

М. С. Хрущов у вже цитованій «таємній» доповіді на XX з'їзді КПРС, говорячи про виселення народів з місць проживання, зауважив: «Українці уникли цієї долі тому, що їх забагато і нікуди було виселати. А то б він (тобто Сталін — Ю. Ш.) і їх виселив»²³.

¹⁶ Прізвище навмисне спущено автором цих рядків.

¹⁷ У записці йдеться, зокрема, про пограбування місцевих жителів спецгрупами МДБ.

¹⁸ Див. наприклад: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції // Укр. іст. журн.—1991.— № 1—7.— С. 3—15.

¹⁹ Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история.—1989.— № 2.— С. 26—44; Депортация населения Західної України // Трибуна лектора.—1990.— № 1.— С. 26.

²⁰ Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. Статистико-географический аспект // История СССР.—1991.— № 5.— С. 155.

²¹ Там же.— С. 163.

²² «Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений...» Л. Берия — И. Сталину // История СССР.—1991.— № 1.— С. 157.

²³ О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду КПСС // Реабилитация Политические процессы 30—50-х годов. Под общ. ред. А. Н. Яковлева.— М., 1991.— С. 50.

Однак депортація українців та інших народів, що проживали на території України, мала місце і саме тоді, коли М. С. Хрущов очолював ЦК КП(б)У. Безжальний механізм терору діяв і під час війни з фашистською Німеччиною, що, на наш погляд, може бути темою окремого дослідження. Ось лише один з прикладів. 17 жовтня 1941 р. до М. С. Хрущова звернувся заарештований колишній начальник штабу військовоповітряних сил Київського особливого військового округу Ласкін. Він, зокрема, писав: «12 липня ц. р. я був заарештований у Москві, мовляв, «як учасник контрреволюційного заклоту 1936—1937 рр.». З дня арешту пройшло 3 місяці, але ніяких матеріалів, що викривають мене в цьому, мені до сих пір не пред'явлено і пред'явлено бути не може, бо я **клянусь Вам**, що не тільки ніколи не був учасником будь-якого заклоту, а й поняття не маю про нього...

Микита Сергійович! Я припускаю, що НКВС має якісь **наклепницькі вигадки підлих людей 1936—1937 рр.**, ціну яким і завдання яких Ви знаєте більше, ніж я... Я турбую Вас з чистим серцем... і сподіваюсь, що при Вашій допомозі в об'єктивному розгляді справи я зможу на фронті виправдати виявлену мені довіру, бо вірю, що правда запанує і я буду на свободі.

Не відмовте відповіді».

Цього листа М. С. Хрущов переслав у Москву Л. П. Берії.

Предметом особливої розмови повинні бути і події повоєнного часу, коли знову став збільшуватись, особливо у 1946—1947 рр., процент засуджених за «контрреволюційні злочини». Увага Сталіна до України і в цей період не зменшувалася, і він використовував будь-які, у тому числі об'єктивні, труднощі для надання їм «політичного забарвлення», для зміцнення системи своєї авторитарної влади. А проблем, ясна річ, не бракувало. До руйнівних наслідків війни у цей період додалися наслідки посухи 1946 р. У Миколаївській області, наприклад, врожай зернових культур у тому році складав від 1,9 до 3 центнерів з гектара, а у багатьох колгоспах ці показники були ще нижчі. За підсумками сільськогосподарського 1945 р. колгоспники Київської області на вироблені трудодні отримали 352 грами зернових, а 1946—не більше 150 грамів. В інших областях цей показник дорівнював 50—100 грамам²⁴. Ще у січні цього надзвичайно важкого року М. С. Хрущов, виступаючи на республіканській нараді передовиків сільського господарства України, говорив: «Посуха — вона, як і хвороба: коли появляється хвороба, вона найбільше приковує до ліжка людей з кволим організмом, вони швидше захворюють, легше піддаються хворобі, а сильна людина переносить хворобу легше»²⁵. Ці слова виявилися ніби пророчими. Виснажене війною, зубожіле від сталінської феодальної системи керівництва, українське село дуже важко переносило «хворобу» посухи. До ЦК КП(б)У та Уряду республіки одне за одним йшли з областей прохання про продовольчу позику.

Звернімося лише до одного з документів того часу. Він надійшов із Дніпропетровського обкому і облвиконкому. Ось що у ньому, зокрема, говорилося: «Виконком обласної Ради депутатів трудящих і обком КП(б)У повідомляють, що в багатьох колгоспах області, особливо в районах, що постраждали від посухи 1946 року, останнім часом встановлено випадки голодних набряків у окремих колгоспників і навіть цілих сімей...

Як встановлено, хворіють у більшості випадків сім'ї загиблих воїнів, непрацездатні одинокі люди похилого віку і великосімейні, у яких або відсутній глава сім'ї, або він непрацездатний внаслідок інвалідності, переселенці з Польщі та репатрійовані.

²⁴ Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні.— К., 1990.— С. 34.

²⁵ Там же.

У зв'язку з тим, що продовольчі запаси у сільського населення, особливо в того, що проживає в районах, які постраждали від неврожаю, відсутні, останнім часом різко зросла захворюваність серед дітей і помітно збільшився приплив дітей із сільської місцевості у міста...

Останнім часом відмічено випадки залишення дітей батьками, що проживають у сільській місцевості, в громадських місцях міст (на вокзалах, у виконкомах міських і районних Рад, в міліції та ін. установах).

Таке становище склалося внаслідок того, що у 1946 році деякі колгоспники одержали дуже незначну кількість хліба на вироблені трудодні²⁶. Наприкінці цього листа керівники області зверталися із проханням про надання продовольчої позики. І таких прохань з різних областей республіки надійшло багато.

«Незабаром, — зазначає Микита Сергійович у мемуарах, — стали надходити офіційні донесення про людей, які померли від голоду. Відмічалися випадки людоджерства... Кириченко, який був тоді секретарем Одеського обласного комітету партії, сказав мені, що він їздив до одного з колгоспів перевірити, як люди переносять зиму. Йому запропонували зайти до однієї жінки, яка працювала у цьому колгоспі. Ось як він розповідає про це: «Я побачив жахливу картину. Жінка різала на частини труп своєї дитини, що лежав на столі. При цьому вона примовляла: «Манечку ми вже з'їли. Тепер ось засолимо Іванечка, протримаємося ще трішки». Уявляєш собі все це? Ця жінка збожеволіла від голоду і зарізала власних дітей!»²⁷.

Нині, коли з'явилися вітчизняні публікації про голод 1946—1947 рр.²⁸, можна було б наводити чимало такого роду трагічних фактів тодішньої ситуації.

Тверезий аналіз становища, розуміння того, що на Україні знов (як і на початку 30-х рр.) може виникнути голод з усіма його трагічними наслідками, — все це підштовхнуло М. С. Хрущова до дій. Він наказав підготувати для Уряду СРСР документ, який би містив об'єктивну оцінку продовольчої ситуації на Україні, а також прохання ввести продовольчі картки з метою забезпечити сільське населення продуктами харчування. М. С. Хрущов пішов на досить великий ризик, адже він уже знав про невдоволення Сталіна тим фактом, що Україна не тільки не виконує план хлібопостачі, а й звертається з проханням допомогти нагодувати власне населення. Та навіть сам Микита Сергійович, який багато років вивчав характер «хазяїна», не чекав тієї реакції Сталіна, яка була наслідком прохань Хрущова про допомогу. Сталін направив у відповідь образливу телеграму. В ній Хрущов називався «підозрілим елементом».

Невдовзі М. С. Хрущов поїхав до Москви. Він був готовий до всього, навіть до того, що його оголосять «ворогом народу» і тут же відправлять «на Луб'янку». І все ж він стояв на своєму: республіці потрібна допомога. Це ще більш розлютило Сталіна: «Не будь м'якотілим! Вони обдурюють тебе. Коли тебе інформують.., розраховують використати твою сентиментальність. Вони прагнуть примусити тебе віддати їм усі запаси»²⁹. Врешті-решт Сталін таки дав вказівку виділити Україні продовольчу і насінневу позики. Було дано також безвідплатно 140 млн. карбованців для організації безкоштовного хар-

²⁶ Там же.— С. 35.

²⁷ Там же.— С. 35—36.

²⁸ Див.: Кожукало І. П. 1946—1947 роки: невідомий голод // Маршрутами історії.— К., 1990.— С. 260—270; Маковійчук І. М., Пилявець І. Г. Голод на Україні у 1946—1947 рр. // Укр. іст. журн.— 1990.— № 8.— С. 14—32; Воронов І. О., Пилявець Ю. Г. Голод 1946—1947 рр.— К., 1991.— 48 с.; Пахаренко В. Третій людомор // Літ. Україна.— 1991.— № 42.

²⁹ Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні.— С. 36.

чування населення. Все це деякою мірою полегшило становище. Однак Сталін не обмежився тільки цією вказівкою. Невдовзі він поставив питання про необхідність «зміцнити керівництво Хрущова у Києві». Причому спочатку сказав про це під час однієї з розмов самому Микиті Сергійовичу, а у лютому 1947 р. ЦК ВКП/б/ «закріпив» цю думку спеціальною постановою «Про зміцнення партійної і радянської роботи на Україні». З березня 1947 р. відбувся Пленум ЦК КП/б/У, у якому взяли участь член Політбюро ЦК ВКП/б/ Л. М. Каганович і секретар ЦК ВКП/б/ М. С. Патолічев. Їх обирають до складу Політбюро і Оргбюро ЦК КП/б/У. Пленум визнає «недоцільною» практику поєднання посад Голови Ради Міністрів і Першого секретаря ЦК КП/б/У і вирішує «затвердити Першим секретарем ЦК КП/б/ України тов. Кагановича Л. М. з тим, що тов. Хрущов М. С. залишається Головою Ради Міністрів УРСР». Пленум прийняв також постанову про невідкладні заходи по підготовці до весняної сівби 1947 р.³⁰

Політичні шляхи Хрущова і Кагановича перехрестилися знову. Вони познайомилися ще 1917 р., а у 20-ті—30-ті рр. їх стосунки були загалом дружніми. Іншою була нинішня ситуація. Невдовзі після появи Л. М. Кагановича у республіці стало зрозуміло, що він може стати для М. С. Хрущова свого рода «політичною Касандрою». Енергійно займаючись питаннями сільського господарства (ясна річ, у міру свого розуміння), Каганович разом з тим послідовно почав створювати враження, ніби на Україні не тільки у сфері сільського господарства, а й взагалі «не все гаразд» і причини цього ніби полягають у націоналістичних проявах. На одній із нарад з першими секретарями обкомів партії Л. М. Каганович заявив, що кожний випадок невиконання планових завдань у промисловості й сільському господарстві республіки буде розглядатись як прояв українського буржуазного націоналізму з боку керівників різного рангу.

Поступово розгорталася кампанія боротьби проти «націоналістів». Своєрідним «прологом» до цих «викривальних» дій стали згадки про роботу Кагановича на Україні у 20-ті роки. «...З якою ненавистю, — писав, зокрема, 6 вересня 1947 р. у газеті «Радянська Україна» поет А. Малишко, — буржуазно-націоналістичні виродки типу Хвильового і Скрипника дивилися на Москву і російський народ, висуваючи жалюгідні й брудні теорії про «самобутність» українського народу... Теорії націоналістично-фашистських запродавців до кінця викрила і розгромила наша партія. Товариш Сталін в листі тов. Кагановичу та іншим членам ЦК КП/б/У від 23 березня³¹ 1926 року відзначив, що хвильовізм ніс у собі політичну отруту, мав характер боротьби за відчуженість української культури..., проти російської культури і її вищого досягнення — лєнінізму»³².

За декілька днів до цього, 2 вересня, газета надрукувала скорочену стенограму доповіді О. Є. Корнійчука на пленумі правління Спілки письменників СРСР «Література Радянської України перед великим ювілеєм». Ось що, зокрема, говорив О. Є. Корнійчук: «Боротьба з буржуазними націоналістами має в українській літературі свою велику і повчальну історію. Під керівництвом ЦК ВКП/б/ і особисто товариша Сталіна більшовики України на чолі з Лазарем Мойсейовичем Кагановичем в 1926—1927 рр. розгромили «хвильовізм» — цю агентуру українського фашизму в літературі...

Бацили хвильовізму і тепер подекуди ще живуть в середовищі деяких українських літераторів і продовжують шкодити успішному ростові нашої літератури. Боротьба з проявами націоналістичної ідео-

³⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 734, арк. 3—4.

³¹ Так у тексті статті. Насправді лист датований 26 квітня 1926 р.

³² Рад. Україна.— 1947.— 6 верес.

логії лишається і тепер одним з найважливіших завдань української радянської літератури»³³.

15 вересня 1947 р. розпочався пленум Спілки радянських письменників України, який розглянув питання про виконання постанови ЦК ВКП/б/ про журнали «Звезда» і «Ленинград». З великою доповіддю виступив О. Є. Корнійчук, який, зокрема, зауважив: «Ви всі знаєте, що на Україні були буржуазно-націоналістичні організації (Вапліте, неокласики і інші), цілі групи буржуазно-націоналістичних декадентів. З ними вели боротьбу... передові письменники, їх розгромили наш народ, наша партія, наш Центральний Комітет партії під керівництвом тов Кагановича»³⁴. Згадав Корнійчук і про «ворожий нашому народові сценарій Олександра Довженка»³⁵, що його критикував особисто Сталін. «Я, — зазначив Корнійчук, — товариші, був присутній на засіданні Політбюро, коли розглядався сценарій Довженка. Був там і Довженко, була там група запрошених українських письменників: тт. Рильський, Бажан... Товариш Сталін аналізував цей сценарій. Він сказав Довженкові у вічі: «Ви на сто кілометрів стоїте од ленінізму, од марксизму»³⁶.

19 вересня 1947 р. групу письменників прийняв у ЦК КП/б/У Л. М. Каганович. На зустрічі був також присутнім і М. С. Хрущов. Письменники говорили про пленум своєї Спілки, а обвинувачені в націоналізмі «каялися». «Я, товариші, — сказав, зокрема, на зустрічі Ю. Яновський, — багато пережив за цей тиждень (протягом якого працював пленум Спілки письменників. — Ю. Ш.), може, більше, ніж за який завгодно тиждень в моєму житті»³⁷.

Ось як відреагував на виступ Ю. Яновського критик І. Стебун. Прочитуємо стенограму: «Тов. Стебун: Дорогі Лазар Моїсеевич і Микита Сергійович. Я хочу саме тут перед вами ще раз сказати, що наша українська радянська критика відчуває велику провину перед нашою партією і перед нашою літературою за те, що ми в значній своїй частині... не зуміли зі всією належною нам гостротою і любов'ю побачити, розбити, виявити до кінця все те небезпечно, отруйне для нашої літератури...

Дорогі Лазар Моїсеевич і Микита Сергійович, не можемо ми вірити, я особисто не можу вірити тим словам, які проголошуються з цієї трибуни Юрієм Яновським. Нам не треба цих декларацій. Покажіть у творах, щоб кожний читач відчув його ворожість до буржуазного націоналізму. Ось таких творів ми хочемо, а не сухих декларацій і декламацій.

Пробачте, що я затримав вашу увагу...

(Тов. Каганович: Але чим ви пояснюєте, що всі хвалили роман «Жива вода»).

Тут є два моменти: не всі хвалили, що читали. Були такі люди, що не хвалили.

(Тов. Каганович: Багато хвалили. Ви можете назвати людей, які хвалили?).

(Тов. Яновський: Стебун, Новіченко, Малишко, «Прозова секція», редакція журналу «Дніпро», радіо).

(Тов. Каганович: А радіокомітет?).

(Тов. Яновський: Радіокомітет передавав мою книжку).

(Тов. Каганович: А кінорежисери?).

(Тов. Яновський: Кінорежисери знімали мене для кіно).

³³ Корнійчук О. Література Радянської України перед великим ювілеєм // Там же. — 2 верес.

³⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4512, арк. 10.

³⁵ Там же, арк. 16.

³⁶ Там же, арк. 16—17.

³⁷ Там же, спр. 4511, арк. 37.

(Тов. Каганович (звертається до т. Стебуна): Чим ви пояснюєте це?).

Я пояснюю це двома моментами. По-перше, роман написаний такою образною, своєрідною мовою, що спершу, коли читаєш його, не розбереш, треба вдруге, втретє прочитати, щоб зрозуміти, що там написано. По-друге, у нас дуже велике преклоніння перед авторитетами і настільки воно міцно сидить в традиції відношень серед письменників, що раз написав цей твір Юрій Яновський, значить це добрий твір»³⁸.

7 жовтня 1947 р. Політбюро ЦК КП/б/У за пропозицією Л. М. Кагановича ухвалило постанову «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП/б/ про журнали «Звезда» і «Ленинград». У цьому документі вказувалося, що «рішення ЦК ВКП/б/ Спілкою сприйняті формально», а її члени «опинилися фактично на позиціях обивателів і до самого останнього часу не бачили гострих і різних ухилів націоналістичного характеру, буржуазних перекохань у творах окремих письменників...» Звернімо увагу на слова: «не бачили гострих і різних ухилів націоналістичного характеру...» Хто ж «відкрив очі» керівництву республіки, а потім і Спілці письменників на ці ухили? Чи не сам Л. М. Каганович, у котрого із знанням літератури та й взагалі з освітою було, м'яко кажучи, не все гаразд?

Архіви зберегли один із документів, що переконливо засвідчує: ні, не сам Каганович, котрий, хоча й відчував ще з 20-х рр. перманентну потребу боротьби проти «українського націоналізму», дійшов висновку про необхідність чергового викриття. Йому підказали. І сьогодні ми можемо сказати, хто це зробив. 22 серпня 1947 р. літературознавці Є. Адельгейм та І. Стебун написали листа «Секретареві ЦК КП/б/У Лазарю Мойсейовичу Кагановичу».

Ось як розпочинався цей лист:

«Шановний Лазарю Мойсейовичу!

Вважаємо за свій обов'язок, як комуністи і радянські літератори, довести до Вашого відома ряд фактів, які є в нашому літературному житті і свідчать про політично шкідливі і небезпечні погляди серед певної групи українських письменників.

Як відомо, після історичних постанов ЦК ВКП/б/ і ЦК КП/б/У про літературу і мистецтво на Україні розгорнулася боротьба проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології у працях окремих українських письменників-літературознавців. Але ця боротьба, на жаль, у Спілці письменників України і в партійній організації Спілки письменників ведеться, на наш погляд, недостатньо і не з усією відвертістю і пристрасністю...»³⁹.

Л. М. Каганович надав цьому листу надзвичайного значення, що засвідчили, зокрема, його рясні «інвективи» на полях листа. А на першій сторінці читаємо: «Особисто. Тов Литвину. Лист цей серйозний, хоча й однобічно висвітлює питання, тому що в листі нічого немає по суті роботи правління Спілки, а також про помилки найбільших тузів і генералів, як Рильський, Яновський та інші. Прошу Вас ознайомитися з моїми зауваженнями у тексті і доповісти мені»⁴⁰.

Тодішній секретар ЦК КП/б/У К. З. Литвин, як і інші керівники, не міг не сприйняти серйозно ці зауваження. Ось, скажімо, автори листа твердять, що автор «ідейного хибного» історичного роману «Запорожці» Петро Панч є заступником секретаря парторганізації Спілки письменників.

Реакція Кагановича: «Чому дозволили? Де керівництво?» Звинувативши письменників А. Малишка, В. Бичка, С. Крижанівського, Д. Косарика, І. Неходу у націоналізмі, автори листа оголошують їх

³⁸ Там же, арк. 59, 62—64.

³⁹ Донос // Сільські вісті.— 1990.— 1 листоп.

⁴⁰ Там же.

ще й антисемітами. Каганович реагує: «Чому парторганізація не розглянула, адже це з арсеналу Гітлера? Треба перевірити у Копиці»⁴¹.

Є й інші зауваження. Втім, не про них хочеться сказати, а про інше. Сьогодні ми багато чого знаємо про Сталіна, його оточення, про сталінізм і про трагедії, ним породжені. Але не буває абстрактних політичних злочинів. За кожним стоять конкретні люди, як правило, і кати, і жертви тієї системи, яку беззастережно вважали єдино правильною. Такими, напевно, були і Є. Адельгейм та І. Стебун, автори листа-доносу, про який йдеться. І в цьому не стільки їх провина, скільки біда. Адже мине небагато часу, і вже у 1948 р. вони опиняться серед тих, кого викриватимуть, як «безрідних космополітів». А справжню хвилю побутового антисемітизму викличуть не українські письменники, а сам Сталін і його оточення, сфабрикувавши на початку 1953 р. «справу лікарів», котрих буде оголошено агентами «Джойнту»⁴².

А тоді, у 1947 р., з подачі «пильних» літераторів Управління кадрів ЦК КП(б)У було складено довідки про «націоналістичні прояви» у творчості окремих письменників. Власне кажучи, це були тенденційні збірники цитат з окремих творів. Так, наприклад «націоналістичні ідеї» у творчості Ю. Яновського «доводилися» за допомогою довільного цитування його роману «Майстер корабля» (1928 р.)⁴³. А ось як за допомогою цитати з оповідання І. Сенченка «Місто» (1923 р.) ті, хто складав довідку, обґрунтовували, що письменник «протягує боротьбистські ідейки про те, що УКП була попередницею КП(б)У». Наводилась така цитата з оповідання: «Гарячі часи національного самопізнання... Література... Олесь... Винниченко... Провал і революція. Центральна Рада і агітація на селах... Розум примушує бути комуністом, але коли поодиноці зазираєш в свою душу — бачу оту всю гидоту і, що гірше всього, не можу звільнитись... Гаразд, я примусив себе полюбити місто; я присилував себе зрозуміти класову боротьбу...»⁴⁴.

Під час перебування Л. М. Кагановича на Україні 29 серпня 1947 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У ній відома наукова установа, праці її співробітників піддавалися розносній, необ'єктивній критиці. Саме такої критики зазнав колишній директор Інституту історії України професор М. Н. Петровський, у працях котрого «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі» (1944 р.) і «Незламний дух великого українського народу» (1943 р.) вбачали і «серйозні помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру». Як спроби «відродити буржуазно-націоналістичні погляди на питання історії України в тій або іншій мірі» кваліфікувалися праці Інституту історії України «Короткий курс історії України» (вийшов 1941 р. за редакцією С. Белоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова), «Нарис історії України» (вийшов 1942 р. в Уфі за редакцією К. Гуслистого, М. Славина, Ф. Ястребова) та 1-й том «Історії України» (вийшов 1943 р. за редакцією М. Н. Петровського).

⁴¹ Д. Д. Копиця був заступником начальника Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У.

⁴² У 1989 р. в листі до редакції газети «Літературна Україна» І. Стебун писав: «В той час я був одним із заступників голови правління Спілки письменників України й, на жаль, слухняно виконував категоричні командні вказівки «згори»...

А незабаром почалася нова «кампанія» — на цей раз проти «безрідних космополітів». Тепер уже був підданий ostracismu і я...

На моїй совісті назавжди залишиться важкий тягар співучасті в ганебній справі, що здійснювалась «за сценарієм Кагановича» 1947 року...» (Стебун І. Щоб ніколи не могло повторитися // Літературна Україна. — 1989. — № 15).

⁴³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4187, арк. 2.

⁴⁴ Там же, спр. 4164, арк. 2.

Однак тоді, у 1947 р., масштаби і характер кампанії, розгорнутої проти діячів літератури, мистецтва, науки не задовольнили Кагановича. І невдовзі за його ініціативою розпочалася підготовка Пленуму ЦК КП/б/У за порядком денним «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП/б/У»⁴⁵. Цей Пленум, наслідки якого неважко уявити, не відбувся. Не виключена можливість, що Каганович і ті, хто у республіці підтримував його, не просто ідейно тероризували інтелігенцію, а також партійних і державних працівників, а, можливо, підводили під чергову, власноручно інспіровану кампанію, так би мовити, матеріальну базу. Отже, чи не готувався таким чином черговий тур репресій фізичних? Подальші дослідження дозволять дати відповідь на це запитання.

Слід визнати: тоді, у 1947 р., Сталіну вистачило розуміння того, що дії одного з найвірніших його соратників можуть не «зміцнити», а лише ускладнити керівництво життям республіки. 26 грудня 1947 р. Пленум ЦК КП/б/У розглянув «організаційне питання» і, «у зв'язку з переходом тов. Кагановича Л. М. на роботу заступника Голови Ради Міністрів СРСР», увільнив його з посади Першого секретаря ЦК КП/б/У⁴⁶. Цю посаду знову зайняв М. С. Хрущов, а Раду Міністрів УРСР очолив Д. С. Коротченко.

На цьому Пленумі М. С. Хрущов, зокрема, сказав: «Для здійснення рішень лютневого Пленуму ЦК ВКП/б/ й директив партії та уряду багато попрацював особисто товариш Каганович, котрий працював до цього часу секретарем ЦК КП/б/У»⁴⁷. Від'їзд Л. М. Кагановича для самого М. С. Хрущова мав принципове значення. Це було свідомство того, що Микиті Сергійовичу вдалося відновити сталінську довіру.

(Далі буде)

⁴⁵ XXII съезд КПСС.—17—31 октября 1961.: Стеногр. отчет.— М., 1962.— Т. 1.— С. 280.

⁴⁶ Неодноразово звертаючись до постаті Л. М. Кагановича у своїх мемуарах, М. С. Хрущов, зокрема, згадував: «Він не був таким, як Молотов, але він хотів бути навіть злішим за Молотова. Молотов був ближчим до Сталіна, хоча Каганович також був дуже близькою до нього людиною, і Сталін його за «класове чуття», за «класову непримиренність» до ворогів виставляв як еталон рішучої людини. (Хрущев Н. С. Воспоминания // Огонек.— 1989.— № 37.— С. 29).

3 грудня 1947 р. Каганович працював заступником, а з березня 1953 р.— першим заступником Голови Ради Міністрів СРСР. На XX з'їзді КПРС (1956 р.) він виступав із промовою, у якій назвав культ особи «шкідливим» (XX съезд КПСС.— 14—25 февраля 1956 г.: Стеногр. отчет.— М., 1956.— Т. 3.— С. 532). Втім, це не завадило йому, а також Г. М. Маленкову і В. М. Молотову (всі вони були членами Президії ЦК КПРС) вже у 1957 р. домагатися зміщення М. С. Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КПРС на тій підставі, що викриття Сталіна зайшло, на їх думку, надто далеко. Їх успіх міг означати лише протидію розвиткові демократії, відновленню справедливості в країні. Рішенням червневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС Кагановича було виведено із складу ЦК і Президії ЦК КПРС. Як «активний учасник антипартійної групи» він одержав сувору догану із занесенням до облікової картки. Після цього його направили у м. Асбест Свердловської області, де він працював директором гірничо-збагачувального комбінату. Після XXII з'їзду КПРС рішенням бюро Московського міського комітету КПРС від 23 травня 1962 р. його було виключено з партії. Помер 26 липня 1991 р., встигнувши у 1990 р. заявити, що він «за перебудову, за новаторство» (Аргументы и факты.— 1990.— № 42).

⁴⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 761, арк. 4.

В. Ф. Солдатенко (Київ)

Запровадження автономії України і збройні сили республіки

Крім українізованих частин старої російської армії і загонів «Вільного козацтва» на осінь 1917 р. в Україні була ще одна військова сила, орієнтація, поведінка якої могла справити свій вплив на долю української державності. Цією силою була Червона гвардія. Вона формувалася з ініціативи більшовиків у містах всієї країни на класовій, інтернаціональній основі як збройний оплот пролетаріату.

На кінець жовтня 1917 р. чисельність червоногвардійських загонів у краї була незначною — всього понад 12 тис. бійців: в Одесі і Києві — по 2 тис., в Харкові — 1 тис., Катеринославі, Луганську та Миколаєві — по 600—800 чоловік, в інших містах — по 100—200 чоловік¹. Червона гвардія була, практично, поголовно робітничою, основну масу її становили члени більшовицької партії, вони ж повсюдно керували штабами. На озброєнні в основному були рушниця, пістолети, почасти кулемети. Сила ж Червоної гвардії полягала не лише в кількості озброєних пролетарів. Це наочно підтвердила перемога збройного повстання в Петрограді 25 жовтня: поряд з революціонізованими солдатами і матросами червоногвардійці внесли вирішальний вклад у повалення влади Тимчасового уряду, встановлення Радянської влади.

Спираючись на червоногвардійські загони, на інші масові організації, уже наприкінці жовтня — на початку листопада владу Рад було запроваджено в декількох районах Донбасу, а в ряді пунктів прифронтової смуги України такий же результат визначився прихильністю до Рад робітничих і солдатських депутатів солдатських мас фронту. Більшовики вели широкомасштабну, напружену і в цілому плідну боротьбу за армію, хоч на той час не висували завдання закріпити свій вплив якимись організаційними заходами — створенням окремих революційних солдатських загонів чи щось у цьому роді. В подіях брали участь збільшовизовані підрозділи армії, як, наприклад, 2-й гвардійський корпус чи 15-й запасний піхотний полк, у Вінниці, що, практично, в повному складі, при незначних персональних змінах у командному складі, стали під прапори більшовиків, діяли відповідно до настанов останніх².

Продовжуючи завойовувати на свій бік масові організації, більшовики прагнули повсюдно поширити владу Рад. Такі плани не могли не ввійти в суперечність і гостре зіткнення з намірами, позиціями інших політичних сил. Досить рельєфно це проявилось в Києві уже в перші дні після петроградського повстання. 25 жовтня на закритому засіданні Комітету Української Центральної Ради (Малої Ради) за участю представників громадських організацій міста було ухвалено: «Центральна Рада одноголосно постановила утворити Революційний Комітет для охорони революції на Україні. На всій території України Комітет має розпоряджатися всіма силами революційної демократії і йому підлягають, в порядку охорони революції, всі органи влади означеної території. Комітет відповідальний перед Українською Центральною Радою та негайно приступає до діяльності»³.

До складу Революційного Комітету ввійшли: від Центральної Ради —

¹ Гарчев П. І. Червона гвардія України в боротьбі за владу Рад.— К., 1983.— С. 12.

² Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р.—лютий 1918 р.). Документи й матеріали.— Хмельницький, 1957.— С. 138—140, 155—156, 170—171 та ін.; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине.— Февраль 1917 г.—февраль 1918 г.; Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий.— Ч. II.— К., 1982.— С. 15, 41, 57, 62—63, 81, 95—96, 107, 108, 131 та ін.

³ Цит. за: Христюк П. Записки і матеріали до історії української революції. 1917.— 1920 рр.— Т. I.— Відень, 1921.— С. 42.

українські соціал-демократи М. Ткаченко і М. Порш, українські есери О. Севрюк, М. Шаповал, М. Ковалевський, українські соціалісти-федералісти А. Ніковський, Ф. Матушевський, більшовик Г. Пятаков, член партії Поалей-Ціон С. Гальдельман; від партій і організацій: есер С. Сараджев, український соціал-демократ А. Пісоцький, більшовик В. Затонський, бундівець М. Рафес, серпівець Зільберфарб, від Українського Генерального військового комітету — С. Петлюра, від Залізничного комітету Шумицький, від Всеукраїнської Ради військових депутатів Тележинський і Є. Кас'яненко, від Київської Ради робітничих депутатів — І. Крейсберг. До складу комітету включили також представників Київської Ради солдатських депутатів і Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів Харкова, Катеринослава, Одеси⁴. При комітеті організували Революційний штаб, завданням якого було створення надійної військової сили⁵.

Наступного дня Комітет для охорони революції звернувся до населення України з відозвою. В ній, зокрема, говорилося: «Краєвий комітет для охорони революції оповіщає всіх громадян України, що всі громадські, військові тилкові власті, а також і всі організації революційної демократії мусять твердо і непохитно виконувати всі його накази та приписи.

Комітет заявляє, що він не допустить ніяких виступів проти інтересів революції, що всі такі ворожі революції виступи Комітет буде рішуче подавляти всякими способами, навіть збройною силою, котра стоїть під орудою Комітету.

Власть Комітету, котрий «об'єднує всі органи революційної демократії, всі революційні і соціалістичні партії нашого краю, як українські, так і неукраїнські, поширена на всю Україну, на всі дев'ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську і Таврійську»⁶.

Того ж дня Комітет оголосив «Обов'язкову Постанову: «І. Всякого роду погроми, бешкети і непорядки будуть нещадно придушуватись всіма засобами, які маються в розпорядженні Комітету, аж до вживання збройної сили.

2. Всякі прояви контрреволюційної агітації, спроби нацькувати одну частину населення на другу і підбурити до безпорядків на ґрунті продовольчих труднощів будуть рішуче подавлятись, і винувні понесуть найтяжчу кару.

3. В цілі охорони спокою в краю забороняються, до одміни цієї постанови, зібрання і мітинги під відкритим небом і всякі інші виступи на вулиці.

4. Всім властям на Україні доручається вжити всіх заходів, які [є] в їх розпорядженні, до непохитного виконання цієї обов'язкової постанови.

Комітет певен в тім, що населення краю зуміє оцінити серйозність становища й прикладе всіх сил до охорони революції і спокою в краю»⁷.

В наведених документах привертають на себе увагу кілька принципів моментів. Рада рішуче поривала з Інструкцією Тимчасового уряду для Генерального секретаріату. Через Комітет влада Центральної Ради поширювалась практично на всю територію України, що раніше входила до складу Російської імперії. До всякого роду порушників спокою і порядку Центральна Рада погрожувала застосувати силу—аж до військової.

В Комітеті Раді вдалося об'єднати широкі демократичні елементи,

⁴ Нова Рада.— 1917.— 27 жовт.— № 173.

⁵ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 311; Робітничая газета.— 1917.— 27 жовт.— № 162.

⁶ Робітничая газета.— 1917.— 26 жовт.— № 169; Нова Рада.— 1917.— 27 жовт.— № 173.

⁷ Нова Рада.— 1917.— 27 жовт.— № 173.

включаючи більшовиків. Проте останні ввійшли в коаліцію, обумовивши цей крок тим, що Центральна Рада не буде виступати проти збройного повстання в Петрограді і пропускати з Південно-Західного і Румунського фронтів війська для його придушення. В свою чергу вони зобов'язалися не здійснювати будь-яких активних дій в Києві. Та вже наступного дня, після прийняття Малою Радою резолюції із засудженням повстання в Петрограді і обіцянкою «енергійно боротись з будь-якими спробами підтримки цього повстання на Україні»⁸, більшовики залишили комітет, а вже 27 жовтня створили Військово-революційний комітет для проведення збройного повстання⁹.

Хоч ВРК в першій же листівці і викинув гасло «Геть зрадницьку Центральну Раду!», двобій розгорнувся між силами Штабу Київської військової округи і червоногвардійцями, частиною солдатів гарнізону, що йшли за більшовиками¹⁰. Рада в цих подіях зайняла вичікувальну позицію, маневрувала (твердження, що військові сили Ради брали участь у повстанні в союзі з більшовиками, не знаходять фактичних підтверджень* — В. С.).

В числі інших факторів зумовлювалось це й тим, що Рада, принаймні спочатку, не могла почувати і не почувала себе у суто військовому відношенні впевнено. Терміново викликані з фронту українізовані частини (ешелон полуботківців, батальйон ім. Т. Шевченка) змогли дістатись Києва лише на початку листопада. Тому 28 жовтня, не домігшись від Штабу округи, щоб при ньому був комісар від Комітету для охорони революції на Україні, щоб усунути Комісара Тимчасового уряду Кириєнка, а Штаб координував свої дії з Українським Генеральним військовим комітетом, Центральна Рада розпустила Крайовий комітет, передавши визначені йому функції Генеральному секретаріату. «Керування воєнними властями доручається Штабу округи під контролем комісаріату»¹¹.

Продовжуючи лавірування, Рада в ніч на 29 жовтня підписала із Штабом військової округи угоду, якою передала вищу військову владу в Києві командуючому округою. Правда, при останньому мала бути заснована тимчасова комісія, «яка інформується про всі накази, що стосуються наміреного вжитку збройної сили в окрузі на випадок політичних та анархічних виступів. До комісії мали ввійти по одній особі представники Генерального секретаріату, Українського Генерального військового комітету, Українського військового з'їзду, козачого з'їзду, Київської міської думи, Ради робітничих депутатів та інших осіб, яких начальник округи вважатиме за потрібне запросити»¹².

Не вдаючись до безпосередньої участі у військових діях, Рада під час повстання нагромаджувала політичний авторитет протестами проти розгрому військами Штабу округи демократичних організацій, арешту

⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника.— Ч. II.— С. 14; 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 320—321.

⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника.— Ч. II.— С. 25, 37—38.

¹⁰ Там же.— С. 51, 59—60, 70—71, 79—81, 93—94, 105—106 та ін.

* О. Субтельний, наприклад, так викладає хід подій наприкінці жовтня — на початку листопада 1917 р.: «Не маючи достатньо сил, щоб розбити і Центральну Раду, й прибічників Тимчасового уряду в Києві, які згуртувалися навколо штабу армії, більшовики вирішують на деякий час утримувати добрі стосунки з українцями, намагаючись водночас покінчити із штабом армії. 10 листопада в Києві вибухнули бої майже шеститисячних сил більшовиків із штабом армії, в розпорядженні якого було до 10 тис. чоловік. У вирішальний момент Центральна Рада наказала для 8 тис. своїх бійців прийти на допомогу більшовикам, змусивши штаб армії до евакуації з Києва.

Але більшовики оторопіли від здивування, коли Центральна Рада оголосила, що бере на себе верховну владу в усіх дев'яти губерніях, де українці становлять більшість» (Субтельний О. Україна. Історія.— К., 1991.— С. 305).

¹¹ Робітничая газета.— 1917.— 4 листоп.— № 176; 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 329—331.

¹² 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 337—338.

членів ВРК — більшовиків, роз'яснювальною роботою серед чехословацької бригади, юнкерів і ударників тощо¹³. Під натиском повсталих, в результаті дипломатично-агітаційних зусиль Ради і процесів внутрішнього розкладу частини Штабу Київської військової округи, зазнавши ряду поразок, відступили, керівництво їх врятувалось втечею з Києва.

У переговорах 31 листопада — 1 жовтня 1917 р., що переслідували мету встановлення миру в місті, знесилені в ході повстання більшовики змушені були пристати на всі умови, що їх висунула Рада¹⁴. Щоправда, вона, як і раніше, теж не мала безперечної переваги, яка б базувалася на реальній військовій силі. Частини, що запрягнули їй на вірність, виявляли непевність, їх начебто приголомшили події, змусивши шукати самостійні відповіді на питання, яким цінностям надати перевагу — соціальним — чи національним. Дуже характерними в цьому відношенні стали два зібрання — Третій Всеукраїнський військовий з'їзд і козачий з'їзд, що розпочали свою роботу відповідно 20 і 21 жовтня.

На Всеукраїнський військовий з'їзд прибуло 965 делегатів (переважно українських есерів і соціал-демократів), а протягом засідань їх кількість зросла майже в 2,5 рази¹⁵. Представляли вони, за словами М. С. Грушевського, 3 мільйони вояків-українців¹⁶. З'їзд вітали представники французької, бельгійської й румунської місій.

На козачому з'їзді було присутньо 600 делегатів, (хоч очікувалось 1 200) від усіх козацьких військ на фронті і в тилу. Козачий з'їзд вітали Голова чехословацької революційної Ради Т. Г. Масарик і англійський консул у Києві Доуглас.

Доки точилися промови (їх радикалізм у порівнянні з першими військовими з'їздами значно знизився*, хоч низка засідань і проходила за закритими дверима¹⁷), прийшла звістка про перемогу повстання в Петрограді, розпочались військові дії в Києві.

Український військовий з'їзд на пропозицію С. В. Петлюри перервався й утворив зі свого складу «Перший український полк охорони революції» (4 курені, командуючий полковник Ю. Капкан, помічник-поручик М. Галаган). Та, дочекавши два дні в готовності і практичній бездіяльності, полк самоліквідувався** і з'їзд 28 жовтня відновив засідання, які тривали до 30 жовтня¹⁸. Чимало депутатів не приховувало свого схвального ставлення до петроградських подій і вимагало від Центральної Ради рішучіших дій. Це й відбила підсумкова резолюція, ухвалена закритим засіданням: «Виходячи з засади цілковитого, нічим не обмеженого самоозначення націй, Третій Всеукраїнський військовий з'їзд домагається від свого вищого революційного органу — Центральної Ради — негайного проголошення в найближчій сесії Української Демокра-

¹³ Там же.— С. 337—338, 347, 351—352, 356—357.

¹⁴ Робітнича газета.— 1917.— 2 листоп.— № 177.

¹⁵ Нова Рада.— 1917.— 22 жовт.— № 169.

¹⁶ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 363.

* Тут знову відіграли свою роль лідери Центральної Ради, намагаючись вгамувати пристрасті й направити з'їзд у якомога спокійніше русло. Так, М. Порш звернувся з такою промовою до військових: «Сучасне українське військо — то частина, правда, значна, але тільки частина і притому менша. Тому не може воно тепер на своєму з'їзді і не повинно йти самостійним політичним шляхом. Перші два Військові з'їзди були ще до певної міри обвіяні національною військовою романтикою. Третій Військовий з'їзд мусить рішуче відкинути ці рештки старих часів, повинен зрозуміти, що сучасна демократія скрізь, а тим більше українська, простеє не до постійного війська, не до воєн. Українська демократія стала на шлях федерації і цим шляхом повинно йти військо. Відокремлення не є в інтересі трудящих мас». (Цит. за: Збазький С. Крути. До 40-річчя Великого Чипу. 29-го січня 1918 р.— Мюнхен— Нью-Йорк, 1958.— С. 57).

¹⁷ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 304, 307, 309, 313 та ін.

** Правда, з'їзд постановив залишити частину своїх делегатів у Києві на деякий час, сформувавши з них окремий курінь, який мав перейти у розпорядження Центральної Ради (Дорошенко Д. Історія України 1917—1923. Доба Центральної Ради.— Т. 1.— Вид. 2-е.— Нью-Йорк, 1954.— С. 49).

¹⁸ Галаган М. З моїх споминів.— Ч. III.— Львів, 1930.— С. 11—18; Нова Рада.— 1917.— 29 жовт.— № 171.

тичної Республіки. Принципи визначення федеративних зв'язків з іншими народами мають бути вироблені Українськими суверенними Установчими зборами»¹⁹. Що ж до більшовиків, то було ухвалено боротися лише з їх домаганнями про передачу влади Радам робітничих і солдатських депутатів, хоч петербурзьке повстання «не можна вважати вчинком антидемократичним» і з'їзду належало вжити всіх заходів, щоб війсьсько з України не посилося «для боротьби з представниками інтересів трудового народу»²⁰. Чимало делегатів з'їзду заявляли, що готові йти не за Центральною Радою, а за більшовиками²¹.

Делегати ж козачого з'їзду висловились за надання допомоги Штабу Київської військової округи для ліквідації в Києві багатовладдя, намагалися здійснювати тиск на Центральну Раду і навіть направили виклики козакам на фронт, щоб ті прибули до Києва, а в козаці підрозділи Києва відрядили своїх емісарів²². Представникам Центральної Ради вдалося нейтралізувати настрої і дії козаків, хоч застрахуватись від неприємностей з їхнього боку, звичайно, ніяк не можна було. Разом з частинами Штабу військової округи, юнкерами училищ козаки за рішенням з'їзду 31 жовтня залишили Київ, переважною більшістю подавшись на Дон, до генерала Каледіна²³.

Центральна Рада, зайнявши без особливих зусиль своїми військами ключові пункти міста, адміністративні приміщення, змусила рахуватись із собою як з вищою реальною владою в місті.

Більшовики вдалися до тактики, розрахованої на фактичне усунення від влади Центральної Ради мирним шляхом. Вони запропонували визнати Раду крайовою владою, а на місцях визнати владу Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (процес їх більшовизації йшов досить жваво). Представники останніх мали надіслати своїх делегатів на з'їзд, який би був скликаний спільно з Радою і переобрав останню, передавши новообраному органу всю повноту влади на Україні.

Вважаючи участь у здійсненні такого плану шляхом до самогубства, користуючись з того, що ідея Всеукраїнського з'їзду Рад не встигла поширитись і придбати значної підтримки, а також у зв'язку з іншими тогочасними реаліями, лідери Української Ради здійснили кроки зовсім в іншому напрямку. Вони оцінювали момент як сприятливий для зміцнення власної державності (Тимчасового уряду більше не існувало, а Радянська влада обнародувала «Декларацію прав народів Росії», якою зобов'язалась дотримуватись права націй на самовизначення), і вважали заходи в цій галузі настільки назрілими, наскільки й необхідними. Це відбив сам факт прийняття і зміст Третього універсалу Центральної Ради (7 листопада 1917 р.)^{*}.

«Народе український і всі народи України! — сповіщала Українська Рада. — Тяжка й трудна година впала на землю республіки Росій-

¹⁹ Нова Рада.— 1917.— 29 жовт.— № 175.

²⁰ Там же.— 1917.— 5 листоп.— № 177.

²¹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 332—333. Д. Дорошенко зазначає з цього приводу: «Хоча III Укр. Військовий з'їзд і репрезентував мільйони українських вояків, але од їх вже не було ніякої помочи. Ті українські частини, що приходили до Києва, були вже стомлені фізично і духовно і розложени більшовицькою пропагандою. На ті полки, що стояли в Києві, надія теж була невелика: це показали падолистові події, коли українські вояки одверто виявили симпатії до большевицького діла» (Історія України 1917—1923. Доба Центральної Ради.— Т. 1.— Вид. 2-е.— Нью-Йорк, 1954.— С. 371).

²² 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 326.

²³ Киевская мысль (вечерний выпуск).— 1917.— 2 нояб.— № 134; 8 нояб.— № 139.

* Головними причинами підготовки Третього універсалу М. С. Грушевський вважав «запровадження сильної державної власті», підведення під неї відповідного державного фундаменту. «Генеральний секретаріат не міг довше висіти в повітрі як орган якогось центрального правительства, котрого не було,— і не було навіть надії, щоб воно могло утворитись. Він мусив стати правительством Української держави». (Грушевський М. Ілюстрована історія України.— Київ—Відень, 1921; Нью-Йорк, 1967.— С. 552—553).

ської. На півночі в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народньої, Україна теж може впасти в безодню усобиці, різни, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати волю життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всеї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народньою Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й всієї Росії.

...Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби зо всяким безладдям і руїництвом, та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній республіці Росії здоровля, силу й нову будучину. Вироблення тих форм має бути переведено на українських і всеросійських установчих зборах...»²⁴.

Проголошення Української Народної Республіки стало значною віхою державотворчого процесу, відкривало нові можливості до якісних зрушень як в різних галузях внутрішнього життя, так і в міжнародних стосунках*.

Правда, не можна не відзначити, що Третій універсал із значно меншим ентузіазмом зустріли не лише широкі маси, а й майже всі партії, що входили до Центральної Ради. З боку їх лідерів з'явилися навіть протести, а ряд діячів через незгоди вийшли із керівних органів Ради, вважаючи за краще в переломний момент залишатись дещо осторонь органу, від якого чекали явно радикальніших дій²⁵. Неспростовні факти змушені були визнати і лідери Української Ради. Голова Генерального секретаріату з сумом констатував: «Третій Універсал уже не зробив такого сильного вражіння на населення, як перший, хоч здобутки, зазначені в ньому, були, без порівняння, більші»²⁶.

Насправді, і з погляду розглядуваної в даній статті проблеми вражає явна суперечність між щирим бажанням лідерів українського руху звільнитись від будь-якої залежності, стати суверенною державою (республікою) і явною інерцією в теоретичних уявах про сутність, характер стосунків з національно-державними утвореннями, що виникали на розвалинах колишньої «тюрми народів», про ставлення до державного центру, про свою роль щодо перспектив створення федерації.

²⁴ Нова Рада.— 1917.— 8 листоп.— № 180; Літературна Україна.— 1990.— 10 трав.

* Думається, що певним перебільшенням є твердження М. Стахів про те, що реальним відновленням Української держави були рішення Центральної Ради від 31 жовтня і 1 листопада про вихід Генерального секретаріату з-під зверхності Тимчасового уряду і поширення його влади на всі губернії України (Стахів М. Третій універсал з погляду державного і міжнародного права // Наукові записки Українського техніко-господарського інституту.— Мюнхен, 1917.— С. 7). Не можна згодитись з його положенням і про те, що вже тоді «це була від самого початку свого існування фактично і формально суверенна Українська Держава» (там же), яка в Третьому універсалі «знайшла лише своє оформлення» (там же.— С. 7, 16).

²⁵ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 185—192; Киевская мысль (вечерний выпуск).— 1917.— 9 нояб.— № 10.

²⁶ Винниченко В. Відродження нації.— Київ—Відень, 1920.— Ч. II.— С. 80.

Одним із вихідних моментів, що визначали політичний курс Центральної Ради, був розрахунок на швидкий крах влади Рад, падіння РНК, на неминуче відродження по всій Росії дожовтневої суспільної організації. Відповідно до цього не ставилось в універсалі і питання про власні збройні сили. Воно, як і інші, відкладалось на потім, а поки що «кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами усіх народів Російської Республіки повинні стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу»²⁷.

Найближчий хід подій багато в чому спростував сподівання Центральної Ради. Так, без будь-якого ентузіазму, практично без підтримки були сприйняті заклики українських діячів до консолідації сил різних регіонів у нову федерацію. Причин тому було немало. Одне з пояснень дає М. С. Грушевський: «Всі заходи Центральної Ради й ген. секретарів, щоб протиставити федеральну організацію тому фактичному розкладові Російської держави, що почався вже завдяки більшовикам, не приводили до нічого. Народи й області Росії не важились творити федерацію без участі найбільшого з членів, Великоросії, а та не виявляла своєї волі в сім напрямі, почасти тому, що була паралізована більшовицькою анархією, почасти і ще більше — тому що все-таки не могла відірватись від своїх централістичних навичок. Українські заклики зіставались без відповіді. Надії на федерацію не було, а тим самим український нарід мусів свою державність утверждати в формах політичної самостійності. Охоронити себе від безладдя і загибелі міг тільки поглиблюючи і укріплюючи свою державність і окромішність — щоб не розплинутись в тім хаосі, що підіймався навколо і грозив захопити й його самого»²⁸. А інший активний учасник подій і відомий історик взагалі вважає, що ініціатива утворення федерації — «це було явно непосильне й непотрібне для України завдання. Логіка подій казала, що Україні треба було зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою; вона мусила визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на умові обов'язкового визнання (більшевики самі тоді раз у раз підкреслювали, що визнають за кожною нацією право на самовизначення до відділення включно), і — дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганялись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого фактично нового російського уряду — це було нездійсненне в тодішніх умовах завдання...

Увесь час відхрещуючись від самостійності і раз у раз присягаючи на федерацію, Грушевський і Ц/ентральна/ Рада змарнували той національний ентузіазм, який одушевляв певні українські круги. Знов же, раз у раз лякаючи російську демократію самостійністю, Центральна Рада не могла здобути в неї довір'я до своїх федералістичних заяв і прагнень»²⁹.

Отже, розрахунки на те, що стабільність на Україні можна буде забезпечити союзом з однорідними в соціально-економічному відношенні національними, адміністративними утвореннями явно не виправдовували себе.

Ілюзорними виявились і сподівання на швидкий, невідворотний крах Радянської влади. Попри найпесимістичніші пророкування, нова влада дедалі виявляла свою життєспроможність, більше того, тенденцію до досить динамічного поширення. Зростало і число її прихильників на Україні. Ця тенденція знайшла свій вияв у курсі на скликання з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вважаючи з'їзд справжнім виразником волі народу України, ініціатори даного зібрання наділилися його компетенцією розв'язання найкардинальніших питань —

²⁷ Нова Рада.— 1917.— 8 листоп.— № 180; Літературна Україна.— 1990.— 10 трав.

²⁸ Грушевський М. Ілюстрована історія України.— С. 554—555.

²⁹ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 185.

про владу, про характер народжуваної держави. Тобто чимдалі невідворотнішим ставало зіткнення двох різнонаправлених курсів до української державності. Варто було враховувати, що за другим курсом стояла влада в центрі, яка за сприятливих обставин могла надавати не лише моральну підтримку своїм прихильникам у інших регіонах.

Звичайно, ні для кого не було секретом (принаймні, не могло і не повинно було бути), що результат політичного суперництва, зіткнення, двобою вирішальною мірою і в кінцевому рахунку визначались співвідношенням класово-партійних сил, напрямів, а в концентровано-уособленому вигляді — співвідношенням військових сил. Співвідношення це не було статичним, змінювалося в кожен конкретний момент залежно від дії багатьох факторів. Одним з важливих факторів при цьому було усвідомлення політичними лідерами необхідної роботи по формуванню власного збройного оплоту і цілеспрямовані зусилля в цьому напрямку.

Проте, якими б очевидними не уявлялись ці істини абстрактно, введення їх на мову політичної практики здійснювалось з дуже великими труднощами. Так, більшовики України в листопаді — першій половині грудня головну ставку робили на повсюдному встановленні влади Рад. Домінуючою тактикою, якій віддавались головні сили, стало переобрання всіх тих Рад, які відмовлялись визнавати Жовтневую революцію, РНК, владу Рад на місцях. У листопаді — грудні під контролем більшовиків у результаті проведених перевиборів опинились Харківська, Катеринославська (міська і губерньська), Юзівська, Лозово-Павлівська, Кадіївська, Бердичівська, Вінницька, Дубенська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Коростенська, Луцька, Могилів-Подільська, Проскурівська, Ровенська, Старокостянтинівська, Тульчинська, Миколаївська, Одеська, Херсонська та багато інших Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Більшовицькі резолюції схвалювали обласні, губерньські, районні з'їзди Рад. Більшовики здобули перевагу і в однотипних з Радами органах — Військово-революційних комітетах всіх чотирьох армій, дислокованих у межах України, — VII, VIII, XI, Особливий і у фронтовому ВРК, у багатьох корпусних, дивізійних, полкових, ротних комітетах.

Дедалі активніше на підтримку більшовиків виступали різного роду селянські організації, передусім Ради селянських депутатів. Великі зрушення спостерігались у фабзавкомках, профспілках. Проте цей політичний вплив автоматично не закріплювався у військових формуваннях. За підрахунками спеціалістів, у першій половині грудня Червона гвардія України нараховувала близько 40 тис. чоловік³⁰. В той час не велось скільки-небудь значної агітаційної і масово-організаційної роботи в армії (звичайно, саме в плані створення дїездатних загонів). Більшість же солдатів і матросів самостійно ще не змогли розібратися у обстановці, роз'їжджались по домівках, або ж дотримувались нейтралітету. За винятком 30-го піхотного полку у Харкові, який налічував 500 чоловік, тилові гарнізони України не змогли виділити і відправити жодної військової частини старої армії для бойових операцій на «внутрішньому» фронті. Та й активність фронтових військових частин і матросів Чорноморського флоту зумовлювалась не стільки прагненням вирішити якісь питання на свою користь, скільки опором домаганням своїх політичних суперників.

Схоже, що і Центральна Рада не поспішала робити відповідні висновки з попередніх подій, не виявляла належної уваги до створення власних збройних сил навіть в час, коли таке питання стало якщо не найголовнішим, то, в усякому разі, одним з першочергових. Правда, відновлене 31 жовтня у складі Генерального секретаріату секретарство військових справ на чолі з С. В. Петлюрою (тимчасово він іменувався

³⁰ Гарчев П. І. Червона гвардія України у Жовтневій революції.— Харків, 1969.— С. 90—156.

Генеральним комісаром, а не секретарем³¹⁾ вдалося до ряду рішучих кроків: домоглося від головнокомандуючого генерала Духоніна (за два дні до його смерті), а також командування Південно-Західного і Румунського фронтів дозволу на українізацію армії; поповнення особами української національності, що з різних причин раніше увільнялися від військової служби, а тепер підлягали мобілізації, лише частин Київської військової округи і гарнізонів Катеринославської губернії³²⁾. Та ці рішення виявилися надто запізними: армія була вже захоплена нічим нестримним процесом розкладу. Зневірену, знедолену, озлоблену солдатську масу в той час відверто побоювались всі політичні сили, які кожна по-своєму лише намагались надати цьому вибухонебезпечному процесові якомога безболісніших форм, хоч вигадати щось інше, окрім якнайшвидшої демобілізації, було дуже нелегко.

Не обійшли загальні тенденції і українізованих частин. За оцінкою Д. Дорошенка «всі ті полки й дивізії, які вітали Центральну Раду й присягали їй на вірність, були вже нічого не варті з військового погляду і навіть небезпечні, бо большевицька зараза ширилась серед них з кожним тижнем, з кожним днем»³³⁾.

І все ж, керівництво Центральної Ради, секретарство військових справ (С. В. Петлюра ще 2 листопада оголосив себе головою вищої військової влади України³⁴⁾) прагнуло переломити ситуацію на свою користь, хоч брак серйозних, ділових, професійних і реалістичних рішень при цьому замінявся гучномовними, зовні ефективними політичними деклараціями. Так, 21 листопада 1917 р. за підписом В. К. Винниченка і С. В. Петлюри було оголошено відозву «До війська українського (Південно-Західного та Румунського) фронту і тилу». В ній говорилося, що Раднарком «показує свою нездатність вести армію Російської Республіки до замирення й відбудови життя замучених народів Росії», що з вини уряду «солдати починають голодувати, не стає одягу, коні падають від браку провіанту». Генеральний секретаріат обіцяв взяти в свої руки справу заключення миру і постачання армії продовольством. Сповіщалось, що Генеральний секретаріат «в найближчих днях видасть розпорядок про реорганізацію армії на нових демократичних принципах», після чого «для координації роботи командного складу з виборними організаціями будуть утворені комісаріати з представників національних та обласних військ, і військово-революційні комітети повинні будуть передати цим комісаріатам свої уповноваження»³⁵⁾.

Хоч Генеральний секретаріат нарешті погрожував, що з тими, хто буде проти означеного плану («вороги демократії»), він «уміє боротись», нереальність пропонованих заходів була очевидною.

Одночасно з'явився і наказ Петлюри Українському комісару Північного фронту, згідно якого заборонялось виконувати будь-які розпорядження Верховного головнокомандуючого М. В. Криленка, пропонувалось посилити українізацію, давати відсіч ворогам УНР і доручалось для «переведення цього в життя вжити тих заходів, які викликаються вашим географічним становищем щодо Петрограду, звідкіль насувається на Україну ця велика небезпека. Треба, щоб ви цю небезпеку спинили біля Петрограду»³⁶⁾. Це вже був не просто авантюристичний, а й шкідливий демарш. Адже будь-які заходи українізованих частин легко можна було кваліфікувати як виконання наказу С. В. Петлюри з усіма наслідками, що могли витікати. Низька ж обороноспроможність українізованих частин не залишала їм практичних шансів на випадок непорозумінь, сутичок тощо. Нерідко українські частини, які прямували на Україну з

³¹⁾ Робітничая газета.— 1917.— 2 листоп.— № 174; 4 листоп.— № 176.

³²⁾ Там же.— 8 листоп.— № 179.

³³⁾ Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця.— С. 198—199.

³⁴⁾ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 356.

³⁵⁾ Цит. за: Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця.— С. 218.

³⁶⁾ Народна Воля.— 1917.— 6 груд.— № 175.

фронти, що були розташовані далі від рідних місць, зупиняли, обеззброювали, навіть грабували і били. Були то і військові одиниці, що підтримували владу Рад, і просто селяни та мешканці міст. Така доля спіткала зокрема 1-й Український кінний ім. Тараса Шевченка полк, що сформувався під зиму 1917 р. з українців 14-ї кінної дивізії XII армії Північного фронту, а також український полк, що виділився з 3-ї кінної російської дивізії у Донбасі³⁷.

Інші частини, може, і більш організовані, як, наприклад, 14-й стрілецький Залізний полк 40-го корпусу IX армії Румунського фронту, хоч і дісталися в бойовому складі і стані до місць призначення (в даному разі до Одеси) ніякої практичної ролі в політичних подіях не взяли³⁸. Фактично те ж саме можна сказати і щодо 175-го пішого Батуринського полку 44-ї пішої дивізії XII армії Північного фронту, якому єдиному з українських частин цієї армії вдалося прорватися на Чернігівщину в район Бахмача³⁹.

Мало в чому відрізнялася ситуація із формуваннями, що склались у тиллових гарнізонах, із солдатів запасу. Так, 24 листопада до Києва прибули 1-й кінний полк (з Новогеоргіївська) і піхотний полк, сформований з українців Павловського, Ізмайловського, Семеновського і Волинського полків (з Петрограда)⁴⁰. Та й ці частини виявились мало спроможними. Так, Петроградський полк ім. Т. Шевченка з настанням вирішальних подій у Києві оголосив «нейтралітет» і безслідно щез. А полк з Москви, що їхав «славити визволення України», зник, ледь витримавши один парад у Києві. Досить швидко головним гаслом переважної маси солдатів-українців ставало «Додому!», замість попередніх обіцянок боротись за українську справу⁴¹.

Дуже показовою у цьому відношенні стала історія з сердюцьким ім. отамана Орлика полком, про яку І. Мазепа написав: «Один з таких полків — полк гетьмана Орлика на початку грудня прибув з Петербургу через Київ до Катеринослава. Це був свого роду «троянський кінь», якого московські більшовики, після відповідної агітаційної підготовки, вислали з Петербургу до Києва, щоб підрити Центральну Раду зсередини. В Києві це помітили й цілий полк «сплавили» до Катеринослава. Пригадую, з якими радісними надіями зустрічали це військо катеринославські українці. Але надії завели. Большевицька пропаганда так затуманила голови цим «сином України», що коли пізніше дійшло до боротьби з большевиками, вони проголосили нейтралітет і не схотіли битися за українську справу»⁴². Більше того, збори полку прийняли кілька резолюцій із засудженням політики Центральної Ради, зокрема у її стосунках з Радянською Росією⁴³.

Українська преса в той час намагалася психологічно, ідейно підтримати процес українізації війська, з захопленням повідомляла майже не щодня про повернення на Україну військових частин, вітала українських солдатів, вмещувала безліч резолюцій про підтримку вояками Центральної Ради, її політики. Та невідповідність пропагандистських зусиль і їх наслідків чимраз більше впадала у вічі будь-якому об'єктивному політику⁴⁴.

Домагання українізації Чорноморського флоту (його матроський склад був переважно, майже на 80%, українським, а командний, за деяким винятком, російським) до якихось серйозних наслідків теж не

³⁷ Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр. // За державність (Каліш).— 36. 4.— 1934.— С. 146—151, 157.

³⁸ Там же.— С. 151—155.

³⁹ Савченко В. П. Назв. праця.— С. 69—70.

⁴⁰ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 407.

⁴¹ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 201, 257.

⁴² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921.— Т. 1.— Прага, 1942.— С. 27.

⁴³ Звезда (Катеринослав).— 1917.— 9 груд.— № 156.

⁴⁴ Робітничка газета.— 1917.— 8—31 груд.— № 201—217.

привели. Щонайбільше, на окремих суднах було піднято синьо-жовті прапори⁴⁵.

Були, звичайно, й спроби переломити негативні тенденції, відновити дисципліну, паралізувати різний деморалізаційний вплив на військові формування. Проявом цього стала ініціатива начальника Київської військової округи полковника В. Павленка по створенню не українізованих, а власне українських частин, поставити їх в привілейоване становище, надавши їм статусу «сердюцьких»*. З полків, що стояли в Києві, було утворено дві сердюцькі дивізії. До 1-ї були включені Богунський, Полуботківський, Дорошенківський і Георгієвський ім. Богуна. При цій же дивізії почалось формування «гарматної Михайла Грушевського» бригади, саперної сотні і кінного полку. Начальником дивізії було призначено полковника Н. Капкана. Начальником 2-ї дивізії став генерал Греков⁴⁶. За деякими даними, в сердюцьких дивізіях перебувало 12 тис. вояків⁴⁷. Організація сердюцьких полків одержала ідейну підтримку в деяких органах преси. Так «Робітнича газета», крім офіційної інформації, вмістила ряд спеціальних статей, серед них обширні публікації М. Галагана «Сердюки», «Сердюцька дивізія і народна українська армія» та ін.⁴⁸. Але намагання створити національну гвардію не мали успіху. В результаті В. Павленко змушений був залишити посаду, а сердюцькі полки повернули до становища звичайних.

І все ж, у порівнянні з потенціалом, на який спиралась більшовики, прибічники влади Рад, на кінець листопада — початок грудня 1917 р. на боці Центральної Ради зберігалася як загальна перевага у військових силах на Україні, так і в конкретних місцях. Так, у політичному центрі краю, в Києві, війська Центральної Ради щонайменше вдвічі переважали озброєні загопи (червоногвардійців і солдатів), що підтримували більшовиків, Раду робітничих депутатів, ВРК, який продовжував функціонувати. Українізовані частини (близько 16 тис. чоловік) вирішили на свою користь результат кризи між двома сторонами-суперниками на початок грудня, обеззброївши червоногвардійців та їх союзників-солдатів і відправивши їх за межі України. В операції брали участь: 1-а Сердюцька дивізія, Богданівський, Полуботківський, Дорошенківський і Георгієвський полки, Курінь ім. Т. Шевченка, Курінь смерті, 1-й кінний козацький Вільної України полк і 414-й піший полк⁴⁹.

В ході подій Центральна Рада пояснювала свої дії по роззброєнню більшовізованих частин, репресії проти інших організацій планами перевороту, який хотіли здійснити київські більшовики, Військово-революційний комітет. Цей аргумент було перенесено і на сторінки дослідницької літератури.

Насправді події розвивались дещо інакше. Наприкінці листопада лідери Центральної Ради ясно зрозуміли, що скликання Першого Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві 4 грудня за планом Оргкомітету не принесе Раді нічого хорошого. Водночас вони добре знали, що ініціатори з'їзду, захоплені планами мирного шляху усунення Центральної Ради від влади, не лише не потурбувалися про збройний захист з'їзду, а й на засіданні Київського комітету РСДРП(б) відхилили пропозицію керівництва обласного комітету про виклик до Києва вірних більшовикам частин 2-го гвардійського корпусу⁵⁰. Відчуваючи перевагу в силі,

⁴⁵ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 382—385.

* За часів старої гетьманщини сердюки на зразок гвардії були елітарними частинами української армії. Вони прославили себе обороною Ставища за часів Б. Хмельницького і Батурина—за І. Мазепи. Останнє стало причиною того, що Петро I викреслив термін «сердюки» з реєстрів своєї армії і до нього більше не повертався.

⁴⁶ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 372.

⁴⁷ Енциклопедія українознавства.— Т. 1.— Париж—Нью-Йорк, 1949.— С. 1177.

⁴⁸ Робітнича газета.— 1917.— 23 листоп.— № 191; 30 листоп.— № 197.

⁴⁹ Нова Рада.— 1917.— 24 груд.— № 217.

⁵⁰ Пролетарская мысль (Київ).— 1917.— 29 нояб.— № 18; 1 дек.— № 20.

гайдамаки 28 листопада стали на шлях ліквідації червоногвардійців, заарештували виборних командирів військових частин⁵¹. Одночасно Рада почала підтягувати свої війська до Києва — місця скликання з'їзду Рад. І лише в цей момент більшовики приходять до необхідності зміни тактики.

Пізно ввечері 29 листопада на розширеному засіданні комітету РСДРП(б) голова ВРК Л. Л. Пятаков запропонував о 6 год. 30 хв. наступного дня пред'явити Раді ультиматум: негайно припинити ворожі дії проти Рад і ВРК і передати саме їм владу в місті; Рада зобов'язується терміново роззброїти ворожі Радам війська, вивести з міста частини, які щойно прибули, залишивши лише їх невелику кількість для караульної служби; Центральна Рада залишається крайовою владою тимчасово до Всеукраїнського з'їзду Рад. У разі відхилення Центральною Радою ультиматуму ВРК о 7 год. планувалось розпочати виступ проти Ради. Це рішення пройшло більшістю всього в 1—2 голоси («за» — Є. Б. Бош, О. Г. Горбачов, ін., «проти» — Я. Б. Гамарник, О. Б. Горвіц, Д. І. Іткінд, М. М. Майоров, І. М. Крейсберг)⁵².

Однак Рада випередила більшовиків. До ранку вона роззброїла практично всі значні частини революційних військ і червоногвардійські загони, відправила їх залізницею за межі України. Були заарештовані Л. Л. Пятаков, О. Г. Горбачов та інші більшовики⁵³. Такий превентивний удар досяг мети. Прибічники більшовиків, ухваливши на засіданнях різних організацій, зборів, мітингів резолюції протесту, спромоглись провести 1 грудня лише одноденний загальний політичний страйк⁵⁴. Центральна Рада тим часом намагалася закріпити досягнутий успіх. У перші дні грудня по Україні прокотилася хвиля репресій проти Рад робітничих і солдатських депутатів, комітетів РСДРП(б), робітників, солдатів і селян. Спроби роззброєння червоногвардійців мали місце в Катеринославі, Луганську, Маріуполі, Миколаєві та інших містах. Вживались заходи щодо українізації Харківського гарнізону. В Одесі в ході збройної сутички з Червоною гвардією загинув її керівник М. Кангун. В Полтаві, Конотопі, Ананьїові були розпущені Ради. В Вінницю, Бердичів, Здолбунів, Коростень, Козятин введені вірні Раді війська. Був роззброєний ряд гарнізонів прифронтової смуги, захоплені штаби армій Південно-Західного і Румунського фронтів, розігнані військово-революційні комітети, інші організації⁵⁵. Звертає на себе увагу синхронність, координованість дій Центральної Ради, вірних їй збройних частин в різних місцях.

Рубіж листопада — грудня 1917 р. довів військову перевагу Центральної Ради над своїми головними суперниками. Водночас він висвітлив і наявні проблеми. Так, вояки полків, які брали участь у роззброєнні по-більшовицькому настроєних частин, виявили не лише професійні якості, а й свої настрої. З'явилися їх симптоматичні заяви, зокрема в Київській Раді робітничих депутатів, що солдати повинні боронити своїх співбратів — трудящих, а не Центральну Раду⁵⁶.

Загалом же процеси українізації армії, проблеми, що при цьому виникали, тенденції якісних змін у армії, швидкоплинну діалектику зміни ролі військової сили у політичному житті як у краплі води відбили досить складні перипетії, що сталися в 1-му Українському корпусі.

⁵¹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 404—405.

⁵² Из истории Октябрьской революции в Киеве (воспоминания участников).— Киев, 1927.— С. 75—77; 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 413—414.

⁵³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 415—416; Нова Рада.— 1917.— 1 груд.— № 199; Киевская мысль.— 1917.— 1 дек.— № 286 (утренний выпуск).

⁵⁴ Известия стачечного комитета (Киев).— 1917.— 2 дек.— № 1; Киевская мысль.— 1917.— 1 дек.— № 286 (утренний выпуск).

⁵⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника.— Ч. 2-а.— С. 379—441.

⁵⁶ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 417.

Ще до жовтневого повстання російське командування, невдоволене з того, що корпус розташувався поблизу Києва, намагаючись віддалити його від Центральної Ради, зажадало передислокації корпусу на фронт, на зміну 6-му армійському корпусу, що був визначений для українізації і перетворений на 2-й Український корпус. З огляду на падіння дисципліни і розвал, що дедалі захоплювали і підлеглу йому частину, П. П. Скоропадський вважав таке переміщення навіть корисним. Та й Центральна Рада, схоже, перестала б нервувати від сусідства з небажаним генералом, про якого все частіше поговорювали як про можливого гетьмана.

В листопаді корпус опинився між Києвом і фронтом і завагався, куди направлятися далі — чи до Києва, де влада перейшла до Центральної Ради, чи на фронт — невідомо з ким і для чого воювати. Генеральний секретаріат, незважаючи на протести П. П. Скоропадського, вирішив роз'єднати корпус: першу дивізію зі штабом корпусу відрядити на фронт, а другу — до Києва. Проте перша дивізія запро-тестувала і надовго «застряла» на станції Деражня. Саме тоді, наприкінці листопада, поширились чутки, що 2-й гвардійський корпус, що йшов за більшовиками, залишив фронт і прямує на Київ для здійснення там більшовицького перевороту.

Такі настрої у солдатів 2-го гвардійського корпусу справді були, а Є. Б. Бош, що не раз вела в ньому агітацію, користувалася великим авторитетом і знала про прагнення військових, пропонувала скористатися з ситуації і закликати корпус для охорони Всеукраїнського з'їзду Рад, що скликався на початок грудня. Та погляди Є. Б. Бош, як було вже відзначено, не поділяла більшість Київського комітету і ВРК, вона й відмовилась від цих пропозицій. Ніякого наказу в результаті 2-й гвардійський корпус не отримав і не знав, яка перспектива його чекає найближчим часом. При цьому проявлялися характерні для всієї армії процеси розкладу, хуліганства, мародерства, самовільного залишення частин і спроби захоплення рухомого залізничного майна для від'їзду по домівках, передусім, звичайно, найпрямішим і найкоротшим шляхом через Київ. Ніяких же планів захоплення Києва не було. Навіть пізніше, в другій половині грудня, В. О. Антонов-Овсієнко планував використати потенціал корпусу для очищення від каледінців Донбасу, однак намічав його перекидання в район бойових дій через Катеринослав, а не Київ⁵⁷.

Реальні факти заперечують твердження ряду авторів, ніби то була спроба більшовиків в кінці листопада — на початку грудня 1917 р. з допомогою 2-го гвардійського корпусу вчинити збройний переворот*, який було зірвано зусиллями 1-го Українського корпусу⁵⁸.

Справді, П. П. Скоропадський, замість наказу їхати на фронт, видав розпорядження про облогу обома своїми дивізіями залізничної лінії Жмеринка — Козятин і Шепетівка — Козятин — Христинівка — Вапнярка, роззброїв ешелони 2-го гвардійського корпусу та деякі інші більшовизовані військові частини. Такі дії П. П. Скоропадського по-

⁵⁷ Антонов-Овсієнко. Записки о гражданской войне.— Т. 1.— М., 1924.— С. 29, 50.

* Єдине свідчення щодо переміщення 2-го гвардійського корпусу в ті дні подала газета «Нова Рада». 30 листопада 1917 р. під заголовком «Похід більшовиків на Київ» вона без посилання на джерело інформації повідомила, ніби за наказом начальника штабу Верховного головнокомандуючого Росії Бонч-Бруевича один з полків 2-го гвардійського корпусу має рушати на Київ, що робиться без відома й дозволу Генерального секретарства військових справ. Останній направив Бонч-Бруевичу протест з цього приводу і військовий генеральний секретар С. В. Петлюра розіслав у різні військові інстанції телеграму про заборону проїзду через територію України будь-яких частин без дозволу Генерального військового секретаріату чи його органів («Нова Рада».— 1917.— 30 листоп.— № 198).

⁵⁸ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 377.

даються за його власну ініціативу з метою захисту Центральної Ради⁵⁹.

Однак звертає на себе увагу досить точний збіг в часі акцій, що їх вжила Українська Рада щодо більшовиків, організацій, що вже знаходились під їх впливом в цілому ряді міст (Київ, Одеса, Миколаїв, Херсон, Вінниця, Проскурів, Стародуб, Житомир та ін.) і в частинах всіх чотирьох армій (VII, XI, Особливої Південно-Західного фронту і VIII — Румунського фронту), дислокованих в межах України. З огляду на означене, дії 1-го Українського корпусу більше схожі на скоординовані, а не самочинні.

Пізніші ж публікації, думається, несуть на собі відбиток політичного маневрування і змагань кінця 1917 року.

Водночас не може не викликати природного подиву і нічим не вмотивоване, бездумно байдуже ставлення Центральної Ради до запитів корпусу П. П. Скоропадського. Замість того, щоб поповнюючи його добровольцями вільних козаків, перетворити на ядро національної армії, Генеральне секретарство військових справ повністю ігнорувало прохання про надсилку теплої одягу, взуття, опалювальних приладів, навіть агітаторів, здатних протистояти більшовикам⁶⁰. На довершення всього, самого П. П. Скоропадського вищий командний склад корпусу в Києві сприймав з явною підозрою, майже вороже. Начебто бажаючи поболочіше дошкулити опальному генералові, Головнокомандуючим всіма військовими силами України призначили людину, явно не компетентну для такої масштабної роботи — Н. Капкана.

П. П. Скоропадський вирішив стати вище особистих рахунків і образ, більше не конфліктувати, а заради встановлення нормальних відносин між українським політичним центром і ледве не єдиною надійною військовою силою, що на неї можна було спертися, залишити свій командний пост. 6 січня 1918 р. він подав у відставку, а заступив його генерал Ганзюк⁶¹.

На той час корпус являв собою ще досить чисельну військову силу. Його штаб перебував у Білій Церкві, штаб 1-ї дивізії — в Бердичеві. 1-а бригада 1-ї дивізії перебувала в Києві, 2-а — на залізниці Фастів — Бердичів, 2-а дивізія розташувалася упродовж лінії Вінниця — Гнівань. Але боєздатність і дисципліна в корпусі почала падати з катастрофічною швидкістю. Вояки домоглися, щоб загальна демобілізація, початок якої оголосив Раднарком у старій російській армії, була поширена і на 1-й Український корпус. Буквально за кілька днів корпус перестав існувати як організоване ціле. Лише невеличкі його рештки переховувались під час перемоги радянських військ і після приходу німців знову прилучилися до українського війська.

Притаманне для 1-го Українського корпусу віддзеркалило не лише те, що було багато в чому характерними для попереднього етапу національно-військових спроб, але й для наступного — практично для всього грудня 1917 р. і січня 1918 р. Тут в самих карколомних комбінаціях сплелись суперечливі, навіть полярні тенденції: намагання й далі створювати військові одиниці як оплот державності на національній основі і нестримний їх розклад.

Центральна Рада об'єднала Південно-Західний і Румунський фронти в один і 23 листопада 1917 р. оголосила його Українським, призначивши Головнокомандуючим генерала-реакціонера Щербачова⁶². Був українізований Штаб Одеської військової округи, а командуючим

⁵⁹ Там же.— Висновок Д. Дорошенка про те, що «цим було урятовано Київ і всю Наддніпрянську Україну від розгрому збільшевиченими солдатськими бандами. (Історія України. 1917—1923. Т. II.— Ужгород, 1930; Нью-Йорк, 1954.— С. 26—27) уявляється перебільшенням, позбавленим фактичної аргументації.

⁶⁰ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 377.

⁶¹ Скоропадський П. Назв. праця.— С. 39—40.

⁶² Нова Рада.— 1917.— 24 листоп.— № 193; Робітнича газета.— 6 груд.— № 200; 8 груд.— № 201.

призначений генерал Єлчанінов — старший. 18 грудня Штаб Київської військової округи очолив Шинкар⁶³.

Зацікавленість у якомога міцніших збройних силах виявляли і представники Антанти. 3 грудня до Києва із Ставки переїхали військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії й Бельгії. Генеральне секретарство військових справ влаштувало їм підкреслено урочистий прийом. А представники союзних держав почали виказувати особливу симпатію до українського руху, обіцяючи надання різної допомоги.

Різка зміна позицій у країн Антанти (до цього вони негативно і навіть вороже ставились до ідеї української державності, вважаючи, що будь-яка її форма зашкодить єдності Східного фронту і завдасть їм зайвого клопоту) пояснювалась дуже просто. Розуміючи, що зацікавленість Радянської Росії і країн Четверного союзу у припиненні непосильної для обох сторін війни рано чи пізно приведе до сепаратного миру, країни англо-французького блоку згодні були зміцнювати українську державність, аби вона обіцяла утримувати бодай частину колишнього фронту, відволікала на себе австро-німецькі дивізії.

Та ці сподівання виявились нереальними, хоч Генеральний секретар військових справ С. В. Петлюра і обіцяв на зустрічі з союзниками 13 грудня виставити на фронт півмільйонну армію. Можливо, С. В. Петлюра і свідомо вводив в оману дипломатів, а можливо, й сам не міг точно сказати, якими реальними силами диспонував його уряд. І не тільки тому, що ситуація змінювалась буквально щоденно, а й тому, що й на сьогодні після численних зіставлень різних даних, документів фахівці мають досить наближені, досить суперечливі уяви про кількісні характеристики українських збройних сил в кінці 1917 — на початку 1918 р.

Якщо не брати до уваги тих, хто вважає військом Української Ради всіх солдатів-українців, представлених на військових з'їздах, або ті частини, які ухвалювали резолюції відданості українській справі, цифри тут коливаються від 70 тис. на грудень 1917 р. до близько 400 тис.: 180 тис. солдатів і офіцерів на Південно-Західному і Румунському фронтах, 150 тис. — у тилкових гарнізонах і 60 тис. вільних козаків. За кількісним критерієм це була досить значна сила. Принаймні на той час, коли в розпорядженні політичних суперників не було чого їй протиставити.

Практично до другої половини — кінця грудня 1917 р., до формування на I Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих і солдатських депутатів, Народного секретаріату із секретарством військових справ скільки-небудь серйозної роботи над створенням регулярних збройних сил державності, заснованої на базі Рад, не велось.

Не було, і не могло на той час бути й збройних формувань у розпорядженні Раднаркому, які можна було б використати у конфлікті з Центральною Радою, який вибухнув ще на початку грудня і з того часу не вщухав ні на день. Та вважаючи УНР у стані війни з Радянською Росією, РНК змушений був обмежуватись такими кроками, як «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», ініціювання переговорів з Радою. Врахування реального військового потенціалу спричинило і до визнання радянською делегацією на чолі з Л. Д. Троцьким делегації Центральної Ради як повноважного представника на Брест-Литовській мирній конференції наприкінці грудня 1917 р. — на початку січня 1918 р.⁶⁴.

Тим часом розвивалися процеси, які значно змінювали військову ситуацію на Україні.

⁶³ Нова Рада.—1917.—24 груд.—№ 217.

⁶⁴ Солдатенко В. Четвертий універсал // Політика і час.—1992.—№ 1.—С. 73—74.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Л. А. Шевченко (Київ)

Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40—50-х рр.

У повоєнні роки в Україні, як і у всьому Радянському Союзі, виникла складна і неоднозначна ситуація: в суспільстві склалися певні передумови для корінної перебудови соціально-економічної і політичної системи. Сам процес економічного розвитку СРСР (завершення в основному індустріалізації народного господарства і перехід до нового складнішого постіндустріального етапу) зумовлював цю необхідність. Дальший прогрес суспільства об'єктивно потребував ліквідації адміністративно-бюрократичних методів управління, демократизації, саморегулювання, тобто ринкових відносин.

З'явилася певна можливість демонтажу тоталітаризму і в духовній сфері. Змінювалася суспільна свідомість. На світогляд багатьох людей певний вплив справило перебування під час війни за кордоном, спілкування із зарубіжними громадянами. Перші післявоєнні роки характеризувалися зростанням самоповаги героїчного радянського народу, його вірою в те, що в суспільстві зміниться ставлення до людини, утвердиться повага до особистості, її людських та політичних прав. Це почуття зміцнювалося ще й тому, що трудящі бачили, як завдяки їхній звитяжній праці країна поступово долала величезні труднощі, розв'язувала надзвичайно складні завдання відродження зруйнованого господарства.

Однак Сталін та його оточення, намагаючись зміцнити тоталітарний режим, відкидали можливість розвитку суспільної свідомості в демократичному, гуманітарному напрямі. Цього не хотіли й ті сили, які були зацікавлені в збереженні командної економіки і вульгаризованих форм ідеології. Водночас принципове значення мало і те, що в масовій свідомості не було досвіду життя в неавторитарних умовах, в суспільстві, яке розвивається на принципах демократизму, що само по собі перешкоджало розумінню необхідності радикального оновлення всієї політичної системи. Все це призвело до дальшого утвердження такого соціального комплексу, як сталінізм.

Незабаром після війни посилюлися широкомасштабні репресивні акції проти населення. Вперше почали повторно арештовувати людей, які були засуджені в минулі десятиріччя і відбули вже свої строки покарання. Водночас у таборах з'явилося багато засуджених за незначні проступки, що взагалі не заслуговували покарання в'язницею або табором. «Молох жував», — писав Варлам Шаламов¹.

Політична ситуація, що склалася в країні, зумовила утвердження в суспільній свідомості громадянської роздвоєності. Утворився феномен, який відтворено в поетичному образі, що оспівує «тех, хто в пехотном строю смело входили в чужие столицы, но возвращались в страхе в свою»².

З метою утвердження сталінської ідеологічної доктрини посилюлася пропагандистська обробка населення. В суспільній свідомості панували догми, які відповідали принципам тоталітарного режиму. Для останнього була характерною авторитарність суджень, неповага до люди-

¹ Шаламов Варлам. Проза, стихи // Новый мир.—1988.—№ 6.—С. 113.

² Бродский Иосиф. На смерть Жукова // Нева.—1988.—№ 3.—С. 106.

ни, зведення її до ролі «гвинтика», повна нетерпимість до плюралізму думок, невиправдана підозріливість. Такі ж принципи дотримувалися і в партійно-державному керівництві культурно-ідеологічними процесами. Це особливо чітко проявилось в прийнятих у 1946—1948 рр. за ініціативою Сталіна та його найближчого оточення постановках ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», «Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення», «Про кінофільм «Велике життя», «Про оперу «Велика дружба» В. Мураделі» та ін. Безпосередньо в цих документах, а також у різноманітних за своїм характером публікаціях, що супроводили їх, висловлювалися безапеляційні оцінки художнього процесу, мало місце грубе і некомпетентне втручання в нього, порушувалися елементарні права свободи творчості. Все це тією чи іншою мірою свідчило про різко негативне ставлення до інтелігенції.

Досягти ідеологічного тоталітаризму в духовній сфері було неможливо без забезпечення її повної замкнутості, тобто відсутності плюралізму в культурно-ідеологічному процесі. Звідси випливало категоричне неприйняття всього, що якоюсь мірою виходило за рамки сталінської ідеологічної доктрини. Так, повністю відкидалися і переслідувалися ідеї національної самосвідомості, заперечувалися роль і значення західно-європейської культури. Такий підхід обґрунтовував боротьбу як проти «націоналізму», так і проти «космополітизму» та «низькопоклонства» перед Заходом. Вона проводилася і в довоєнний період, однак після війни набула особливої гостроти.

В Україні боротьба проти так званих «буржуазного націоналізму» і «космополітизму» з новою силою розгорнулася в 1946 р. Ще до прийняття відомих постанов ЦК ВКП(б) з ідеологічних питань відбувся XIII пленум Центрального Комітету КП(б)У. Згідно з порядком денним на ньому обговорювалися підготовка, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в українській партійній організації. Однак фактично його метою, як свідчать виступи учасників пленуму, заключне слово першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова*, а також прийнята постанова³, було не допустити демократизації духовного життя республіки в післявоєнних умовах. Розгорнулася боротьба проти плюралізму й відходу, що в той час ледь намітився, від догматичної ідеології. Вона набула форми викоренення буржуазного націоналізму. Гострі звинувачення висувалися проти великої групи літераторів і науковців. Їх спектр був надзвичайно широким. Сам факт звертання до минулого українського народу, відтворення його самотньої сутності вже вважалися проявом буржуазного націоналізму. Так само оцінювалася й творчість тих літераторів, які розробляли селянську тематику і не порушували тем, пов'язаних з історією робітничого класу, промислових центрів тощо.

На пленумі було піддано розгромній критиці таких видатних діячів української літератури, як М. Бажан, М. Рильський, Ю. Смолич та ін. Серйозні звинувачення останньому було пред'явлено за статтю про О. Вишню, надруковану 11 квітня 1945 р. в «Радянській Україні». У ній він писав, що в усьому арсеналі своїх прийомів «...Вишня — глибоко національний. Вишня — не англієць і не француз, Вишня і не росіянин, і не білорус. Вишня — українець».

На адресу М. Рильського, який у ті роки очолював Спілку радянських письменників України, у виступі одного з працівників апарату ЦК КП(б)У було сказано таке, що, безумовно, нічого доброго не віщувало поету: «Нам було відомо, що голова Спілки письменників тов.

* До стенограми пленуму не включено доповіді першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова. Є лише примітка, що текст її вилучено із справи і передано в особистий архів Микити Сергійовича.

³ Центр. держ. арх. громадських організацій України, ф. 1, оп. 1, спр. 729, 730, 731 (далі — ЦДАГО України).

Рильський в національному питанні стоїть на позиціях, часто протилежних позиціям партії»⁴.

М. Рильського звинувачували також в методологічних помилках у зв'язку зі статтею «Київ в історії України», надрукованою 10 грудня 1944 р. в «Радянській Україні». Це була скорочена стенограма його доповіді на сесії АН УРСР в 1943 р. у Москві. Максим Тадейович обґрунтував у ній тези про неперервність розвитку української культури та визначну роль Києва як споконвічного її осередка. Крім того, він позитивно оцінив діяльність М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, М. Драгоманова, М. Зібера, В. Антоновича, М. Максимовича, С. Подолинського тощо.

Особливу увагу на пленумі було приділено розвінчуванню публікацій і виступів, в яких, на думку критиків, містилися погляди, що якоюсь мірою збігалися з історичною концепцією М. С. Грушевського. Так, у цьому плані різко критикували групу львівських учених, а також авторські колективи першого тому «Історії України» (під редакцією М. Н. Петровського) та «Нарису історії української літератури». Той факт, що з новою силою в різних формах розгорнулася боротьба проти школи М. С. Грушевського, свідчив про те, що почалася нова хвиля наступу на інтелектуальну спадщину нації, проти національної самосвідомості народу України.

Неможливо навіть проаналізувати всі аспекти звинувачень, які висувалися на XIII пленумі ЦК КП(б)У проти науковців і творчої інтелігенції. У розвиток постанов пленуму в тому ж році Центральний Комітет КП(б)У прийняв ряд постанов з питань літератури і мистецтва, зокрема, «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал «Вітчизна»⁵ та ін.

Слід відзначити, що подібна ідеологічна кампанія розгорнулася не тільки в Україні. Значну роль в її інспіруванні у всіх республіках відіграв XI пленум правління Спілки радянських письменників СРСР, що відбувся в червні 1947 р. У доповіді О. Фадеева, зокрема у розділі «Про пережитки буржуазного націоналізму», на прикладі творчості одного з казахських літературознавців було загострено увагу на питанні про ставлення до висвітлення історичного минулого народів і визначено критерії оцінки творів, де воно «ідеалізується»⁶.

Морально-політичний тиск на інтелігенцію, який здійснювався під гаслом боротьби проти «націоналізму» в Україні, зріс в 1947 р. 1 вересня того року відбувся пленум правління Спілки письменників України, на якому з доповіддю виступив О. Є. Корнійчук⁷. Після цього посилювалося відверте публічне цькування за «націоналістичні настрої» ряду видатних діячів української культури, зокрема, М. Рильського (за його твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави» та передмову до першого тому «Поезій», виданого в 1946 р.), Ю. Яновського (роман «Жива вода»), І. Сенченка (новість «Його покоління»), О. Довженка (кіносценарій «Україна в огні») та ін.

До розширення кампанії боротьби проти «націоналізму», надання їй ширших, так би мовити, всесоюзних масштабів привела редакційна стаття «До кінця викривати буржуазний націоналізм», вміщена в «Літературной газеті»⁸.

На Україні ситуація ускладнилася після того, як за ініціативою Сталіна сюди був направлений Каганович і в березні 1947 р. став першим секретарем ЦК КП(б)У. Він розгорнув надзвичайно активну діяль-

⁴ Там же, спр. 730, арк. 106.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР, червень 1941—1950: 36. документів і матеріалів.— К., 1989.— С. 253, 266.

⁶ Літ. газ.—1947.—3 лип.

⁷ Літ. газ.—1947.—25 верес.

⁸ Літ. газ.—1947.—12 нояб.

ність по звинуваченню багатьох діячів української культури в «буржуазному націоналізмі». Крім представників художньої інтелігенції, необ'єктивній критиці було піддано і велику групу науковців республіки. В серпні Центральний Комітет КП(б)У прийняв постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»⁹. Характерно, що критика на адресу наукового колективу ґрунтувалася на аналізі праць, що були опубліковані кілька років тому. Це — «Короткий курс історії України» під редакцією С. М. Білоусова, К. Г. Гуслистого, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка, Ф. О. Ястребова; «Нарис історії України» під редакцією К. Г. Гуслистого, Л. М. Славіна, Ф. О. Ястребова; перший том «Історії України» під редакцією М. Н. Петровського. В постанові відзначалося, що ці книги «складені в антимарксистському дусі і містять в собі політичні помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру»¹⁰. Такі жорсткі оцінки відповідали реаліям тоталітарної системи і визначали умови, в яких працювали науковці-історики. «Серйозні помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру» було виявлено в працях М. Н. Петровського «Незламний дух великого українського народу» (1943 р.) і «Воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі» (1944 р.). Крім того, авторам ряду досліджень закидалися спроби «відродити націоналістичні погляди на питання історії України».

Взагалі всю діяльність інституту було взято під персональний контроль Л. Кагановича. Безпосередньо за його участю проходило обговорення рукопису нового видання «Історії Української РСР».

У грудні 1947 р. Л. Кагановича було відкликано з України. Першим секретарем ЦК КП(б)У став М. С. Хрущов. Однак ідеологічний пресинг на інтелігенцію не послабився. Не змінилися в цілому й принципи, що визначали характер та тенденції культурно-ідеологічних процесів у республіці, хоча окремі представники партійно-державної номенклатури якоюсь мірою розуміли, що такі підходи до керівництва духовною сферою не виправдані. Так, у заключному слові на XIII пленумі ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, говорячи про письменників, застерігав, що «потрібно до кожного підійти, вивчати і оцінити, потрібно знати, який до нього підхід повинен бути»¹¹. Однак на практиці тиск на творчу інтелігенцію як один з методів утвердження догматичної ідеології тоталітарного режиму продовжувався.

Приводом для нової його хвилі, що охопила всю країну, стала поява в журналі «Звезда» перекладу вірша В. Сосюри «Любіть Україну». 2 липня 1951 р. «Правда» виступила з редакційною статтею «Проти ідеологічних перекручень у літературі»¹². В пресі, на зборах громадськості з новою силою розпочалася кампанія необґрунтованої критики багатьох діячів літератури і мистецтва України в дусі постанов 1946—1948 рр. З цією метою спеціально було скликано VI пленум правління Спілки радянських письменників України. На ньому особливо негативно оцінювався вірш В. Сосюри. Підкреслювалося, зокрема, що «під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору».

Розгортанню нової кампанії ідеологічного наступу тоталітарної системи проти творчої інтелігенції України послужив пленум ЦК КП(б)У, що відбувся в листопаді 1951 р. і розглянув питання «Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України». З основною доповіддю на ньому виступив тодішній перший секретар ЦК Компартії України М. Г. Мельник. У доповідях і виступах інші його учас-

⁹ Культурне будівництво в Українській РСР.— С. 308.

¹⁰ Там же.— С. 309.

¹¹ Стенограма XIII пленуму ЦК КП(б)У. Серпень 1946 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 730, арк. 194.

¹² Правда.— 1951.— 2 юля.

ники піддали критиці й цькуванню велику групу творчої і наукової інтелігенції України. Діапазон звинувачень був надзвичайно широкий. В. Сосюру, зокрема, критикували за вірш «Любіть Україну»¹³.

Негативно оцінювалася творчість тих літераторів і митців, які зверталися до історичних тем. М. С. Гречуха, зокрема, так сформулював свою позицію: «Це ухиляння від сучасних тем і копірвання в історіях старовини слід розглядати як своєрідний прояв націоналізму»¹⁴.

Критиці було піддано також наукові колективи республіки. Так, академічні інститути агробіології, фізіології і геології згадувалися як такі, що «припускають елементи схиляння перед іноземщиною, слабо розкривають пріоритет вітчизняних вчених»¹⁵. Старі штампи тоталітарної ідеології стали основою критичних зауважень на адресу інститутів історії й мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Їх звинувачували в наслідуванні концепції М. С. Грушевського, що в той час вважалося неприпустимим.

Документи пленуму ЦК КП(б)У, а також характер і спрямованість усіх заходів, що були проведені на виконання його постанов, зокрема збори і наради інтелігенції, пленуми творчих спілок, публікації в пресі тощо, свідчили про загострення боротьби адміністративної системи проти проявів плюралізму в духовній сфері, проти всього, що хоч якоюсь мірою порушувало однаковість і догматизм у культурних процесах.

Такий підхід чітко проявився і в мовній сфері. Характерною тенденцією в післявоєнні роки стало звуження сфери вживання української мови. Безумовно, причиною цього негативного явища послужив ряд об'єктивних факторів: посилилися міграційні процеси; частина населення республіки, насамперед міського, під час війни перебувала в евакуації і була відірваною від національного середовища; те ж саме сталося і з мільйонами юнаків України, які служили в лавах радянської армії. Взагалі катаклізми минулої війни негативно позначилися на національно-мовному статусі республіки. Водночас, виходячи з догматичного постулату тоталітарної ідеології про пріоритетність інтернаціонального над національним, адміністративна система повністю відкидала все, що якоюсь мірою було пов'язане з виявами національної самосвідомості народу. Можна стверджувати, що офіційна мовна політика в цілому спрямовувалася на звуження сфери застосування національних мов, і насамперед, української. Так, у містах зменшувалася кількість шкіл з українською мовою навчання. В 1948/49 навчальному році в системі Міністерства освіти УРСР налічувалося 26 159 шкіл з українською мовою навчання і 2720 — з російською. В 1955/56 навчальному році українських шкіл було вже 25 034, а російських — 4051¹⁶. Якщо взяти до уваги, що останні — це переважно великі міські школи із значною кількістю паралельних класів, то зрозуміло, що контингент учнів, які навчалися українською мовою, швидко скорочувався. Так, у 1955 р. в українських школах навчалася 3845 тис. учнів, а в російських — 1392 тис.¹⁷ Таке співвідношення не відбивало національного складу населення.

Дискримінація в національно-мовній політиці позначилася і на формуванні мережі національних шкіл, які функціонували там, де компактними групами проживали представники інших народів. В 1948/49 навчальному році в республіці працювало 166 молдавських шкіл, в 1953 р. їх стало 98, угорських, відповідно, — 102 і 96, польських — 6 і 4. За цей час були закриті румунська, узбецька і вірменська школи¹⁸.

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 972, арк. 15.

¹⁴ Там же, спр. 973, арк. 208.

¹⁵ Там же, спр. 972, арк. 92.

¹⁶ Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 166, оп. 15, спр. 419, арк. 7; спр. 1933, арк. 1-а (далі — ЦДАГО України).

¹⁷ Там же, спр. 1933, арк. 1-а.

¹⁸ Там же, спр. 419, арк. 7; спр. 1544, арк. 2.

Справі формування національної інтелігенції завдала великої шкоди поступова русифікація навчально-виховного процесу в вузах і технікумах України. Тут у післявоєнні роки дедалі більше викладання проводилося російською мовою. На початку 50-х років так було організовано навчальний процес навіть в Українській сільськогосподарській академії. З 50-ти кафедр Київського медичного інституту 45 працювали російською мовою. У Ворошиловградському і Сталінському педінститутах навіть на українському відділенні всі предмети, крім української мови і літератури, викладалися російською¹⁹. Багато випускників відмовлялися їхати працювати на село, через те що їм важко було пристосовуватися в чужому мовному середовищі.

У порушенні мовного статусу в республіці особливо негативну роль відіграло те, що в повоєнні роки партійні і радянські органи, державні установи дедалі більше в практичній діяльності користувалися виключно російською мовою. Їх працівники не вважали за необхідне вивчати і удосконалювати знання української мови.

Деформації в національно-мовній сфері значною мірою зумовлювалися і кадровою політикою. Особливо це стосувалося західних областей України. В повоєнні роки там було взято курс на заміну місцевих кадрів приїжджими, багато з яких погано володіли мовою корінного населення і не вважали за необхідне користуватися нею. Так, у 1946 р. на 16 129 номенклатурних посад в обкомах Компартії України з місцевого населення було призначено лише 13,9% працівників. Навіть серед голів виконкомів міських і районних Рад лише 31% було з місцевих жителів. У деяких областях становище було ще алогічнішим, наприклад, у Чернівецькій області лише 3% номенклатури обкому становили місцеві працівники, Станіславській — 7,6, в Ізмаїльській (утворена 1940 р.) — 3,8% і т. ін.²⁰

Такий підхід до формування кадрів інтелігенції в західному регіоні України зберігався і в наступний період. В 1951 р. у медичних вузах там навчалось 4365 студентів, серед них тільки 1426 чол. — з місцевого населення. Серед найчисленнішої групи інтелігенції — вчителів — місцевих було лише 35%, серед лікарів — лише 8%²¹. Нерідко траплялися випадки, коли навіть на керівну роботу в культурно-освітні заклади призначалися особи, які не володіли мовою місцевого населення і навіть зневажливо ставилися до неї. Русифікації населення республіки певною мірою сприяла і діяльність засобів масової інформації, які дедалі менше популяризували здобутки української культури.

Намагаючись звузити роль української мови як національного фактора, деякі представники партійного керівництва вимагали відмови від застосування в засобах масової інформації багатьох українських слів і заміни їх російськими. Як це не дивно, питання про словниковий фонд української мови досить гостро дискутувалося і на пленумі ЦК КП(б)У в 1951 р. Напряма і мету цієї дискусії, на нашу думку, визначив виступ І. С. Грушецького — на той час першого секретаря Волинського обкому партії. «У художніх творах письменників, — сказав, зокрема, він, — в газетах і журналах ми зустрічаємо ще чимало слів, у свій час притягнутих українськими буржуазними націоналістами лише для того, щоб вони не були схожими на російські, лише для того, щоб віддаляти, відривати українську мову від російської...»²². Для прикладу наводилися такі слова, як «фарба», «палити», «заборонено», «лазня», «бавовна» та ін.

Взагалі вживання чималої кількості традиційних українських слів у засобах масової інформації розглядалося як негативне явище.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 2598, арк. 47.

²⁰ Там же, оп. 1, спр. 731, арк. 8.

²¹ Там же, спр. 974, арк. 47.

²² Там же, арк. 35—36.

Навіть в постанові XI пленуму ЦК КП(б)У «Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України» відзначалося, що «в ряді книг допускається шкідливе засмічення мови архаїчними словами, що означає прояв національної обмеженості»²³.

Тому в пресі, на радіо, взагалі у мовній практиці вживалося багато слів неукраїнського походження, в ужиток вводилися російські слова навіть тоді, коли в цьому не було жодної необхідності, коли це робилося штучно, попри закони словотворення.

Глибокі деформації в національно-мовній політиці, що дедалі більшою мірою визначали характер культурно-ідеологічних процесів в Україні, викликали протест серед значної групи інтелігенції республіки. В архівах зберігся лист письменника М. Руденка, надісланий ним у листопаді 1955 р. М. С. Хрущову, в якому гостро ставилося питання про стан української мови у республіці, про те, що на практиці офіційна національно-мовна політика призводить фактично до протиставлення російської мови українській, повсюдно, за рідкісними винятками, в навчальній, політико-виховній і масовій роботі серед населення українська мова замінюється російською. «Не для того народ створював мову сторіччями,— завершував свого листа М. Руденко,— збирав її по частинках, просівав через решето життєвого досвіду, щоб дозволити міщанствуючим відщепенцям повертати її в забуття, засмічувати потворними словечками»²⁴.

Однак на виступи і попередження патріотично настроєної інтелігенції не було звернуто належної уваги. Внаслідок приниження ролі української мови процес національно-культурного будівництва в республіці позбувався національної спрямованості. Причому це стосувалося не тільки корінного населення республіки, а й мов тих народів, які компактно проживали в Україні.

Взагалі у післявоєнні роки досить гостро постали проблеми національних меншин. Однак розв'язати їх в умовах сталінського тоталітарного режиму, який продовжував політику гоніння і тиску проти цілих народів, було неможливо. Так, ідеологічна ситуація в Україні позначилася тим, що тут, як уже відзначалося, була інспірована кампанія боротьби проти «космополітизму». Вона значною мірою зумовлювалася антиєврейською спрямованістю сталінської політики. Відвертий антисемітизм, зведений у ранг державної політики, проявлявся не лише в ідеологічних кампаніях і заходах, а й в організаційних і навіть репресивних акціях. 13 січня 1948 р. було вбито відомого театрального режисера С. Міхоелса. Проводилися репресії проти євреїв, масові арешти акторів і письменників, насамперед тих, які творили на ідиш, а також діячів культури, що хоч якоюсь мірою виявляли свою причетність до єврейства та інтерес до його проблем²⁵.

В пресі нещодавно було опубліковано матеріал про те, що у лютому 1953 р. на засіданні політбюро обговорювався сталінський план масової депортації всіх євреїв з Європейської частини СРСР до Сибіру і Казахстану.

На розширення кампанії боротьби з «космополітизмом» була спрямована вміщена в «Правді» у січні 1949 р. редакційна стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків»²⁶.

В Україні також тривала боротьба проти так званого «космополітизму». Протягом ряду років гострій критиці піддавалася ціла група літераторів. Так, поету Л. Первомайському ставилося у провину

²³ Там же, спр. 978, арк. 9.

²⁴ Там же, оп. 6, спр. 2598, арк. 48.

²⁵ Див.: Пинкус В. Евреи Советского Союза: история национального меньшинства // Зарубежная литература о национальных отношениях в СССР: Реферат. сб.— М., 1991.— С. 145.

²⁶ Правда.— 1949.— 9 янв.

те, що він, як підкреслювалося в постанові пленуму ЦК КП(б)У (1951 р.), у деяких своїх нових творах «продовжує неправильно показувати патріотизм радянських людей, дружбу народів нашої країни, провідну роль радянської держави в боротьбі за мир»²⁷.

Отже, тоталітарний режим визначив головним ворогом «нвої культури» «буржуазний націоналізм» разом з «безрідним космополітизмом». Цілком справедливо відзначає у своїй праці О. Субтельний, що «саме в цей час з'явилося сміхотворне твердження, прикметне для радянської пропаганди, нібито українські націоналісти співпрацюють з єврейськими сіоністами на шкоду СРСР»²⁸. Безкомпромісність у пошуках як «буржуазного націоналізму», так і «космополітизму», яка загострилася у повоєнні роки, свідчила, що на основі теоретичних постулатів сталінської ідеологічної доктрини розгорнулася жорстока непримиренна боротьба як проти національної самосвідомості, так і проти справжнього інтернаціоналізму, що, безумовно, призводило до відмови від визнання загальнолюдських цінностей як критерію культури і моральності суспільства.

Характер культурно-ідеологічних процесів у досліджуваній період визначався і принципами розвитку наукових знань. В умовах сталінщини адміністративна система всіляко намагалася шляхом утвердження догматизму і диктату ідеологізувати науку і тим самим забезпечити повну її замкнутість і відірваність від світових процесів. Це входило в суперечність з об'єктивними реаліями, тим більше що після завершення другої світової війни зміцнення міжнародного співробітництва в усіх сферах, у тому числі й науці, мало надзвичайно важливе значення для СРСР. Крім того, завдання відбудови народного господарства і перспективи його розвитку об'єктивно потребували посилення ролі науки у розв'язанні проблем народного господарства.

Однак у повоєнні роки мало місце грубе втручання адміністративно-командної системи в науку. Так, тривала розправа з генетикою, яку вважали ворожою діалектико-матеріалістичному світогляду, такою, що відображає реакційну буржуазну ідеологію. Виняткову роль у розгромі ряду передових наукових напрямів біології, зокрема генетики, у тому числі й в Україні, відіграла сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна у серпні 1948 р., на якій з доповіддю виступив Т. Лисенко. Він піддав розгромній критиці генетику як науковий напрям. При цьому в своєму заключному слові Лисенко оголосив, що його доповідь схвалена Сталіним. І це справді було так.

В архіві зберігся лист Т. Лисенка до Сталіна від 23 липня 1948 р., у якому містилося прохання продивитися написану доповідь. Зберігся також примірник тексту, на якому рукою Сталіна зроблено правки, що визначали напрям доробки доповіді й посилювали ідеологічні акценти ряду її положень та тез²⁹.

Після сесії кампанія боротьби проти генетиків і генетики розгорнулася ще активніше. У вересні 1948 р. в Києві, зокрема, було скликано збори громадськості республіки, на яких з доповіддю виступив М. Ольшанський — один з найближчих помічників Лисенка. У ній він наголосив на завданій науці і господарству республіки менделістами-морганістами, «що окопалися на Україні», шкоді. Серед тих, хто це зробив, було названо й українських вчених, які не поділяли поглядів Т. Лисенка, наприклад, академіка АН УРСР М. М. Гришка, професо-

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 978, арк. 7.

²⁸ Субтельний О. Респ. Україна: Історія.— К., 1991.— С. 430.

²⁹ Из истории борьбы с лысенковщиной: Документы // Известия ЦК КПСС.— 1991.— № 7.— С. 119—120.

рів Л. М. Делоне, І. М. Полякова, С. М. Гершензона³⁰. Було ліквідовано відділ генетики Інституту зоології АН УРСР. Всіх вчених-генетиків, які викладали у вузах, за наказом міністра вищої освіти СРСР було звільнено з посад як антимічурінців. Було ліквідовано також лабораторії, які очолювали генетики.

Суворий нагляд встановлювався за колективами, що працювали в галузі природничих наук в Україні. Неодноразово було піддано гострій критиці науково-дослідні інститути біології, сільського господарства, медицини, ряд кафедр у вузах, які повільно перебудовували свою роботу у відповідності з рішеннями сумнозвісної сесії ВАСГНІЛ і «припускали в наукових працях серйозні методологічні помилки і перекручення»³¹.

У республіці, як і в цілому у країні, в біологічній науці й агрономії запанувало всевладдя лисенківщини. Ця «школа» імпонувала адміністративно-командній номенклатурі тим, що дотримувалася методів, притаманних бюрократичному управлінню, тобто вирішувала всі проблеми директивним шляхом, віддаючи пріоритет політичним завданням перед іншими, зокрема науковими. Крім того, Лисенко давав примарну надію на досягнення значних успіхів у сільському господарстві.

Однак і в роки сталінщини серед учених знайшлися люди, які розгорнули гостру критику лисенківщини, тобто фактично в умовах репресивного режиму виступали проти деспотизму і свавілля в науці. Одним з них був академік Академії наук Білоруської РСР генетик і селекціонер А. Р. Жебрак. Вже наприкінці 1944 р.— на початку 1945 р. він, розуміючи, що позбавити Т. Лисенка монопольного становища в науці неможливо без втручання політичного керівництва країни, написав листа Г. М. Маленкову, в якому виклав свій погляд на стан розвитку біологічної науки. Листи писав він ще не раз, зустрічався з державними і партійними керівниками³². У липні 1948 р. на ім'я Маленкова надіслав листа, в якому містилася критика наукової школи Лисенка, український біолог І. М. Поляков³³. Чітку антилисенківську позицію займав протягом усього свого життя біолог з Харкова В. П. Ефроїмсон. У 1947 р. він поширював і пропагував серед українських, зокрема харківських, біологів та студентів нищівний за своїм характером відгук Ф. Добржанського, який очолював школу еволюційних генетиків США, на книгу Т. Лисенка. Комісія Міністерства вищої освіти звільнила його з університету «за вчинок, який ганьбить високе звання викладача вищої школи». Докторську дисертацію, яку вчений успішно захистив ще в 1947 р., законсервували на 15 років (звання доктора наук він одержав лише 1962 р.). В 1949 р. В. П. Ефроїмсона заарештували і вислали до Казахстану, де він перебував у концтаборі до 1955 р. Протягом 1956—1957 рр. він написав ще ряд антилисенківських статей. Основну його працю було опубліковано лише в 1989 р.³⁴

Величезної шкоди було завдано в роки сталінщини гуманітарним наукам. Утвердженню догматизму і диктату у цій сфері сприяли, зокрема, дискусії 40—50-х років з питань філософії, мовознавства, політичної економії. Виняткову роль в утвердженні «сталінської моделі соціалізму» відіграла дискусія, яка проходила в листопаді—грудні 1951 р. у зв'язку з обговоренням макету підручника «Політична економія». Як свідчать її матеріали, виступаючі висловлювали різні

³⁰ Гершензон С. М. Трудные годы развития советской генетики и уроки лисенковщины // Очерки истории естествознания и техники. — Киев, 1988. — Вып. 35.— С. 54.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 978, арк. 18.

³² Известия ЦК КПСС.— 1991.— № 4.— С. 126, 130, 131.

³³ Известия ЦК КПСС.— 1991.— № 7.— С. 113.

³⁴ Репрессированная наука.— Л., 1991.— С. 469.

думки. Це означало певний відхід від існуючих догматичних оцінок механізму використання адміністративних і економічних методів господарювання в умовах радянського ладу³⁵.

Після ознайомлення з матеріалами дискусії Сталін написав «Зауваження з економічних питань, пов'язаних з листопадовою дискусією 1951 року», які одразу ж були схвалені Політбюро ЦК ВКП(б) і розіслані членам ЦК та учасникам дискусії. Разом з відповідями на ряд запитань ці матеріали склали в сукупності працю «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», яка на початку жовтня 1952 р. була опублікована у журналі «Большевик» і газеті «Правда»³⁶.

Всі новаторські ідеї, які викладалися в ході дискусії, було відкинуто. Проголошена Сталіним концепція ґрунтувалася на його ідеологічних догматах, на переконанні про розширення сфери дії соціалізму на всій планеті. Вона справила вирішальний вплив на положення ХІХ з'їзду КПРС і стала основою економічної стратегії в країні на багато років. Все це врешті-решт завдало великої шкоди освіті, науці, культурі, народному господарству.

Однак завдяки творчим зусиллям трудящих у досліджуваний період відбудовано і розширено зруйнований під час минулої війни народногосподарський комплекс, не припинилася культурно-творча діяльність в сфері науки, мистецтва, освіти. Створювалися окремі духовні надбання, що відповідали критеріям загальнолюдських цінностей, відбувався, хоч і неоднозначний, процес підвищення освітнього рівня населення. Тоталітарний сталінський режим міг перешкодити духовному розвитку народу, але не в змозі був його спинити.

³⁵ Опенкин Л. А. И. В. Сталин: последний прогноз будущего // Вопросы истории КПСС.—1991.— № 7.— С. 113—128.

³⁶ Вопросы истории КПСС.— 1991.— № 7.— С. 122—123.

А. М. Катренко (Київ), С. Д. Денисенко (Київ)

М. В. Лисенко і національно-визвольний рух в Україні у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

Наприкінці 50-х.— на початку 60-х років ХІХ ст. в Україні постала нова хвиля національного руху, що спирався на багатовіковий досвід боротьби українського народу за волю, а також на тогочасні надбання світової і вітчизняної суспільної думки, насамперед невмирущу спадщину Т. Г. Шевченка. Полум'яне слово Кобзаря, його звернений до українського народу вікопомний заклик-заповіт порвати кайдани національного й соціального рабства об'єднали широкі кола прогресивної інтелігенції. Найактивніші її представники у 60—70-х роках створили в Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Єлисаветграді та інших містах напівтаємні організації— громади. Яскравий слід в історії України залишила, зокрема, Київська громада. До неї входили відомі вчені, діячі літератури та мистецтва М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький, П. П. Чубинський, В. Б. Антонович, І. С. Нечуй-Левицький, О. О. Русов, О. Ф. Кістяківський, М. П. Старицький та ін.

Діяльним членом Київської громади був видатний український композитор Микола Віталійович Лисенко. Життя М. В. Лисенка — яскравий приклад невтомного служіння великій патріотичній справі — боротьбі за волю України. Його багатющий творчий доробок став міцною підвалиною української класичної музики. Збагативши національну музичну культуру та піднісши її за професійним рівнем до

світових стандартів, М. В. Лисенко поклав вагомий цеглини у підгрунтя духовності нашої суверенної держави.

Синівська любов до свого народу постійно кликала митця й до громадської роботи, яку в той час активно проводили передові кола української національної інтелігенції. «Коли йшлося про громадську справу, він забував і втому, і своє хворе серце»,— писав у своїх спогадах син композитора Остап¹. Крім діяльної участі в Київській громаді, композитор віддавав багато часу роботі в Київському відділенні Російського музичного товариства, Київському літературно-артистичному товаристві, Київському філармонійному товаристві «Боян», Українському науковому товаристві у Києві, «Просвіті» та інших громадських об'єднаннях². В одному з листів 1891 р. він повідомив, що є членом-експертом у театральній оперній комісії, бере участь у Товаристві любителів музики, Драматичному російському товаристві³. Документи свідчать, що Микола Віталійович входив також до Товариства прихильників української літератури, науки і штуки (мистецтва) у Львові⁴.

Починаючи з 70-х років XIX ст. М. В. Лисенко (поряд з М. П. Драгомановим та І. Я. Франком) виступає як видатний організатор прогресивних сил національного руху, української культури. Він, за словами громадського діяча і публіциста Є. Х. Чикаленка, «з-поміж старших українців був найвідданіший справі українського відродження і найсимпатичніший по своїй вдачі, а через те і найбільше улюблений всіма без різниці віку, світогляду і напрямку»⁵.

М. В. Лисенко мав широкі та глибокі демократичні переконання. Про це, зокрема, свідчить «Одкритий лист з України до редакції «Правди», опублікований 1873 р. в № 19 названої львівської газети. Його підписали М. П. Драгоманов, М. В. Лисенко, О. О. Русов, Ф. К. Вовк, П. П. Чубинський та ін. Поява цього листа була передусім зумовлена передвиборними публіцистичними виступами провідного діяча народовської партії Галичини Н. Загірного (Степана Качали). Критикуючи програму останнього, автори так заявляли про свою позицію: «Яко слов'яни і українці, ми признаємо себе друзями федеральної системи—ц. є. не стільки федералізму коронних країв, скільки федералізму народностей і широкого самоуправу земського і громадського, однак же ми бачимо підставу щастя слов'ян узагалі і малоруського народу почасти тільки в основах прогресивних». У листі наголошувалося, що не знайдуть собі симпатії та підтримки серед освічених людей України, ті, хто «підє проти свободи совісті і освіти», хто «не держиться у питаннях політичних і соціальних основ свободи і народоправства, а у питаннях культурних— свободи розуму»⁶.

Лисенко добре бачив незадовільне соціально-економічне становище народних мас України і неприязно ставився до визискувачів трудового люду. У листі до М. П. Драгоманова від 20 жовтня 1877 р. він так писав про свої враження від знайомства з панством Полтавщини: «Мерзенна, я вам скажу, буржуазія полтавська за дуже-дуже малою вилучкою. Забагатілося, засмерділося і земство те— паскудні чиновники...»⁷.

¹ Лисенко О. М. М. В. Лисенко: (Спогади сина).— К., 1959.— С. 117.

² Олена Пчілка. Микола Лисенко: (Спогади й думки) // М. В. Лисенко у спогадах сучасників.— К., 1968.— С. 135—139, 166, 172—174; Кошиць О. Спогади про Миколу Віталійовича Лисенка // Там же.— С. 482—487.

³ Лисенко М. В. Листи.— К., 1964.— С. 199.

⁴ Леся Українка. Документи і матеріали. 1871—1970.— К., 1971.— С. 210—211.

⁵ Чикаленко Є. Спогади (1861—1907).— Львів, 1925.— Ч. 2.— С. 41.

⁶ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867—1877) // Літературно-публіцистичні праці.— У 2-х т.— К., 1970.— Т. 2.— С. 218—219.

⁷ Архів Михайла Драгоманова.— Варшава, 1937/8.— Т. 1. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.)— С. 154.

Композитор виступав за ліквідацію самодержавного ладу, запровадження в країні політичних свобод, побудову демократичного суспільства. Побічним свідченням цього є ставлення його до М. П. Драгоманова — переконливого поборника цих поглядів. Майже десять років М. В. Лисенко подавав усіляку підтримку Михайлу Петровичу, який після усунення «за неблагонадійність» від викладацької роботи в Київському університеті емігрував на початку 1876 р. за кордон. Це була незвичайна еміграція: діячі українських громад дали йому дуже важливе доручення — організувати «видання за кордоном вільного органу, який би освітлював широко українську справу і захищав її від наклепів, непорозумінь і ганьби»⁸. Крім того, вони довірили уповноважували його виступати за кордоном з публіцистичними статтями, що стосувалися політичних, національних і соціальних проблем. Допомога М. В. Лисенка й інших громадівців М. П. Драгоманову виявилася у значній матеріальній підтримці його та в фінансовому забезпеченні друку українських видань, в організації написання різних матеріалів для збірника «Громада», у влаштуванні нелегального перевезення цих видань через кордон та їх розповсюдженні.

Драгоманов виправдав покладені на нього громадівцями надії. Восени 1880 р. М. В. Лисенко та його однодумці писали йому в Женеву, що «поділяють основні принципи українського часопису «Громада», не торкаючись деталей, щодо яких можуть бути розбіжності»⁹. В особливо тяжкі для Драгоманова періоди його життя Лисенко як міг підбадьорював свого товариша. «...Не думайте, що праця Ваша над народними матеріалами не єсть потрібна родині! — писав він йому 4 січня 1886 р.— Цей і цей дійсне шлях потрібний, корисний, многоцінний, сильновдатний. Пробі, не кидайте його, не цурайтесь! Ніхто тієї роботи, крім Вас, не зробить, будьте певні!»¹⁰. Тому є підстави твердити, що в другій половині 70-х — на початку 80-х років політичні, соціально-економічні й національні погляди композитора значною мірою були співзвучні з ідеями, що їх відстоював Драгоманов.

Цікава інформація про світоглядні позиції Лисенка та його однодумців міститься в неопублікованому «Щоденнику» професора-юриста Київського університету О. Ф. Кістяківського — також члена Київської громади. У ньому занотовано, зокрема, відомості про вечори, що їх організовували громадівці, суперечки й розмови, які велися на них. Так, 10 вересня 1879 р. члени громади зібралися в оселі Ф. Т. Панченка. Приводом до цього став від'їзд з Києва їхнього товариша В. Л. Беренштама. Серед присутніх були М. В. Лисенко, П. Г. Житецький, В. П. Науменко, Ф. Г. Міщенко та ін. Учасники зібрання виступали з промовама, співали пісень. Микола Віталійович грав на фортепіано. Кістяківський у своєму виступі говорив про необхідність запровадження в країні політичних свобод, конституційного ладу, гарантій прав особи. Як зазначає автор «Щоденника», ці його думки «по-перше, ...здалися компанії дуже оптимістичними, а, по-друге, консервативними, юридичними». Відповідаючи Кістяківському, Житецький сказав, що громадівцям насамперед треба дбати про розвиток українських «національно-демократичних ідей» та втілення їх у життя. Лисенко ж зауважив Кістяківському: «Давайте нам зміст, а не форму». Мабуть, композитора не задовольнили формальні юридично-правові викладки Олександра Федоровича, які не містили програми національного визволення України. Зрештою, Кістяківський дійшов висновку, що «потрапив не в свою компанію». «Це,— писав він про М. В. Лисенка й інших київських громадівців,— тісний гурток людей-товаришів з виключним напрямом. Компанія за своїми переконання-

⁸ Житецький І. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон. // Україна.— 1926.— № 2.— С. 32.

⁹ Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1.— С. 264.

¹⁰ Лисенко М. В. Листи.— С. 158.

ми радикальніша, ніж моя морально-інтелектуальна структура. Очевидно, їх ідеал — Драгоманов»¹¹.

Проаналізувавши у своєму «Щоденнику» зміст розмов громадівців на іншому вечорі, що пройшов 14 лютого 1880 р. на його квартирі і був присвячений тимчасовому від'їзду за кордон В. Б. Антоновича, Кістяківський зробив такий висновок: «Не підлягає сумніву, що українофільство наших вчорашніх гостей йде набагато далі, ніж мої ідеї і моє народолюбство. Мої ідеї на перший раз політичні; їх же українофільство більш соціальне. Моє українофільство на другий раз прийняте ідеєю соціального і побутового прогресу; їх же українофільство просякнуте мріями політичними про самобутність малоросійської національності. Безперечно, вони живуть і рухаються ідеями Драгоманова, більш радикальними й чисто, так би мовити, українофільськими, порівнюючи з моїми»¹². На цьому вечорі під акомпанемент Лисенка співали, за висловом Кістяківського, «українську марсельєзу» — пісню «Ще не вмерла Україна». Отже, автор «Щоденника» зазначив, що для Лисенка провідною в діяльності була ідея національного відродження, віра в такий шлях розвитку демократії на Україні, який спирався б на віковий досвід народолюбства.

Справді, виступаючи за демократичні політичні й соціальні перетворення в Україні, М. В. Лисенко все ж особливого значення надавав питанню національного визволення українського народу. Його повсякчас обурювала брутальна колоніальна політика царизму. «У нас Москва приборкала, з'їла, перевернула українця, одбила од родини», — так влучно охарактеризував він становище українського народу у листі від 28 листопада 1892 р. до західноукраїнського письменника і журналіста В. Л. Левицького (В. Лукича)¹³. Своє відверте вороже ставлення до імперського панування композитор висловив також у листі від 3 червня 1887 р. до дружини І. Я. Франка Ольги. Він писав їй про згубний вплив чиновницької шовіністичної «цивілізації», яка «рознароджує (денационалізує.— Авт.) усе, що є неросійське»¹⁴. З боєм і гнівом пише митець 30 березня 1887 р. про переслідування української культури самодержавними урядовцями, які в погоні за чинами, субсидіями, орденами, в ім'я порятунку «отечества» безапеляційно чинили всілякі «кривди, утиски»¹⁵.

Застерігав Микола Віталійович своїх земляків і від «віри в ліберальні вожделенія російських мужів, котрі ніби б то перейняті охотою підтримувати наш рух самопізнавчий, котрі начебто радіють, що ми прочнулись... Даремні, порожні надії, щоб ці так звані старші брати раділи нашій справі, простягали руки поміччю»¹⁶. На жаль, ці його передбачення підтверджувалися згодом неодноразово. Вони, як показали, зокрема, й події останнього часу, виявилися справді пророчими.

Прагнучи розірвати імперські шовіністичні лабета, у яких конала Україна, Лисенко водночас ніколи не опускався до дріб'язкового націоналізму. Композитор підтримував контакти з російськими культурними діячами, брав участь у загальноросійському музичному житті. Він органічно не сприймав політику антисемітизму, що на державному рівні насаджувалася в царській Росії.

М. В. Лисенко постійно цікавився станом національно-культурного життя в різних регіонах України, давав поради місцевим національно-культурним діячам, інколи різко критикував їх за пасивність та недоліки в роботі. Так, у листі до одного з них — полтавця Г. І. Мар-

¹¹ Центр. держ. іст. арх. України у м. Києві, ф. 263, оп. 1, спр. 16, арк. 176—178 (далі — ЦДІА).

¹² Там же, спр. 18, арк. 125.

¹³ Лисенко М. В. Листи.— С. 209.

¹⁴ Там же.— С. 175.

¹⁵ Там же.— С. 172.

¹⁶ Там же.— С. 278.

кевича від 28 січня 1910 р. він з іронією писав про неувагу в Полтаві до праці на українській ниві: «...Усі ви, філістери, позамикалися у своїх господах, позалазили на українську фортецю — піч, і байдуже всім вам до всього на світі; аби мені, мовляв, тепло та спокійно було». Його, як людину, котра надавала великого значення національній ідеї, хвилювало та обурювало те, що полтавці витрачали свої сили на другорядне, зокрема на загальноросійські проблеми, оглядалися на російських лібералів, щоб ті, крий боже, не запідозрили їх у «хохлацькій національній» вузькості¹⁷.

У 70—80-х роках XIX ст. М. В. Лисенко взяв активну участь в усіх колективних акціях Київської (Старої) громади, якій належало тоді домінуюче становище в українському національно-визвольному русі. На квартирі композитора постійно збиралися громадівці і вирішували важливі питання своєї роботи. 1 грудня 1870 р. П. Г. Житецький писав до М. П. Драгоманова: «Кожної суботи збирається компанія то у Олі з Колею (подружжя Лисенків.— Авт.), то у нас»¹⁸. Митець з великою симпатією ставився до своїх товаришів по боротьбі, яких об'єднували не тільки спільні ідеї й переконання, а й суто товариські взаємини, щира дружба. Між ними, як писав він 6 липня 1874 р. до І. С. Нечуя-Левицького, встановилися відносини «людей кривих, однієї, хоч і невеликої, але нової сім'ї (за виразом батька нашого *)»¹⁹.

У 70-х роках (навіть після появи сумнозвісного царського Емського указу 1876 р., спрямованого проти української мови й культури) громадівці з оптимізмом дивилися на можливість реалізації своїх ідей. Про їх бойовий настрій педагог і громадський діяч В. Л. Беренштам так повідомляв М. П. Драгоманову в листі від 12 серпня 1876 р.: «...Усі настроєні на інтенсивнішу, більш крайню працю: і Коля [М. В. Лисенко], і Михайло Верстович [М. П. Старицький], і Нечуй [І. С. Нечуй-Левицький]»²⁰.

Дбаючи про освіту й національне пробудження народних мас України, М. В. Лисенко приділяв велику увагу підготовці та виданню для них підручників і популярних книг. Першим виданням, що з'явилося в світ завдяки старанням і матеріальній підтримці Київської Старої громади, були укладені І. Я. Рудченком два випуски «Народних южнорусских сказок» (К., 1869—1870). У 1872 р. вона ж допомогла Л. І. Глібову перевидати книжечку його байок. Ще через два роки старогромадівці видали «Чумацкие народные песни», зібрані І. Я. Рудченком. До них були додані ноти, упорядковані Лисенком²¹.

До важливих заходів, здійснених з ініціативи й за участю київських громадівців на видавничій ниві, слід віднести підготовку та випуск у світ такої цінної праці, як «Исторические песни малорусского народа. С примечаниями Вл. Антоновича и М. Драгоманова» (Т. 1—2.— К., 1874—1875). До збирання матеріалів для книги та попереднього їх опрацювання було залучено багато ентузіастів. П. Г. Житецький, повідомляючи 22 грудня 1870 р. М. П. Драгоманову про хід цієї напруженої роботи, зокрема, зауважив: «...Коля [М. В. Лисенко] взявся додати, по кількості розділів, сім чи вісім характерних музичних типів»²².

¹⁷ Там же.— С. 419.

¹⁸ Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1.— С. 93; див. також: З історії Київської української громади: Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах (з його посмертних паперів) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— 1913.— № 4.— С. 182.

* Тут мається на увазі Т. Г. Шевченко.

¹⁹ Лисенко М. В. Листи.— С. 112.

²⁰ Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1.— С. 61.

²¹ Там же.— С. 45, 48, 94, 122, 129.

²² Там же.— С. 45, 48, 97; Грушевський М. П'ятдесят літ «Историческим песням малорусского народа» // В. Б. Антонович. 1834—1908—1984. У 150-ліття з дня народження.— Нью-Йорк, 1985.— С. 37.

У 1876 р. громадівці приступили до підготовки українською мовою шести популярних підручників з різних галузей знань (фізики, географії, хімії, геології, історії, астрономії). З цього приводу Микола Віталійович 18 листопада 1876 р. писав Драгоманову: «Певно Вас уже оповіщено, що між іншими роботами [«Старої громади»] постала вельми добра думка перекласти серію «Первоначальних учебників». Отож і завзялися до тієї праці люди, розпаювавши кожен на себе, що кому до снаги й умілості припало. Геть всеньку серію розібрано, ще багато й інших робіт — щодо спеціальної історії, географії, арифметики, щодо найкращих художніх утворів з чужоземних літератур. Мені впала геологія, як натуралістові (ніби?), і я з великим ухиттям припав до роботи. Чимало переклав»²³. Про цю роботу композитора його товариш Ю. Ю. Цвітківський періодично інформував у своїх листах Драгоманова: «Особливо успішно працює Коля Л[исенко]. Чудо як він перекладає»; «підручники два перекладені із серії (Антонович і Коля [Лисенко])»²⁴. Допомогавав Микола Віталійович у підготовці книги «Україна. Земля і народ»²⁵.

Розуміючи величезне значення поетичної спадщини Т. Г. Шевченка у пробудженні національної самосвідомості українського народу, Лисенко не тільки творив музику до опублікованих на той час текстів поезій Кобзаря, а й допомагав у виданні невідомих чи заборонених царською цензурою творів поета. На кошти громадівців у 1876 р. в Празі з'явився друком двотомник поезій Т. Г. Шевченка²⁶. Проте на цьому шанувальники поета не заспокоюються. 28 січня 1893 р. Лисенко, інформуючи свого друга, письменника, етнографа Б. С. Познанського про практичну діяльність київських громадівців, зокрема, відзначив: «Які були роботи: дуже серйозна робота коло наукового зібрання й видання Шевченкових творів, освітлених науковою критикою, далі робота коло впорядкування і видання українського словаря (великого)»²⁷.

Підготовкою словника української мови, про який тут згадав Лисенко, київські громадівці зайнялися ще на початку 70-х років, використавши при цьому лексичний матеріал, частково зібраний редакцією журналу «Основа», що виходив у 1861—1862 рр.²⁸ Композитор розглядав цю роботу як важливу патріотичну справу, тому брав у ній безпосередню участь. Про це довідуємося, зокрема, з його листа від 15 листопада 1878 р. до Драгоманова. У ньому автор, скаржачись на послаблення ритму громадівського життя в умовах політичних репресій, писав: «Он той бідолашний словник... везуть, везуть... Та де ж пак і не везти, коли, приміром, учора були зайшли з жінкою до Цвітківських, де суботами звичайно збірка бува словарна. Двоє людей з своїх таки, старих, вже удруге не зіходяться та й годі! Треба було собі, вдаривши об поли руками, сісти та й проробити з хазяїном з сотню слів»²⁹. Зрештою їхні зусилля не пропали марно. Зібрана й опрацьована громадівцями лексика лягла в основу упорядкованого і виданого Б. Д. Грінченком на початку ХХ ст. відомого чотиритомного словника української мови³⁰.

У середині 70-х років на Україні розгорнувся рух солідарності з балканськими народами, які вели в той час нелегку боротьбу проти османських поневолювачів. Київські громадівці створили неофіцій-

²³ Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1.— С. 148.

²⁴ Там же.— С. 208, 228.

²⁵ Там же.— С. 147.

²⁶ Там же.— С. 58, 122, 130; Русов О. Спомини про празьке видання «Кобзаря» // Україна, 1907, № 2.

²⁷ Лисенко М. В. Листи.— С. 220.

²⁸ Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1.— С. 67, 69, 93, 123, 132, 148 та ін.; ЦДІА України у м. Києві, ф. 263, оп. 1, спр. 19, арк. 11.

²⁹ Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1.— С. 158.

³⁰ Див. про це: Чикаленко Є. Спогади (1861—1907).— Ч. 2.— С. 96—102.

ний комітет для організації допомоги повсталій Сербії. Його всіляко підтримував М. В. Лисенко. Цей комітет формував групи волонтерів і відправляв їх на Балкани, збирав для них кошти, придбав одяг та інші речі, організовував концерти, виручка від яких надходила у фонд допомоги сербам³¹. Не завжди зібрані суми були значними, але це не зупиняло ентузіастів. «У суботу,— писав, наприклад, 18 листопада 1876 р. Микола Віталійович до Драгоманова,— одбули концерта на користь слов'ян [...] Концерт трохи добре упорядкований з музичної сторони, проминув добре, тільки небагато було у театрі; крб. 400 як зостанеться, то й добре. Хор дуже добре співав. Співали тільки чеські та сербські, більш ніяких»³².

М. В. Лисенко глибоко усвідомлював необхідність залучення молодого покоління до національно-визвольного руху, який без цього був приречений на згасання. В організованих композитором хорах співало багато семінаристів, студентів, гімназистів. Особливу увагу він приділяв осередкам («кошам», «куренням») української молоді, які в 70-х роках гуртувалися навколо Київської Старої громади і дістали назву «Молода громада». Словом і власним прикладом Лисенко спрямовував молодь на шлях чесного служіння народові, сприяв формуванню її національної самосвідомості на демократичних засадах, виховував в опозиційному щодо самодержавного ладу дусі, прищеплював юнакам і дівчатам моральні норми суспільної діяльності тощо. Однак поступово київська «Молода громада» почала згортати свою діяльність. Це було пов'язано з переслідуванням її членів властями, а також зумовлювалося переходом частини молодогромадівців у гуртки революційних народників. 20 жовтня 1877 р. Лисенко скаржився в листі до Драгоманова: «Молодежі (Молодої громади.— Авт.) нема, здається, яка вже організованою була тамтого року. Після тієї пригоди з університетською молоддю (студентське заворушення, т. зв. «Цветаєвська історія».— Авт.) розпустили юнацтво і кош розійшовсь здебільша. Як тепер буде — хто його зна. Хведір Винниченко вже повернувся [із Сербії], має думку в Києві «гніздо звити і діточок розплодити» (організувати молодь.— Авт.). Помагай-бі!»³³.

Однак і після припинення діяльності осередків молодогромадівців Микола Віталійович продовжував допомагати молодим патріотам, яких він гуртував навколо себе, правильно обрати життєвий шлях, підтримував їх у творчості. «Щотижня у визначений згори день,— згадував поет В. І. Самійленко,— сходилася ця громадка в композитора Миколи Лисенка. Тут читали автори свої нові твори й переклади, тут же вони і обговорювалися, складалися проекти нових літературних робіт»³⁴. Використовуючи зв'язки з громадськими діячами Західної України, композитор допомагав молодим авторам, яким не вдавалося пробитися через рогатки царської цензури, видати свої твори у Львові. «Усе, що готувалося до друку,— писав В. І. Самійленко,— звичайно, відсилялося до львівських часописів, до «Зорі», а потім до «Правди»³⁵.

У 80—90-х роках, коли політичні умови діяльності Київської громади ускладнилися, М. В. Лисенко глибоко переживав зниження активності її членів, свідченням чого є, зокрема, його лист до Б. С. Познанського від 28 січня 1893 р.³⁶ Микола Віталійович докладав багато зусиль, щоб згуртувати патріотичні сили в скрутну годину. Він умів

³¹ Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1.— С. 60—65.

³² Там же.— С. 148.

³³ Там же.— С. 154.

³⁴ Самійленко В. І. З українського життя в Києві у 80-х роках XIX ст. // Поетичні твори. Прозові твори. Драматургічні твори. Переспіви та переклади: Статті та спогади.— К., 1990.— С. 528.

³⁵ Там же.

³⁶ Лисенко М. В. Листи.— С. 218—219.

підтримати людей, які зневірилися у можливості торжества української справи, «піддати надії в її майбутню перемогу»³⁷. З середини 90-х років Лисенко невтомно працював у Літературно-артистичному товаристві. Свою діяльність у ньому він, за словами Олени Пчілки, розглядав як «громадський повин», бо в умовах колоніальної неволі музика була «проречистою українською проповіддю без слів». «І тим глаголом української пісні, що пройшла через горен величної душі,— писала вона далі,— Лисенко зогрівав серце людям старим, запалював огнем серце й молодим і навіть наймолодшим, дітям»³⁸.

Пропаганда українського музичного мистецтва була великим громадянським патріотичним подвигом Лисенка. Організовані ним чудові хори під час гастролей у містах і селах України несли до кожної людини невмирущу ідею національної волі, якою були пройняті багатющі скарби українського пісенного фольклору, твори невмирущого Кобзаря й багатьох інших письменників³⁹.

Коли наприкінці 90-х років серед громадських діячів України виникла думка утворити позапартійну Всеукраїнську загальну організацію, яка б об'єднала розпоршених повсюди громадівців, свідомих українців для національно-культурної праці, Лисенко підтримав цю ідею і взяв посильну участь у її реалізації. «Збори, чи з'їзди, організації до 1904 року відбувалися раз-у-раз у помешканнях В. Б. Антоновича, М. В. Лисенка та М. П. Старицького»,— писав Є. Х. Чикаленко⁴⁰. Композитора обрали почесним членом організації та постійним членом її ради. З листів Миколи Віталійовича довідуємося, що він багато робив для своєчасного скликання та успішного проведення загальноукраїнських зустрічей громадсько-культурних діячів, на яких обговорювалися принципи проблеми національного руху. Ці зібрання-з'їзди відбувалися під прикриттям різних науково-культурних заходів. Так, у серпні 1898 р. воно пройшло під покровом університетського з'їзду натуралістів у Києві⁴¹. З приводу іншого подібного зібрання він писав 22 грудня 1898 р. до подружжя Франків у Львів: «Живемо, рухаємось по змозі в сфері обставин, ждемо гостей на різдво»⁴². 1 жовтня 1901 р. Микола Віталійович довів до відома Б. С. Познанського, що в серпні того ж року «позбиралися гості» спочатку в оселі В. Б. Антоновича, а потім у його будинку: «Навіть Павло Житецький і той дошкутильгав до моєї господи 6 серпня, зацікавлений цілий день був на нарадах, живу участь брав у розмові. У гостині перебувало чимало людей і, цікаво,— багато нових людей, мало або й зовсім незнайомих». У цьому ж листі він нагадав Познанському, щоб той не забув улітку наступного року «прибути до Харкова на археологічний з'їзд, де вже допущена буде українська мова в учених рефератах», і додав, що «з'їзд гостей наших буде при цій okazji»⁴³.

На початку ХХ ст. М. В. Лисенко підтримував зв'язки з діячами українських демократичних партій, за що київські жандармські чини притягували його до відповідальності⁴⁴. У 1908 р. передові кола інтелігенції створили Київське Українське громадське зібрання, більш відоме під назвою «Український клуб». При «Українському клубі» розгорнули роботу літературна, лекційна, артистична та інші секції. Громадськість Києва збиралася на клубні п'ятниці. Серед їх учасників бачимо також М. М. Коцюбинського, Лесю Українку та ін. По су-

³⁷ Русова С. Спогади: (М. В. Лисенко) // М. В. Лисенко у спогадах сучасників.— С. 248.

³⁸ Олена Пчілка. Микола Лисенко: (Спогади й думи) // Там же.— С. 137.

³⁹ Гулак-Артемівський Я. У хорі М. В. Лисенка // Там же.— С. 498—510; Булат Т. Микола Лисенко.— К., 1973.— С. 39, 51, 80 та ін.

⁴⁰ Чикаленко Є. Спогади (1861—1907).— Ч. 2.— С. 103.

⁴¹ Лисенко М. В. Листи.— С. 293.

⁴² Там же.— С. 301.

⁴³ Там же.— С. 339—340.

⁴⁴ Леся Українка. Документи і матеріали. 1871—1970.— К., 1971.— С. 187—189.

ботах і неділях клуб влаштовував концерти української музики. Як загально визнаний борець за волю України, композитор очолив Раду старшин цієї організації⁴⁵.

Трагедією українського народу була розірваність його земель між монархічними державами — Росією і Австро-Угорщиною, в яких, хоч, можливо, й різною мірою, придушувався національний рух. Коли в другій половині XIX ст. по обох боках Збруча активізувалася боротьба за кращу долю України, важливим завданням національно-визвольного руху стало об'єднання демократичних сил східно- і західноукраїнських земель. М. В. Лисенко добре розумів це. У листі від 2 листопада 1892 р. до В. Лукича він висловив жаль з приводу недостатньо тісного зв'язку між «обома краями однієї Вітчизни»⁴⁶. Подоланню бар'єру між ними він докладав усіх зусиль. Галичани глибоко шанували його за це. «Тільки мене,— писав композитор 5 червня 1891 р. до В. Лукича,— вража й дивує, що мене раз по раз дякують за прихильність до галицьких русинів. А до кого ж бути прихильним?... Звичайно, свій до свого горнеться, чим мога підмога»⁴⁷. Принцип «свій до свого горнеться» був міцною підвалиною національного руху в умовах відсутності власної держави та роз'єднаності українських земель.

Лисенко спонукав діячів культури з Наддніпрянщини до використання ширших можливостей для друкування на західноукраїнських землях творів, що заборонялися царською цензурою. Вище ми вже наводили відповідне свідчення В. І. Самійленка, яке стосувалося молодих літераторів. Це ж саме можна сказати й про більш досвідчених авторів. Так, коли в Росії не було дозволено видати брошуру письменника та бібліографа М. Ф. Комарова про Богдана Хмельницького, Лисенко 15 лютого 1884 р. порадив авторові виправити, розширити її і негайно надіслати в Галичину до товариства «Просвіта», де, за його словами, «за це дуже дякуватимуть, а нам, сиротам, тільки і зосталось підтримувати Галичину скільки мога і морально, і матеріально»⁴⁸. Цим самим композитор дбав не тільки про те, щоб той чи інший твір побачив світ, а й щоб поживавити культурний процес на західноукраїнських землях.

Упродовж свого творчого життя Лисенко підтримував контакти із західноукраїнськими громадськими діячами І. Я. Франком, А. К. Вахнянином, В. Лукичем, С. О. Смаль-Стоцьким, О. Г. Барвінським та іншими. Він не тільки листувався, а й зустрічався з ними як під час своїх відвідин Львова, так і приймаючи їх у себе в Києві.

Ще наприкінці 60-х років XIX ст. на замовлення львів'ян композитор написав музику на Шевченків «Заповіт»⁴⁹. Відтоді він виявляв «найживішу цікавість» до Західної України, зокрема до її преси рідною мовою, вбачаючи в ній могутній фактор національно-культурного поступу⁵⁰. Митець заохочував громадських діячів цього краю до активнішого творення вітчизняної культури. 28 листопада 1892 р. він писав до В. Лукича: «...У вас нема галичан, для яких мова українсько-руська не була б своя рідна, питима, а у нас в інтелігенції один на 100 000 зна свою (і вважає її за свою) мову сяк-так. Так кому ж би й писати і постачати літературні праці, як не галичанам?»⁵¹.

М. В. Лисенко, як свідчить його лист до Б. С. Познанського від 28 січня 1893 р., цікавився діяльністю Наукового товариства

⁴⁵ Старицька-Черняхівська Л. Спогади про М. В. Лисенка // М. В. Лисенко у спогадах сучасників.— С. 307—312; Лисенко О. М. В. Лисенко: (Спогади сина).— С. 188, 189, 191, 197.

⁴⁶ Лисенко М. В. Листи.— С. 207.

⁴⁷ Там же.— С. 194.

⁴⁸ Там же.— С. 147—148.

⁴⁹ Шевченко в епістолярії відділу рукописів.— К., 1966.— С. 46.

⁵⁰ Лисенко М. В. Листи.— С. 50, 52, 247 та ін.

⁵¹ Там же.— С. 209.

ім. Т. Шевченка у Львові, високо оцінював «Записки НТШ» («вельми важне і корисне видання») й висловлював жаль з приводу того, що наддніпрянські вчені не надрукували в ньому «досі ні одної» праці⁵². Композитор подав допомогу в організації крайової виставки у Львові. Він запросив до участі у ній «людей різних міст», сам роздобув і надіслав колекцію народних музичних інструментів — «ліру, бандуру чи кобзу, торбана, цимбали, гуслі», а також твори композиторів, які писали на українські теми⁵³.

Не залишалася поза увагою Лисенка й Північна Буковина. Він цікавився станом національного руху в краї, захоплювався самовідданістю тих, хто попри всі труднощі працював на українській ниві. 8 листопада 1903 р. композитор писав до професора-лінгвіста Чернівецького університету С. О. Смаль-Стоцького: «Я б сам бажав бачити тих славних буковинців, що дружно стоять на постерунках в обороні своїх національних прав, і люд бажав би бачити буковинський»⁵⁴.

На тлі певних цензурних послаблень, що існували на землях Західної України, дії царської цензури виглядали особливо брутальними. Вони глибоко обурювали композитора. Адже в Російській імперії нещадно переслідувалися, заборонялися, знищувалися кращі здобутки української національної культури, в тому числі і його власні твори⁵⁵. У листі до Ольги Франко від 30 березня 1887 р. він писав: цензура таке робить «з українською продукцією», що аж «гідко згадувати»; вона забороняє все найталановитіше⁵⁶. Лисенко всіма можливими засобами протистояв цим утискам. Коли, за висловом Б. Д. Грінченка, «цензура заборонила Лисенкові голоси до Шевченкових творів», вилучивши тексти Кобзаря з нової збірки пісень композитора, останній звернувся до Міністерства внутрішніх справ з листом, у якому обгрунтовував безпідставність цієї заборони⁵⁷. 4 грудня 1886 р. Лисенко знову висловив протест міністру внутрішніх справ Д. А. Толстому з приводу репресивних дій цензури щодо його чергового історико-фольклорного музичного збірника⁵⁸.

М. В. Лисенко докладно зусиль до організації всенародних свят-вшанувань видатних діячів української культури, борців за волю рідного краю. Він вбачав у цих заходах важливий засіб пробудження в середовищі широких верств народу національної самосвідомості. Нерідко такі свята перетворювалися на справжні маніфестації, ставали важливим чинником національно-визвольного руху. У 1898 р. виповнювалося 100-річчя з часу виходу в світ першої книги, написаної живою українською мовою — славнозвісної «Енеїди» І. П. Котляревського. Того року, наприкінці грудня, Микола Віталійович повідомив з Києва Г. І. Маркевичу: «25 цього місяця обходили ювілей Котляревського у нашому Літературно-артистичному товаристві дуже пиш-но при величезному натопті людей»⁵⁹. Однак, справжні великі урочистості на честь І. П. Котляревського відбулися лише 1903 р. в Полтаві, коли поетові було відкрито пам'ятник. Напередодні композитор говорив: «Треба, щоб це свято нашої культури стало святом всенародним і святом усєї України»⁶⁰. Про активність Лисенка у підготовці

⁵² Там же.— С. 221.

⁵³ Лисенко М. В. Лист до Б. С. Познанського 3.06.1894 р. // Листи.— С. 240.

⁵⁴ Там же.— С. 382.

⁵⁵ ЦДІА України у м. Києві, ф. 294, оп. 1, спр. 172, арк. 51; спр. 173, арк. 14, 34; спр. 253, арк. 95, 277; спр. 309, арк. 38 та ін.

⁵⁶ Лисенко М. В. Листи.— С. 171—172.

⁵⁷ Шевченко в епістолярії відділу рукописів.— С. 145; Тарас Шевченко, Документи і матеріали. 1814—1861.— К., 1963.— С. 132—133; Міяковський В. Недруковане й забуте: Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя.— Нью-Йорк, 1984.— С. 367—371.

⁵⁸ Лисенко М. В. Листи.— С. 165, 166.

⁵⁹ Там же.— С. 302.

⁶⁰ Лисенко О. Спогади про батька.— К., 1991.— С. 217, 218—228.

до нього свідчить, зокрема, той факт, що лише протягом липня — серпня 1903 він надіслав до Г. І. Маркевича в Полтаву більше десятка листів з цього приводу⁶¹.

М. В. Лисенко активно сприяв також організації заходів щодо вшанування своїх талановитих сучасників, друзів і однодумців. «От я цієї зими й весни,— писав він 3 червня 1894 р. Б. С. Познанському,— самотуж підняв тягар присогласити різні наші міста взяти участь у двох одночасно святкових ювілеях — Старицького Михайла і Левицького-Нечуя»⁶². Питаннями, пов'язаними із вшануванням останнього з нагоди 35-річчя його творчої діяльності, композитор активно займався й восени 1904 р. Він навіть радився з І. Я. Франком та педагогом і громадським діячем В. Й. Шухевичем про зручний для галичан час проведення цього заходу⁶³.

Величезну роль у національному згуртуванні українського народу відігравали традиційні відзначення річниць пам'яті Т. Г. Шевченка. В організації вечорів, днів пам'яті Кобзаря постійно брав участь М. В. Лисенко. Особливо ґрунтовною і широкою була підготовка до вшанування пам'яті поета у 50-ту річницю з дня його смерті. Головним ініціатором цієї акції стало Київське громадське зібрання, очолюване Лисенком. Миколу Віталійовича обрали також почесним головою Центрального ювілейного комітету. Царський уряд та його органи на місцях були стурбовані планованими заходами «українофілів». Начальник Київського охоронного відділу радив генерал-губернатору «паралізувати діяльність нині діючого українофільського комітету по організації шевченкових урочистостей»⁶⁴. 1 лютого 1911 р. київський губернатор, виконуючи наказ генерал-губернатора, попередив членів комітету: «Ювілейне вшанування не повинно мати характер пропаганди українських учень», інакше воно буде заборонене⁶⁵. М. В. Лисенко не пішов на компроміс із шовіністами. Рада старшин Українського клубу на знак протесту вирішила демонстративно відмовитися «від публічного вшанування поета, бо поняття «українського вчення» настільки невизначене, що не дає ніякої можливості передбачити, що в цьому святкуванні могло здатися адміністрації небажаним і таким, що підлягає забороні»⁶⁶. Всіляко сприяючи проведенню свят-вшанувань видатних українських діячів, Лисенко, однак, не переоцінював зумовленого цими заходами тимчасового піднесення духу української інтелігенції, як це було, наприклад, під час відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. Адже він виразно бачив реальний наслідок багатовікової шовіністичної політики царизму — денационалізацію значної частини українського населення. 28 січня 1910 р. він писав до Г. І. Маркевича: «Полтава умерла — це пустка, наслідіе Пушкаря полтавського, ото ж за те московські кати і їх виблюдки-землячки катують-вас і доїдають»⁶⁷.

М. В. Лисенко усвідомлював велику роль вільної національної періодики у відродженні України. Він з інтересом знайомився з галицькими українськими газетами, всіляко сприяв їх розповсюдженню на Східній Україні. «Яким би шляхом безпечно можна б мені пренумерувати Ваше «Жите і слово»? У Київ ніщо не доходить. Хіба через провінцію»,— звертався 12 грудня 1894 р. Микола Віталійович до І. Я. Франка. Дещо пізніше, 3 травня 1897 р., митець скаржився письменникові й художнику Г. А. Коваленку-Коломацькому: «Усі ці видання — «Зоря», «Народ», «Правда», «Жите і слово» і інші — чудес-

⁶¹ Лисенко М. В. Листи.— С. 362—381.

⁶² Там же.— С. 240.

⁶³ Там же.— С. 389—390.

⁶⁴ Тарас Шевченко. Документи і матеріали.— С. 165—166.

⁶⁵ Там же.— С. 176.

⁶⁶ Там же.— С. 177—178.

⁶⁷ Лисенко М. В. Листи.— С. 419.

но доходять рук на провінції й читаються в смак. От тільки в цьому гомонському Києві, з якого зроблено центр обрусіння Юго-Западного края, (...) тут тяжко побирати ці часописі, бо кожне ім'я патріота усім відоме і пошта зараз до цензури кив-морг. А читачеві зась!»⁶⁸. У цьому ж листі він радив адресатові, як потрібно себе поводити на випадок конфлікту з репресивними органами у зв'язку з одержанням заборонених у Російській імперії видань: «Якби часом присікались, спитали мене, де ви набуваєте, нащо пренумеруєте ці часописі, я був би одповів: я не пренумерую їх і не платю пренумерати, бо знаю, що часописі ці підлегли конфіскації, як їх знайдуть; а що добрі люде, дякуючи їм, що знайшли якомсь шлях до мене, засилають gratis* свої видання, то я в тому не винен, а читаю радо сам для себе, бо дуже люблю своє слово, свою рідну мову»⁶⁹. Митця завжди хвилювала якість матеріалів західноукраїнської періодики, яка знайомила читачів, у тому числі й Східної України, з новинами національного життя, відкривала для українців з Наддніпрянщини нові твори своїх письменників, які не могли бути надруковані в царській Росії.

Всіляко сприяв М. В. Лисенко й становленню наддніпрянських періодичних видань українського спрямування, яким доводилося діяти в умовах переслідувань і гонінь. Особливу увагу виявив він до журналу «Киевская старина». У листі від 2 січня 1890 р. композитор попросив Г. І. Маркевича підтримати цей часопис — «єдиний орган історичний український, хоч і в російській мові»⁷⁰. З таким же проханням звертався він 16 грудня 1887 р. і до Б. С. Познанського: «Треба, звичайно, ширити видання межи люде, треба теж і допомагати всіляко»⁷¹. У 1889 р. митець повідомив журналісту, педагогу і письменнику Г. О. Мачтету, що кияни-демократи із співчуттям сприйняли вихід газети «Вольнь» у Житомирі і виявили бажання допомогти редакції статтями й замітками⁷².

Захищаючи честь і достоїнство своєї нації, її культури, М. В. Лисенко вів напружену боротьбу з шовіністами-реакціонерами та їх періодичними органами. Особливо гострими були його сутички з рупором великодержавницької шовіністичної політики царизму газетою «Киевлянин»⁷³.

Ще за життя М. В. Лисенка демократичні кола України добре розуміли величезне значення його творчої спадщини для розвитку української демократичної культури. Уже тоді вони усвідомлювали також велич митця як видатного громадського діяча, несхитного патріота, що віддав усі свої сили і вміння національному відродженню України, ставили його в «ряди героїв людського духу»⁷⁴. У 1903 р., коли широко відзначилося 35-річчя творчої діяльності композитора, газета «Буковина» писала, що М. В. Лисенко «збудив віру і надію, надав наснаги втомленим тілом і душею»⁷⁵. І це справді так. На його долю випала роль великого будителя духу українського народу на тернистому шляху до волі і правди.

⁶⁸ Там же.— С. 283—284.

* Даром, безплатно.

⁶⁹ Там же.— С. 283.

⁷⁰ Там же.— С. 185.

⁷¹ Там же.— С. 176.

⁷² Там же.— С. 308, 309.

⁷³ Там же.— С. 135, 189.

⁷⁴ Старицький М. До біографії М. В. Лисенка // М. В. Лисенко у спогадах сучасників.— С. 59—62.

⁷⁵ Лисенко О. М. В. Лисенко: (Спогади сина).— С. 127—139.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. В. Кульчицький (Київ)

Українська Держава часів гетьманщини

1. Вступ німецьких і австро-угорських військ в Україну

Відступ радянських військ з України. 18 лютого 1918 р. німецькі війська перейшли в наступ по всьому фронту від Балтійського моря до Карпат. На київському напрямку діяли 23 дивізії. Перед ними було поставлено завдання взяти Київ і просуватися далі на Полтаву, Харків і Ростов-на-Дону. 24 лютого на одеському напрямку розпочали наступ 10 австро-угорських дивізій. Разом з цими силами діяли нечисленні війська Центральної Ради. Кількість сил, що наступали, досягала 450 тис. чол.

Увечері 18 лютого відбулося засідання ЦК РКП(б), члени якого більшістю в один голос висловилися за негайне підписання миру. Вранці наступного дня Ленін надіслав німецькому урядові радіограму із згодою Раднаркомом на продиктовані умови. Тільки 23 лютого було одержано відповідь, яка містила більш тяжкі умови миру. На прийняття ультиматуму давалося дві доби, причому наступ не припинявся. В ніч на 24 лютого ВЦВК і Раднарком прийняли ультиматум, і тільки тоді війська інтервентів зупинилися. В Україні, однак, вони продовжували просуватися далі.

За підписаним 3 березня мирним договором Росія втрачала територію площею близько мільйона квадратних кілометрів. Фінляндія і Україна визнавалися самостійними державами. Раднарком зобов'язувався визнати Брестську угоду Центральної Ради з країнами Четверного союзу і розпочати мирні переговори з УНР.

У ситуації, що склалася, члени Народного секретаріату — радянського уряду України — розгубилися. Дальший опір був явно безперспективним. На київському напрямку налічувалося не більше 3 тис. чол., які можна було протиставити регулярній армії кайзера. Однак 21 лютого у телеграмі Народному секретаріатові Раднарком поставив вимогу організувати опір і пообіцяв таємну підтримку.

Наступного дня ЦВК Рад України закликав трудящих до збройної відсічі агресорам. Було утворено Надзвичайний комітет «по обороні революції від західних імперіалістів» у складі С. С. Бакинського, Ю. М. Коцюбинського, Я. В. Мартянова, В. М. Примакова і М. О. Скрипника. При Радах утворювалися мобілізаційні відділи. У Києві почав діяти Центральний штаб по мобілізації в Червону армію. Київська, Подільська і Волинська губернії були переведені на воєнний стан, а Київ оголошено в стані облоги.

На підступах до Києва у безнадійних з воєнної точки зору умовах більшовикам вдалося уповільнити наступ інтервентів. Зокрема, в районі Бердичева і Житомира загопи військовослужбовців старої армії разом з червоногвардійцями під командуванням В. І. Кіквідзе зупинили противника на цілий тиждень. Однак 1 березня радянські війська були змушені залишити столицю України. В місто, окуповане німцями, прибув уряд Центральної Ради.

Мета, що її переслідував Раднарком на південному напрямку, була сформульована у телеграмі В. І. Леніна надзвичайному комісарові півдня Росії Г. К. Орджонікідзе від 14 березня: негайна евакуація хліба і металу на схід, організація підіривних груп на залізницях, створення єди-

ного фронту оборони від Криму до Великої Росії. На перший план ставилася евакуація матеріальних цінностей. Заради неї фактично й організувався опір, бо після вимушеного визнання УНР відстояти радянську владу в Україні Раднарком не міг, навіть коли б для цього існував реальний шанс. Щоб виграти час для евакуації, радянському урядові України було надано істотну допомогу. За півтора місяця, починаючи з 1 березня, сюди надійшло 112 тис. гвинтівок, 378 кулеметів, значна кількість боєприпасів і військового спорядження. Ленін запропонував головнокомандуючому радянськими військами на півдні Росії В. О. Антонову-Овсієнку перейти в розпорядження Народного секретаріату. 7 березня ЦВК Рад України призначив його народним секретарем військових справ і Верховним головнокомандуючим радянськими військами республіки. Під його командування було переведено також військові підрозділи, що вивільнилися після розгрому каледінців на Дону.

17—19 березня 1918 р. в Катеринославі відбувся Другий Всеукраїнський з'їзд Рад. Як і на першому, який проголосив радянську владу в Україні, переважна частина населення — жителі сільської місцевості — на ньому не була представлена: вплив більшовиків на селянство залишався слабким. З'їзд проголосив, що трудящі України рішуче боротимуться за радянську владу. Виходячи з обстановки, зумовленої Брестським миром, він визнав, що Україна є незалежною від Росії республікою Рад. Було обрано новий склад ЦВК, до якого ввійшло 47 більшовиків, 49 російських і українських лівих есерів, 5 лівих українських соціал-демократів. Народний секретаріат очолив М. О. Скрипник.

До середини березня з червоногвардійських загонів, окремих частин старої армії та військовополонених Народний секретаріат сформував п'ять армій. Були це, однак, армії лише за назвою, бо кожна з них налічувала значно менше бійців, ніж стрілецька дивізія. Спроби організувати мобілізацію місцевого населення виявилися марними. В особовому складі цих п'яти армій (загалом 25 тис. чол.) переважали росіяни. Крім них, тут налічувалося також понад 10 тис. інтернаціоналістів — поляків, чехів, німців, румунів, угорців, сербів і навіть китайців (під час світової війни в Донбас, де виник гострий дефіцит робочої сили, було за контрактовано тисячі китайських робітників — кулі). Зважаючи на незначну чисельність підпорядкованих йому збройних сил, Антонов-Овсієнко обрав єдино можливий стратегічний план: поєднання фронтових дій з партизанською боротьбою в тилу ворога. Єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії, як вимагав Ленін, створити, звичайно, не вдалося.

У середині березня союзні війська захопили південні міста України. Радянські сили, що обороняли їх, евакуювалися морем у Крим. На початку квітня після жорстоких боїв червоні війська залишили Катеринославі і Харків. Оскільки участь російських формувань у воєнних діях на Україні важко було приховати, німці перейшли кордон і захопили Новомильків та Белгород. Загроза окупації нависла над Брянськом і Курськом. Тільки 4 травня на залізничній станції Коренево було підписано угоду про припинення воєнних дій на курському напрямку. Між Радянською Росією і Україною утворювалася так звана «нейтральна зона» — смуга завширшки від 10 до 40 км.

У другій половині квітня розгорнувся німецький наступ на Крим. Радянські війська евакуювалися морем в Єйськ.

Свій наступ німецькі та австро-угорські сили здійснювали переважно вздовж залізничних магістралей. Захоплення Катеринослава й Харкова відкривало їм шлях на Донбас. Однак, застосовуючи тактику активної оборони, радянські війська затримали противника майже на місяць. Це дало урядові Росії можливість евакуювати з України рухомий склад залізниць, десятки ешелонів з промисловим устаткуванням, багато продовольства та інших матеріальних цінностей. Наприкінці квітня розпочався відступ радянських військ з Донбасу в напрямку Ростова-на-Дону

й Царицина (тепер м. Волгоград). Німецькі війська разом з білокозаками 8 травня захопили Ростов.

У дипломатичних документах проголошувалося, що єдиною метою союзників є запобігання більшовицькій агресії і відновлення в Україні законної влади — Центральної Ради. Фактично ж на території УНР запроваджувався звичайний окупаційний режим. Командуючий збройними силами Німеччини генерал Е. Людендорф пізніше так визначав головні цілі інтервентів: «На Україні треба було придушувати більшовизм і створювати там такі умови, щоб мати можливість здобувати з неї воєнні вигоди й вивозити хліб та сировину»¹.

Окуповану територію було поділено на дві частини. Австро-Угорщина зайняла південно-західну Волинь, Подільську, Херсонську та Катеринославську губернії, Німеччина — всі інші. У Миколаєві, Маріуполі та Ростові-на-Дону розташовувалися змішані німецько-австрійські гарнізони. Кам'яновугільна й залізорудна промисловість підпорядковувалися спільному управлінню. Утворена на паритетних засадах комісія розподіляла вугілля за принципом, встановленим у Берліні: передусім задовольнялися потреби залізниць, потім — воєнного і торговельного флотів на Чорному морі і т. д. Централізоване управління залізницями та водним транспортом підлягало контролю німецького командування.

Найголовнішою функцією майже півмільйонної армії окупантів було забезпечення вивозу продовольства й сировини з України. Щоб збільшити їх надходження до своїх країн, уряди Німеччини та Австро-Угорщини не обмежувалися централізованими поставками, а шляхом «комерції» залучали до цієї справи рядових солдатів. Ось як писав про це у своїх мемуарах член радянського керівництва України В. П. Затонський: «...Німецьке командування дозволило, а навіть зобов'язало солдатів відсилати щотижня пакунки з харчами на батьківщину. Потроху їм на це давалися кошти, а найбільше німецькі солдати самі торгували, виписуючи з батьківщини дрібну галантерею, ножі, голки, деяку мануфактуру й вимінюючи це все на Україні. Словом, жили з комерції»². Така армія не була дуже боєздатною, однак окупаційні функції виконувала добре.

Розпуск Центральної Ради. Населення напружено чекало дальших кроків уряду Української Народної Республіки. Вони мали засвідчити, чи змінять умови окупації його попередній курс, чи він залишиться незмінним. Центральна Рада, розуміючи це, 1 березня 1918 р. заявила, що все має залишитися в силі: як віддала вона всю землю трудящому люду, так на тому й стоїть, як видала закони на користь робітників, так і продовжує керуватися ними у своїх діях. Рада готувалася до проголошеного в 3-у Універсалі скликання Українських Установчих Зборів. Вони мали підтвердити її соціально-економічні реформи, в тому числі соціалізацію землі. Було оголошено дату відкриття зборів — 12 травня. Підтверджувалася чинність виборів, що пройшли наприкінці 1917 — на початку 1918 рр., але не скрізь, бо перешкодила громадянська війна. Тоді з 301 депутата Установчих зборів було обрано лише 172 (в тому числі 116 есерів, 34 більшовики, 9 сіоністів, 13 представників інших політичних сил). Довибори у замирених окупаційними військами районах планувалося провести негайно.

Однак діячі Центральної Ради не враховували того очевидного факту, що політична обстановка в державі кардинально змінилася. Півмільйонна окупаційна армія вже самою своєю присутністю ліквідувала революційну ситуацію, в обстановці якої здійснювалися соціально-економічні реформи. Великі землевласники України, спираючись на солі-

¹ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг.— М., 1924.— Т. 2.— С. 132.

² Архіви України.—1991.— № 3.— С. 60.

дарність з ними буржуазно-юнкерського офіцерського корпусу кайзерівської та цісарської армій, перейшли в наступ на селянство і почали вимагати повернути конфісковану власність. Зокрема, у квітні значна група поміщиків-поляків з Волині й Поділля звернулася до уряду Австро-Угорщини та безпосередньо до командування 2-ої австрійської армії з настійними вимогами примусити селян заплатити чи відробити за шкоду, заподіяну їхньому майну. У свою чергу, промислово-фінансові кола руба поставили питання про скасування або перегляд робітничого законодавства. У середовищі багатомільйонного селянства зростає активність більш заможних його верств, настроєних відновити приватну власність на землю, тобто відмовитися від її соціалізації. Водночас невдоволення бідняцьких верств селянства, становище яких в умовах окупації погіршилося особливо різко, діставало свій вияв у партизанському русі, що поширювався як пожежа. Нарешті, природне в умовах громадянської війни та інтервенції ослаблення державних інститутів, які Центральна Рада прагнула будувати демократичним шляхом, призводило до повсюдного хаосу й безладдя. Чим далі, тим більше центральний уряд втрачав контроль над становищем на місцях.

Всі ці процеси не уникли пильної уваги окупаційних властей, які розглядали стан справ на Україні під одним кутом зору: як найефективніше організувати вивезення звідси матеріальних ресурсів? Наприкінці березня австрійський міністр закордонних справ отримав від них реферат «Наша політика в Україні». У ньому були такі знаменні рядки: «Досі ми обмежувалися військовою окупацією й прогнанням більшовицьких військ, управління ж краєм ми принципово залишали за Радою та її органами. Як же виглядає це управління? Чи теперішній режим — не торкаючись питання про його добру волю — є в стані постачити нам потрібні продукти або утворити такі умови, які б дали нам змогу добути ці продукти через закупку? Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспорт продуктів, це — річ зовсім виключена, бо вона зовсім не має правильної і певно працюючої організації. І це не може швидко перемінитися, бо Рада не має ні грошей, ні справного виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція) в своїм розпорядженні»³.

Серйозний конфлікт між Центральною Радою та окупаційною адміністрацією виник у зв'язку з наказом головнокомандуючого німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршала Ейхгорна, що стосувався проведення посівних робіт. Оскільки земельні комітети здебільшого не допускали поміщиків проводити сівбу на відібраних у них землях, а самі селяни не могли обробити їх власними силами, навесні 1918 р. склалася ситуація, коли значна площа під зерновими могла залишитися незасіяною. Плануючи закупити в Україні велику кількість хліба, німці не хотіли допустити зменшення тут наступного врожаю через недосів. У наказі, опублікованому 6 квітня без попереднього погодження з українським урядом, Ейхгорн зажадав, щоб селяни під загрозою «заслуженої кари» не перешкоджали поміщикам засівати лани. Міністр земельних справ М. Ковалевський, заявивши, що він не може потерпіти втручання німецьких начальників у свою галузь, подав у відставку. Мала Рада відставки не прийняла й опублікувала таку резолюцію:

«1. Німецьке військо закликане українським урядом на Україну для допомоги в справі заведення порядку і лише в тих межах, які зазначить уряд Української Народної Республіки;

2. Ніяке самовільне втручання германського й австро-угорського вищого командування в соціально-політичне й економічне життя України недопустиме;

3. Такі втручання, як наказ фельдм. Ейхгорна, можуть тільки дезорганізувати господарське життя на Україні, ускладнити соціально-політич-

³ Дорошенко Д. Історія України.— Нью-Йорк, 1954.— Т. 2.— С. 11.

ні відносини і між іншим зробити неможливим виконання тих економічних договорів між УНР і центральними державами, котрі в ці дні виробляються і підписуються представниками згаданих держав»⁴.

Неприємний для Центральної Ради інцидент зовні не набув дальшого розвитку. Однак окупаційні власті остаточно утвердилися в думці здійснити державний переворот і почали шукати в українському суспільстві сили, на які можна було б спертися в цій справі. Такі сили знайшлися серед заможного селянства.

Починаючи з весни 1917 р. почав ширитися рух Вільного козацтва. Почасти він спирався на романтично-історичні традиції колишнього козацтва, але мав цілком актуальний соціально-економічний зміст: під його прапорами гуртувалися селяни-власники, неприхильні до ідеї соціалізації землі, а тому опозиційні як Центральній Раді, так і більшовикам.

Серед селян, які прагнули відродити козацький стан, користувалася впливом українська демократично-хліборобська партія (заснована на Полтавщині у травні 1917 р.). Наприкінці березня 1918 р. вона організувала в Лубнах хліборобський з'їзд, що мав широке відлуння в усій державі. В його рішеннях проголошувалися вимоги визнати принцип приватної власності як основу народного господарства і повернути власникам, включаючи поміщиків, конфісковані земельними комітетами засоби виробництва. У порозумінні з поміщицькою Спілкою земельних власників ця партія вирішила скликати в Києві Всеукраїнський хліборобський конгрес. Серед «хліборобів» швидко поширювалися настрої, які зводилися до того, щоб замінити владу Центральної Ради одноособовою диктатурою сильною особистості, вибраною з-поміж військових. Найчастіше у цьому зв'язку лунало ім'я генерала П. П. Скоропадського.

24 квітня фактичний керівник німецької адміністрації в Україні генерал В. Гренер уперше побачився з цим кандидатом на пост глави держави. За спогадами Скоропадського, на цій зустрічі німці висунули умови, на яких давали згоду підтримати майбутній український уряд: визнання Брестського миру, розпуск Центральної Ради, відмова від скликання Установчих Зборів, недопущення виборів у законодавчі інститути до «повного заспокоєння» краю, відновлення права приватної власності на землю, усунення від влади земельних комітетів та всіх «непевних елементів», покриття Україною витрат, необхідних для утримання на її території німецьких та австро-угорських військ.

Павло Петрович Скоропадський походив із старовинного роду, започаткованого вихідцем з Уманщини Федором Скоропадським, який воював у війську Б. Хмельницького і поліг у бою під Жовтими Водами. Онук Федора — Іван Скоропадський у 1708—1722 рр. був гетьманом України. Безпосередній предок П. П. Скоропадського, брат цього гетьмана Василь дослужився до чина генерального бунчужного, а його син Михайло займав посаду генерального підскарбія при Кирилі Розумовському. П. П. Скоропадський народився в 1873 р., виховувався в пошані до української старовини і культури. Закінчив найбільш привілейований навчальний заклад при царському дворі — пажеський корпус. Під час світової війни командував лейб-гвардійським полком, потім — кавалерійською дивізією і армійським корпусом. Влітку 1917 р. українізував 40-тисячний Перший корпус і перетворив його на серйозну бойову силу. Щоб попередити поширення радянської влади на всю Україну, він зупинив збільшовизовані війська, які прямували на Київ, роззброїв їх і відправив до Росії. На з'їзді в Чигирині його обрали почесним отаманом Вільного козацтва України. Керівники Центральної Ради ставилися до цього енергійного, ініціативного й популярного генерала-монархіста вкрай недоброзичливо, бо справедливо вбачали у зростанні його впливу загрозу демократії. Скоропадський змушений був залишити службу

⁴ Там же.— С. 19.

і зблизився із Спілкою земельних власників. Близькі до нього люди з Першого Українського корпусу та Вільного козацтва утворили так звану «Українську народну громаду». Ця організація почала вперто насаджувати думку про те, що тільки сильна диктаторська влада здатна вивести країну з безладдя й анархії. Найдоцільнішою, на їх погляд, формою влади було гетьманство, а найкращою кандидатурою на роль гетьмана — генерал Скоропадський.

Сприяючи діям Скоропадського, окупанти внесли власну частку у підготовку перевороту. 25 квітня Ейхгорн оприлюднив наказ про запровадження німецьких воєнно-польових судів в Україні. В ніч на 27 квітня за його розпорядженням у Києві було роззброєно одну з найбоекватніших військових частин УНР — дивізію синьожупанників. Свого часу вона формувалася в Німеччині з військовополонених українців. А 28 квітня в зал засідань Центральної Ради увірвалися озброєні німецькі солдати, наказали всім присутнім підняти руки вгору (головуючий М. С. Грушевський цього не підкорився), обшукали їх і заарештували двох міністрів.

Наступного дня відбулося останнє засідання Центральної Ради. Зранку в приміщенні цирку (найбільшому в місті) зібрався хліборобський конгрес, на який з усіх губерній України прибуло майже 8 тис. делегатів. Як тільки в ложі з'явився Скоропадський, зал вибухнув овацією. Пролунали вигуки «Хай живе гетьман!» Після цього головуючий запросив Скоропадського у президію, і той подякував присутнім за те, що вони довірили йому владу. На цьому процедура «виборів» завершилася. У ніч на 30 квітня прибічники гетьмана захопили державні установи. Переворот відбувся малою кров'ю: у сутичці з охоронцями Ради — галицькими січовими стрільцями — загинули три офіцери-гетьманці. У переповненому німецькими окупантами Києві стати на захист законного уряду ніхто не наважився.

Утворення гетьманського уряду. Прийшовши до влади, Скоропадський оголосив свій маніфест. У ньому містилося зобов'язання «негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці». Повідомлялося також про розпуск Центральної Ради і земельних комітетів. Проголошувалося право приватної власності «як фундаменту культури й цивілізації».

Одночасно з маніфестом було опубліковано «Закони про тимчасовий державний устрій України». З них випливало, що УНР як форма української державності ліквідується. Замість неї створювалася так звана «Українська Держава». Вже навіть нова назва держави підтверджувала найгірші побоювання демократів про ліквідацію республіканської форми правління. Тимчасово, до обрання парламенту, законодавча влада зосереджувалася у гетьмана. Однак строки скликання парламенту не визначалися. Гетьман залишав за собою також усю повноту виконавчої та судової влади.

Головою гетьманського кабінету міністрів став полтавський поміщик, виходець із старовинного козацького роду Федір Лизогуб. Його батько, Андрій Лизогуб, був одним з найближчих друзів Т. Г. Шевченка, а старший брат Дмитро — революціонером-народовольцем, якого царський уряд стратив у 1879 р. Сам Федір Лизогуб обрав безпечну кар'єру земського діяча. Він був головою земства Полтавської губернії, за партійністю — октябристом.

Міністерство закордонних справ очолив Д. І. Дорошенко. Він також походив з козацько-дворянського роду на Глухівщині. Здобув освіту історика. У студентські роки брав участь у діяльності РУП (Революційної української партії). Під час світової війни його призначили крайовим комісаром Галичини й Буковини з правами генерал-губернатора. Влітку 1917 р. Центральна Рада доручила Дорошенку формування Генерально-

го секретаріату, однак через розходження з М. С. Грушевським він відмовився від цього.

Міністр освіти М. П. Василенко, за фахом історик і юрист, походив із селян Чернігівської губернії. Він — автор фундаментальних досліджень з історії Гетьманщини, активно працював у Науковому товаристві ім. Шевченка (Львів) і викладав у Київському університеті. За партійністю — кадет. Короткий час був членом Тимчасового уряду Росії, виконуючи обов'язки заступника міністра освіти.

М. П. Чубинський очолив міністерство юстиції. Це — син відомого українського етнографа і громадського діяча П. П. Чубинського. Стояв на правих позиціях, але до політичних партій не належав. Був професором Харківського університету в галузі криміналістики, сенатором.

Інші члени гетьманського кабінету міністрів — це також не політичні діячі, а фахівці. Деякі досвідчені спеціалісти з поваленого кабінету В. Голубовича залишилися в уряді на відповідальних посадах. Але жодного представника українських соціалістичних партій Скоропадський до урядування не запросив. І не випадково. На партії, що утворювали Центральну Раду, незабаром почалися гоніння.

2. Внутрішня політика П. Скоропадського

Політичні партії і гетьманський режим. Гетьман негайно припинив вихід соціалістичних газет і запровадив попередню цензуру. Було заборонено будь-які збори, розігнано земельні комітети та органи місцевого самоврядування.

Ще до перевороту в столицю почали з'їжджатися делегати Другого Всеукраїнського селянського з'їзду (перший відбувся у травні 1917 р.). Гетьманська варта (поліція) та німці заарештували президію з'їзду і розігнали його делегатів. Останні зібралися нелегально в Голосіївському лісі, під Києвом. Від імені переважної більшості сільського населення — безземельних та малоземельних селян — вони заявили, що не визнають обраного поміщиками гетьмана. З'їзд висловився за збереження Української Народної Республіки та негайне скликання Установчих Зборів. Для утримання здобутків революції було ухвалено створити в повітах бойові дружини. «Умрем, а землі й волі не віддамо!» — так закінчувалася відозва до селян⁵.

У середині травня до Києва з'їхалися ті з делегатів Всеукраїнського робітничого з'їзду, яким пощастило уникнути арешту. У своїй відозві вони сформулювали найголовніші завдання, що стояли в той час перед пролетаріатом України: захист незалежної УНР, скликання Установчих Зборів, передача землі без викупу в руки трудового народу, запровадження державного контролю над продукцією з участю робітників, свобода спілок, страйків, слова і друку, повна рівноправність національностей та національно-персональна автономія для національних меншин.

Одночасно відбувся, також у нелегальних умовах, черговий конгрес Української соціал-демократичної робітничої партії. Утверджена на ньому програма майже повністю збігалася з програмою робітничого з'їзду. Українська соціал-демократія вперше відмежувалася від гасла федерації України і Росії, яке в нових умовах загрожувало відновленням «єдиної і неподільної». Конгрес проголосив, що тільки цілковита самостійність України здатна забезпечити їй безперешкодний національно-культурний і соціально-економічний розвиток.

Найвпливовіша в Україні партія есерів у цей час також провела у лісових околицях Києва свій нелегальний з'їзд. На ньому вона розкололася на дві частини. Праве крило партії вважало революцію закінченою. Тому воно висловилося за більш помірковану соціально-економічну по-

⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції.— Вiдень.— Т. 3.—1921.— С. 15.

літику, ніж була та, що її проводила Центральна Рада. Навпаки, ліві есери протестували проти підміни класової боротьби культурницькою аполітичною роботою «верхів» партії і закликали УПСР піти в підпілля, щоб очолити збройну боротьбу трудящих проти гетьманщини та окупантів. До складу ЦК було обрано майже виключно представників лівого крила. Скориставшись цим, нове керівництво УПСР оголосило про розпуск своїх місцевих організацій і перевело партію на нелегальне становище. Ліва течія українських есерів, яка згуртувалася навколо нелегального тижневика «Боротьба», дістала пізніше назву «боротьбистів». Праві есери утворили власний організаційний центр і оформили самостійну партію. За нею залишилася попередня назва.

Кількість більшовиків на Україні у травні 1918 р. не перевищувала й тисячі. Однак в умовах зростаючого невдоволення людей окупаційним режимом ця партія, яка завжди стояла на крайніх лівих позиціях, почала швидко зростати. Протягом перших чотирьох місяців окупації виникло понад 200 її підпільних організацій, груп і осередків, з них більше третини — у сільській місцевості. Це означало, що більшовицька партія в Україні вперше почала поповнюватися за рахунок українського населення.

На відміну від інших соціалістичних партій, які проводили свої з'їзди в нелегальних умовах, але в Україні, I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України відбувся у Москві (5—12 липня 1918 р.). 212 його делегатів представляли 45 партійних організацій, у яких налічувалося вже 4400 членів партії. Якщо у квітні на підготовчій до з'їзду нараді в Таганрозі йшлося про утворення в Україні незалежної від РКП(б) комуністичної партії, то на самому з'їзді в Москві цю ідею після короткої дискусії було відкинуто. КП(б)У створювалася як складова частина РКП(б) і дістала не більше прав, ніж будь-яка обласна партійна організація. З'їзд обрав ЦК, секретарем якого став Г. Л. П'ятаков. Із складу ЦК було виділено Закордонне бюро. Воно мало перебувати за межами України (в Орлі) і здійснювати зв'язок з ЦК РКП(б).

У резолюції з'їзду «Україна і Росія» підкреслювалося, що відокремлення України має характер тимчасової окупації. Повстання проти інтервентів, яке висувалося на порядок денний, повинно було сприяти «відновленню революційного возз'єднання України з Росією». Ігнорування в цьому документі національних прагнень українського народу пояснювалося не стільки російськомовним складом більшовиків України — росіян, євреїв і зрусифікованих українців (хоч і це багато важило), скільки сподіваннями на світову революцію. Вона, були переконані більшовики, мала незабаром взагалі знищити державні кордони й утворити, як зазначалося в згадуваній резолюції, «всесвітню пролетарську комуну».

В Україні відбулися також з'їзди організацій, які підтримували гетьманський режим. Зокрема, у травні партія конституційних демократів зібралася в Києві на свій крайовий з'їзд, який проходив за участю трьох міністрів-кадетів гетьманського уряду. «Найвищі інтереси краю, — проголошувалося на з'їзді, — примушують нас пристосуватися до нових форм державного життя і влити в них наш зміст». Це пристосування, висловлюючись мовою кадетських поборників «єдиної й неподільної» Росії, полягало у визнанні тимчасового характеру самостійності України. Як бачимо, у цьому питанні партія, що займала позиції на правому фланзі загальноросійських політичних сил, зійшлася з більшовиками. Хоч, звичайно, ця схожість їхніх позицій зумовлювалася різними обставинами. З виступів делегатів на кадетському з'їзді ставало очевидним, що самостійність гетьманської України вважалася неминучою, доки у Москві існувала радянська влада, а в Берліні залишався кайзер⁶.

При прямій підтримці уряду 15—18 травня в Києві відбувся з'їзд представників промисловців, банкірів-фінансистів та поміщиків. Його ор-

⁶ Там же.— С. 26—28.

ганізаторами виступили представники великого капіталу Н. фон-Дітмар, граф А. Бобринський, князь А. Голицин, князь В. Кочубей та ін. Делегати вітали відновлення приватної власності на землю. Вони поставили вимогу знайти державні кредити на «відбудову продуктивності» великих маєтків, а також сприяти поміщикам у поверненні конфіскованого майна «разом з відшкодуванням». Водночас пролунали вимоги переглянути виданий Тимчасовим урядом закон про свободу страйків, запобігти втручанням робітників у господарське життя підприємств і розпорядчі функції адміністрації. З'їзд утворив постійний представницький орган — Раду промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс).

Збройні сили Української Держави. У гетьманському кабінеті передбачалася посада військового міністра. Ним став командуючий однією з армій Румунського фронту генерал О. Ф. Рогоза. Однак роботи в міністра було небагато. Розпочата ще в 1917 р. підготовка до формування регулярної української армії не припинялася, але окупаційні власті зовсім не хотіли того, аби справа дійсно рушила з місця. Їм було вигідно, щоб Україна платила за «послуги» німецьких та австро-угорських дивізій, а не створювала власні збройні сили. Три дивізії і полк січових стрільців, що перебували у розпорядженні Центральної Ради, не перейшли відразу в розпорядження гетьмана. Побоюючись опору, німці роззброїли ці частини, і потім з великою неохотою дали свою згоду на їх переформування.

Тим часом Скоропадський виношував масштабні плани створення української національної армії. Існував намір сформувати її у складі восьми армійських корпусів, гвардійської дивізії сердюків, чотирьох кавалерійських дивізій та спецчастин (понтонерів, ескадрилей, залізничних частин тощо). Кожний армійський корпус мав складатися з двох стрілецьких дивізій, трьох артилерійських бригад, кавалерійського полку і спецчастин, у тому числі панцерників. Чисельність таких збройних сил у мирний час перевищувала б 300 тис. чол. Мобілізація до них повинна була здійснюватися в два строки — восени 1918 та навесні 1919 р.

До створення ж цієї армії гетьманові доводилося обмежуватися наявними у його розпорядженні силами — Запорізькою дивізією (з полком гайдамаків), двома дивізіями синьожупанників, а також сформованою в Австро-Угорщині з полонених українців дивізією сірожупанників. Влітку закінчилося створення на добровільних засадах сердюцької дивізії. Восени у Білій Церкві почала відновлюватися бригада січових стрільців. Загальна чисельність гетьманських збройних формувань не перевищувала 65 тис. багнетів і шабель.

І німці, і Скоропадський боялися, що вони вкладуть рушницю в руки людей, незадоволених соціальною політикою режиму. Тому гетьман повернувся до старих планів відновлення козацького стану та формування на цій основі козацьких частин. Відповідний універсал було видано у жовтні 1918 р. За його пишномовними посиланнями на стародавні козацькі традиції досить прозоро проглядалася цілком прагматична мета: покласти при формуванні збройних сил насамперед на верстви заможного селянства. Однак з організацією козацтва режим запізнився і змушений був спиратися виключно на окупаційні багнети. Коли ж Німеччина зазнала поразки у світовій війні, Скоропадський лишився сам-на-сам з розгніваними селянськими масами.

Аграрна політика уряду. На зустрічі з делегацією хліборобів у червні 1918 р. П. Скоропадський заперечив поголос про те, що земля залишиться у поміщиків. Максимум у землеволодінні, заявив він, обмежатиметься 25 гектарами на одну особу, а поміщикам буде надано право продати землю державному банку. Відповідний закон, запевняв гетьман, уже розробляється, але «не можна його одразу видати, не

рахуючись з історичним та юридичним боком питання»⁷. Однак слова ці пролунали непереконливо. Дійсність виглядала інакше.

Гетьманські старости й окупаційні коменданти силою відбирали у селянства майно, передане йому земельними комітетами відповідно до законодавства Центральної Ради. За режиму Скоропадського поміщики дістали можливість викликати для захисту своїх маєтків військові команди. Почалися екзекуції, селян били різками, ув'язнювали, розстрілювали.

У липні було прийнято закон «Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства». Губернським земельним комісіям надавалося право видавати обов'язкові постанови про примусове використання тягла та сільськогосподарського реманенту власників, котрі «не вповні використовують його у власних господарствах»⁸. Таким чином, селяни разом з худобою, возом та іншим реманентом віддавалися в розпорядження поміщиків. Організатори страйків на польових роботах підлягали тюремному ув'язненню строком до одного року.

Становище робітничого класу. Промисловість України швидко деградувала. Причин для цього було немало: на тривалий час територія держави стала ареною воєнних дій, невпевненість у завтрашньому дні змушувала власників відмовлятися від капіталовкладень у розвиток виробництва, закриття кордону з радянською Росією паралізувало традиційні виробничі зв'язки тощо. Щоб припинити деградацію і налагодити вивіз промислової сировини до Німеччини й Австро-Угорщини, окупаційні власті та гетьманська адміністрація намагалися примусити робітників працювати більш інтенсивно. Коли ж, намагаючись поліпшити свій життєвий рівень, робітничі колективи наважувалися на страйк, власті, як правило, визнавали його незаконним, не зупиняючись перед брутальним застосуванням сили. Зокрема, херсонський губернатор у травні 1918 р. суворо заборонив страйки, мотивуючи це турботою, як він досить відверто висловився, «про забезпечення діяльності промислових підприємств, конче потрібних для добра населення і німецького війська»⁹. Непокірним загрожувала кара: тюрма до двох років і великий штраф. Коли зупинилися катеринославські підприємства, міський комендант заявив, що страйкарів вишлють за межі України, а їх місце займуть австрійські безробітні.

Спираючись на підтримку окупаційної та місцевої адміністрації, власники підприємств перейшли в наступ на робітничий клас, щоб узяти назад ті поступки, які вони змушені були зробити в революційні часи. Так, на металургійних заводах Катеринославщини адміністрація запровадила 12-годинний робочий день, а на багатьох цукроварнях він збільшився до 9—10 год. Робітники протестували, посилаючись на порушення встановленого Центральною Радою закону про 8-годинний робочий день. Тоді гетьман надав міністру торгівлі і промисловості право нормувати тривалість праці власними постановами. Міністр відразу скористався цим і встановив у металургійній промисловості 12-годинний робочий день.

Найболючішими для робітничого класу були локаути — припинення роботи підприємства та звільнення всіх працюючих, з тим щоб через деякий час найняти інших, більш покірливих, за меншу плату. Урядовий комісар праці Чернігівського району писав у червні в своє міністерство: «На Чернігівщині набереться лише 50% працюючих робітників. Окрім занепаду промисловості через брак сировини і палива та інші відомі обставини, безробіття підтримують самі власники, які пориваються скрізь провести локаути з метою знищити здобутки робітників»¹⁰.

⁷ Дорошенко Д. Назв. праця.— Т. 2.— С. 82.

⁸ Христюк П. Назв. праця.— Т. 3.— С. 59.

⁹ Там же.— С. 45.

¹⁰ Там же.— С. 48.

Народна боротьба з окупантами. Прагнення великих землевласників відновити своє економічне панування в українському селі наштовхувалося на затятий опір з боку селян, які не бажали повертати конфісковане майно і віддавати землю. Повсюдно поширилися підпали маєтків, потрави посівів, убивства поміщиків та управителів. Окупаційні власті відповідали на це езекуціями. Озлоблені селяни утворювали партизанські загони. Перебуваючи у підпіллі, більшовики, російські та українські ліві есери прагнули підвести під цей стихійний рух організаційну основу.

З'їзд загальноросійської партії лівих есерів, яка вважала індивідуальний терор ефективним засобом політичної боротьби, вирішив зірвати Брестський мир шляхом убивства німецького посла в Радянській Росії графа Мірбаха. В Україні намічалось знищити фельдмаршала Ейхгорна та гетьмана Сокоропадського. Першим став жертвою терористів Мірбах. Наприкінці липня із санкції ЦК українського відділення згаданої партії бойова група прибула до Києва, і кронштадтський матрос Б. Донський убив Ейхгорна. Однак Скоропадському вдалося уникнути есерівської бомби. Терористичні акти ще більше посилювали жорстокість спрямованих проти селян езекуцій. Вони гинули тисячами.

Найбільших масштабів війна селянства проти окупантів набрала в Київській губернії. Вона почалася з повстання на Звенигородщині, яке незабаром перекинулося на Київський, Таращанський, Васильківський і частини Уманський повіти. Координацію повстанського руху в цій місцевості здійснював начальник Київського військового округу часів Центральної Ради, український лівий есер М. Шинкар. На Чернігівщині бойовими діями селян керував більшовик М. Кропив'янський. Загальна чисельність повстанців на Правобережжі у розпал цієї боротьби перевищувала 40 тис. чол. Вони були відносно добре озброєні, а деякі загони мали навіть кулемети і гармати. Починаючи з серпня 1918 р. нове вогнище селянських повстань спалахнуло на Катеринославщині, в районі Гуляй-Поля. Тут повстанців очолював анархіст Н. Махно.

Незважаючи на те що становище австро-німецьких військ на Західному фронті дедалі ускладнювалося, кайзер змушений був тримати на сході шість армійських корпусів (переважно по три дивізії в кожному), а цісар — чотири корпуси і дві окремі кавалерійські дивізії. З меншими силами неможливо було утримати контроль над повсталою Україною. Коли військам вдалося придушити повстання на Київщині, більшість його учасників перейшла в нейтральну зону. Тут під керівництвом Закордонного бюро ЦК КП(б)У почалося формування на базі партизанських загонів двох повстанських дивізій.

Боротьба з повстансько-партизанським рухом дорого обійшлася окупантам. За даними німецького штабу, на Україні піврічні бої з селянами коштували життя 19 тис. солдатів і офіцерів кайзерівської армії. Узагальнюючих даних про кількість жертв в австро-угорській армії немає. Однак і без них можна зробити висновок: втрати, яких зазнала озброєна до зубів регулярна армія окупантів, беззаперечно свідчать про те, що Брестський мир не призвів до ліквідації Східного фронту.

Свій вклад у боротьбу проти окупантів і гетьманського режиму вніс робітничий клас України. Навіть економічні його виступи в умовах окупації набували політичного спрямування. Київський градоначальник у доповіді гетьманському міністру внутрішніх справ повідомляв, що хронічний стан страйків у столиці підриває основи державного й політичного життя. Найвища хвиля страйкового руху в Україні припала на липень — серпень 1918 р., коли роботу припинили близько 200 тис. залізничників. Їх загальний страйк істотно перешкодив вивезенню з України продовольства і промислової сировини в Німеччину та Австро-Угорщину. Страйкарями керувало Тимчасове організаційне залізничне бюро ЦК КП(б)У на чолі з А. Близниченком.

Національно-культурна політика. Реакційна соціальна політика, що настроїла проти гетьмана основну частину українського суспільства,

диктувалася як його походженням та оточенням, так і цілковитою залежністю від кайзерівської воєнної адміністрації, котра розглядала Україну тільки як джерело сировини. Однак у сфері національно-культурної політики Скоропадський мав певну свободу дій. Він прагнув створити умови для національно-культурного відродження України.

Пропаганду національних традицій Скоропадський розпочав з власного одягу. Будучи отаманом Вільного Козацтва, він носив черкеску — історичне козацьке вбрання. Як став гетьманом, то одягнув білий козацький жупан з наплічниками із золотого джгута у формі українського герба — сповитого пшеничним колосом тризуба з двома булавами навхрест, а на голову — соболину шапку з оксамитовим малиновим верхом і з пір'ям, оздобленим діамантами. На простих людей, яким ще вчора забороняли розмовляти українською мовою, гетьманський одяг справляв неабияке враження. Натомість для критично настроєних інтелігентів такі спроби гетьмана пробудити національну свідомість відгонили опереткою. У спогадах про українську революцію В. Затонський уїдливо зауважив: «Щодо гетьманців, то українці з них були досить-таки «липові», в них українство було самим лише лицемірством та грою»¹¹.

Прагнення гетьмана за короткий строк українізувати державний апарат, який майже повністю складався з колишніх царських чиновників — «українофобів», свідчило, однак, що його національна політика не являла собою лицемірства. Наприклад, по військовому міністерству наказувалося вести діловодство державною мовою, а в усіх установах і частинах негайно створити курси українознавства. Аналогічні заходи, які нерідко саботувалися, здійснювалися і в інших міністерствах. Про те як боровся із саботажем у своєму апараті міністр шляхів Б. Бутенко, свідчить одне з його розпоряджень. «До міністерства доходять відомості, — говорилося в ньому, — що деякі вищі урядовці примушують службовців балакати з ними московською мовою, а також були випадки, що поверталися для перекладу надходять до інституції прохання, що службовці здебільшого припинили навчання державної мови на курсах. Наказую твердо пам'ятати, що в Українській Державі державною мовою є українська. Пропоную на всі папери, які надходять до інституцій, написані українською мовою, на тій же мові й відповідати»¹².

Не менший опір у педагогів і батьківських комітетів викликала українізація загальноосвітньої школи. Щоб уникнути конфліктів, міністр народної освіти та мистецтва М. Василенко пішов шляхом, вторганим відповідним міністерством Центральної Ради: замість того щоб українізувати російські гімназії, заснував поряд з ними українські. Восени 1918 р. на Україні вже налічувалося близько півтори сотень українських гімназій, у тому числі сільських. Для учнів цих гімназій — дітей незможних батьків — затверджувалися 350 іменних стипендій — імені Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка та інших письменників і діячів культури. Було прийнято закон про обов'язкове навчання української мови та літератури, а також історії й географії України в усіх середніх школах.

При міністерстві народної освіти під керівництвом акад. В. Вернадського працювала комісія у справі вищих шкіл та наукових інституцій. За її рішенням утворений 1917 р. народний університет у Києві було реорганізовано в Державний український університет, який діяв паралельно з російськомовним імені святого Володимира. До числа студентів було зараховано 3 тис. чол. Під університет віддали комплекс будинків артилерійського училища, серед них — найбільший у Києві, а також земельну ділянку площею 26 га.

Слідом за Києвом відкрився український університет у Кам'янці-Подільському, куди записалося понад 1000 чол. На черзі стояло заснуван-

¹¹ Архіви України.— 1991.— № 3.— С. 62.

¹² Дорошенко Д. Назв. праця.— Т. 2.— С. 99.

ня українських університетів у Харкові, Катеринославі та Одесі. У Київському, Харківському і Одеському російськомовних університетах відкривався комплекс українознавчих кафедр — української мови, літератури, історії та права. У приватному російському університеті в Катеринославі (заснований влітку 1918 р.) також мали відкритися дві кафедри з українською мовою викладання. На одну з них було запрошено проф. Д. І. Яворницького.

Ще у квітні 1917 р. з ініціативи Українського наукового товариства в Києві почалася підготовка до заснування тут Академії наук. Однак війна перервала її. Ставши міністром, М. Василенко негайно взяв цю справу в свої руки і заявив, що створення в Україні Академії є національною потребою. Спеціальна комісія, сформована ним з найвидатніших вітчизняних учених, розробила структуру Академії та її статут. У листопаді 1918 р. наказом гетьмана були призначені перші 11 академіків: по історико-філологічному відділу — Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, по фізико-математичному — В. Вернадський, М. Кащенко, С. Тимошенко, по відділу соціальних наук — М. Туган-Барановський, О. Левицький, В. Косинський, Ф. Тарановський. Президентом новоствореної Академії наук став В. Вернадський, неодмінним секретарем — А. Кримський.

Гетьман не шкодував коштів на організацію великих культурних закладів. У серпні 1918 р. було започатковано Національну бібліотеку України, в якій збиралися всі пам'ятки духовного життя українського народу — як рукописні, так і друковані. Засновувалися Національний архів України, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Український національний театр (під керівництвом П. Саксаганського), «Молодий театр» (під керівництвом Л. Курбаса).

Здобутки Української Держави в галузі культурного будівництва були досить вагомими. Однак далеко не все, чому поклав початок П. Скоропадський за півроку свого гетьманування, зберігалось й надалі.

3. Зовнішньополітичний курс Української Держави

Переговори про мир з Радянською Росією. Як уже зазначалося, Раднарком зобов'язувався визнати незалежність УНР і укласти мир з Центральною Радою. Поки сторони домовлялися про місце майбутніх переговорів, у столиці України відбувся переворот. Глава радянської делегації Х. Г. Раковський та його заступник Д. З. Мануїльський приїхали до Києва у травні 1918 р. на чолі делегації з 18 консультантів та експертів. Глава української делегації С. П. Шелухін мав у своєму розпорядженні вісім комісій (фінансову, культурну, комунікаційну та ін.), які готували рекомендації з конкретних питань.

З української сторони переговори велися українською мовою, з радянської — російською. Все сказане тут же перекладалося на мову іншої сторони. Але Шелухін, хоч він і народився на Полтавщині й брав активну участь в українському громадському житті з 1905 р., українську мову тільки починав вивчати. Перекладач часто не розумів, що той хотів сказати, і перекладав по-своєму. Тоді Шелухін, який володів російською краще за перекладача, поправляв його. Шануючи дипломатичний етикет, Раковський залишався незворушним.

12 червня було підписано прелімінарний (попередній) договір про припинення стану війни та відновлення залізничних і поштово-телеграфних комунікацій. Українська Держава одержувала право заснувати консульства в багатьох містах Росії.

Найбільшу складність для подальших переговорів являло питання про державний кордон. Обґрунтовуючи необхідність включення до складу України північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курської та Воронежської губерній, а також Донецького вугільного басейну з районом Таганрога, С. П. Шелухін

висунув аргументи економічного й етнографічного характеру. Радянська делегація висловила згоду з таким підходом до визначення приналежності території, однак висунула зустрічні претензії на чотири повіти Чернігівської губернії, всі південні повіти Курської та Воронежської і навіть на частину Харківської та Катеринославської губерній. В Донбасі Раковський окреслив лінію кордону між двома державами, що відступала від 125 до 200 верст на захід від етнографічної межі. Тактика глави радянської делегації була зрозумілою: залишити під контролем гетьманського режиму лише територію, фактично захоплену німцями, і не більше.

У доповідній записці про хід переговорів, адресованій урядові, Шелухін заявив, що Раднарком розпочав переговори тільки тому, що змушений був підкоритися умовам Брестського миру, але проводить їх формально, без заінтересованості в кінцевому результаті. «Російська делегація потопила всю роботу в нескінченних балачках», — такий був його висновок¹³. Справді, в точній відповідності з вказівками В. І. Леніна Раковський затягував переговорний процес і вичікував розвитку подій у світовій війні, яка наближалася до кінця.

У вересні Раковський і Мануїльський почали зустрічатися з В. К. Винниченком, який уже готував повстання проти гетьманського режиму. За спогадами Винниченка, радянська делегація зобов'язувалася визнати самостійність відновлюваної УНР, а він, з свого боку, гарантував легальну діяльність більшовиків в Україні. На початку жовтня переговори, нарешті, перервалися. За домовленістю сторін в силі залишалися попередньо розроблені умови миру.

Бессарабське питання. У війну на боці Антанти Румунія вступила тільки в серпні 1916 р., а вже на початку березня 1918 р. поспішила укласти мир з невеликими для себе територіальними втратами на користь Австро-Угорщини. Негайно після цього, користуючись війною в Україні, вона компенсувала їх приєднанням Бессарабії. Так виникло бессарабське питання.

Негайно після того як румунські війська ввійшли в Кишинів, прем'єр-міністр УНР В. Голубович звернувся до Німеччини та Румунії з нотами протесту. Аргументуючи заінтересованість свого уряду долею Бессарабії, він вказав, що в її північній частині живуть переважно українці. Вони ж переважають серед багатонаціонального населення території між гирлами Дунаю та Дністра. Глава уряду Центральної Ради заявив, що будь-яка зміна колишнього російсько-румунського кордону глибоко зачіпає політико-економічні інтереси УНР. Голова Центральної Ради М. Грушевський також засвідчив: з української сторони ніхто не має претензій на ті частини Бессарабії, в яких більшість становить молдавська народність; мова повинна йти тільки про ті території, де молдаване не мають абсолютної більшості, тобто північну та південну частини Бессарабії.

Після приходу до влади гетьманський уряд перервав спроби налагодження дипломатичних відносин з Румунією, які вже почала було робити Центральна Рада, прагнучи вирішити бессарабське питання мирним шляхом. Одним з перших його розпоряджень стала заборона вивозу до країни-агресора будь-яких товарів. Тільки через півроку, коли виникла потреба шукати контактів з Антантою, Скоропадський дав згоду на укладення тимчасового торговельного договору з Румунією. Остання мала дипломатичні представництва держав Антанти, і гетьман сподівався на посередництво її уряду в переговорах з ними. Розв'язання бессарабського питання вирішили відкласти до кінця світової війни.

¹³ Там же.— Т. 2.— С. 173.

Кримське питання. Коли війська Центральної Ради поверталися в Україну, перед ними було поставлено як самостійне завдання витіснити з Криму радянські збройні сили. Не зустрівши серйозного опору, передові підрозділи Запорізької дивізії під командуванням генерала Натієва перейшли через Перекопський перешийок і просувалися в напрямі на Сімферополь. Однак у німецького уряду були свої плани на Крим. Українським військовим частинам наказали зупинитися, а потім надійшло розпорядження покинути півострів. Під контролем гетьманського уряду залишилася тільки північна Таврія.

Очевидно, німецькі окупанти побоювалися посилювати Україну за рахунок Криму. Як уже було сказано, кайзерівський уряд зробив усе можливе для уповільнення процесу створення на Україні масової армії і, врешті-решт, домогся свого. Приєднання ж Криму означало б, що в розпорядженні України опинилася б велика військово-морська база в Севастополі й Чорноморський флот.

Тим часом у Бахчисараї зібрався курултай (з'їзд) представників татарського населення, який заявив про свої претензії на владу в Криму. Німецька окупаційна адміністрація не підтримала цих домагань і передала владу генералу Сулькевичу, який утворив крайовий уряд. Його першим політичним кроком була заява про відновлення на території півострова законів Російської держави, виданих до Жовтневого перевороту в Петрограді. Уряд Сулькевича офіційно виступив гарантом самостійності Криму, доки питання про його приналежність не буде вирішено на міжнародному рівні. Фактично цей уряд не вважав за потрібне приховувати свої справжні наміри: боротися за «єдину й неподільну» Росію і зберегти для неї Крим. Сулькевич оголосив, що хоче приступити до створення крайової армії, і висунув претензії на частину царського флоту.

У травні 1918 р. міністерство закордонних справ Української Держави направило Німеччині кілька заяв з приводу кримського питання. В них наголошувалося, що економічно, політично й етнографічно Крим тісно пов'язаний з життям населення України, а тому вона не може розвиватися нормально без об'єднання з півостровом. Вказувалося також на те, що заснування татарської держави у Криму є невиправданим з етнографічного боку, оскільки татари становлять не більше 14% населення півострова.

Роз'яснюючи позицію свого уряду, міністр закордонних справ Д. Дорошенко спеціально спинився на III Універсалі Центральної Ради, де проголошувалося, що до Української Народної Республіки належать тільки північні повіти Таврійської губернії (тобто без Кримського півострова). Він звернув увагу німецької сторони на те, що тоді УНР і Крим розглядалися як федеративні частини єдиної держави. За таких умов не могло виникнути побоювань щодо порушення зв'язків між Кримом та Україною, які формувалися роками. Зовсім інше становище склалося після проголошення в IV Універсалі політичної незалежності України.

Гетьманський уряд вважав, що приєднання Криму до Української Держави має відбутися на засадах автономії. Висловлюючись за здійснення принципу самовизначення народів, він був переконаний, що населення півострова висловиться за злуку з Україною. І справді, навіть татари, серед яких набула великої популярності ідея власної державності, не заперечували проти включення Криму до складу України. До цього схилилися також німці-колоністи, караїми та немало росіян.

Однак уряд генерала Сулькевича, вперто відстоюючи самостійність Криму, розгорнув проти своїх опонентів репресії. Вони набирали іноді зовсім одіозних форм, як, наприклад, заборона приймати телеграми з України українською мовою. Тоді в серпні 1918 р. гетьманський уряд оголосив блокаду Криму. Вона швидко показала цілковиту залежність півострова від материка: економічне життя було паралізоване. Сульке-

вич капітулював і заявив, що готовий на переговори про форми державного об'єднання з Україною.

Переговори проходили у Києві восени 1918 р. Сторони розробили попередні умови побудови крайової автономії. Вони мали бути розглянуті татарським курултаєм та представниками інших національних і громадських організацій півострова. Однак новий спалах російсько-української війни після падіння гетьманського режиму поклав край планам злуки України і Криму.

Холмщина і Підляшшя. Старовинні українські землі Холмщина та Підляшшя, які ще з XIV ст. належали Речі Посполитій і за цей довгий строк були частково полонізовані, мали за Брестським миром відійти до України. Під час війни північну частину Холмщини разом з Підляшшям окупували німецькі війська, а південні її повіти були зайняті австро-угорською армією. Під тиском добре організованої фракції польських депутатів у віденському парламенті цісарський уряд запровадив на окупованій ним частині Холмщини польську адміністрацію.

Як тільки стало відомо про умови Брестського миру, населення окупованого Німеччиною Привіслянського краю (тобто Польщі у складі Російської імперії) і польських земель Австро-Угорщини запротестувало. У Варшаві й Кракові вивісили жалобні чорні прапори. Польська преса почала писати про четвертий поділ польських земель, позбавлених власної державності. Всі суспільно-політичні організації Польщі чинили тиск на уряди Німеччини й Австро-Угорщини, щоб змусити їх провести українсько-польський кордон як мінімум по Бугу, а все Забужжя, включаючи Холмщину, залишити за поляками.

У такій ситуації цісарський уряд не захотів ускладнювати справу й не допустив в окуповані Австро-Угорщиною п'ять повітів Холмщини призначеного Києвом губернського комісара О. Скоропис-Йолтуховського з його адміністрацією. Замість неї тут було проведено вибори до польської Регенційної Ради. Погоджене в Бресті рішення про організацію комісії для визначення постійного кордону між Україною та Польщею в межах Холмщини на основі етнографічних даних та волевиявлення місцевого населення лишилося на папері.

Голова ради міністрів Української Держави Ф. Лизогуб здійснив поїздку в Берлін, щоб заручитися підтримкою кайзерівського уряду в конфліктному питанні. Він вказував, що умови уже ратифікованого Німеччиною, Болгарією і Туреччиною Брестського миру визнають за Україною історичні права на територію, населення якої на початку XX століття складалося на 52 % з українців і білорусів, на 30 % — з поляків і на 15 % — з євреїв.

Проте австро-угорські дипломати стояли на своєму. Вони не визнали наведених Лизогубом статистичних даних про національний склад Холмщини та Підляшшя і стверджували, що у даному разі мова йде про область, заселену майже в рівній частині поляками й українцями, які століттями жили поруч без точного окреслення етнографічного кордону. Підкреслювався з притиском той незаперечний факт, що польське населення проживало й на правому березі Бугу. Вказувалося, що претензії польських націоналістів поширювалися на більшу частину Волині і навіть деякі райони Поділля. Течія Бугу визначалася як компромісний географічний кордон, однаково прийнятний для обох націй, бо ця річка майже навпіл поділяла спірну територію.

У жовтні 1918 р., коли Австро-Угорська монархія вже розпалася, австрійські чиновники передали владу на окупованій території Холмщини місцевим органам польського самоврядування. На початку листопада, коли в Берліні спалахнула революція, польські збройні сили зайняли територію Холмщини і Підляшшя, окуповану німецькими військами. Незабаром Скоропис-Йолтуховський разом із своїми чиновниками опинився в польському таборі. Так невдало закінчилася спроба перших урядів

незалежної України об'єднати в її межах стародавні українські землі, що входили до початку світової війни до складу царської імперії.

Міжнародні зв'язки України. Проголошення державної самостійності поклало початок дипломатичній активності України. Однак рамки цієї активності істотно обмежувалися розколом європейських країн на протиборствуючі угруповання. Оскільки Україна, виходячи з факту її окупації, політично залежала від держав Четверного союзу, вона змогла укласти дипломатичні стосунки тільки з ними. Пізніше дипломатичні місії було направлено до Фінляндії, Швейцарії і скандинавських країн. Постійний представник гетьманського уряду довго не призначався в Румунію внаслідок нерозв'язаності бессарабської проблеми. Тільки в жовтні 1918 р. в цю країну було надіслано надзвичайну місію.

Після укладення перемир'я на Західному фронті стали можливими безпосередні зв'язки України з державами Антанти. Поспішаючи заручитися їх підтримкою, Скоропадський направив спеціальну дипломатичну місію у Францію. Відповідна місія в США і Англію не встигла відбутися з Києва до падіння гетьманського режиму.

4. Падіння гетьманського режиму

Ставлення білогвардійців до української державності. Якщо в Центральній Росії утвердилася радянська влада, то на окраїнах закріпилися її противники. Найзручнішим плацдармом для організації антикомуністичного опору став Південь Росії. Вороги більшовизму знаходили підтримку серед заможних верств служилого стану — донського та кубанського козацтва. З усієї країни сюди стягувалися офіцери-добровольці. Це були переконані прибічники «білої справи», тобто відновлення царської влади: білий колір символізував монархію. За допомогою Антанти генерал Л. Г. Корнілов почав формувати з них Добровольчу армію. Спочатку вона складалася виключно з офіцерських частин — білої гвардії. З поповненням її шляхом мобілізації серед населення назва «білогвардійці» зберігалася й за солдатами. Після загибелі в бою Л. Г. Корнілова Добровольчу армію очолив А. І. Денікін.

Люди, які ввійшли до білогвардійського табору або підтримували його, мали різні погляди на майбутній політичний лад. Дехто відстоював самодержавство, інші — конституційну монархію чи навіть республіканську форму правління. Суперечки з цього приводу здебільшого відкладалися до перемоги над більшовиками. Однак усі без винятку представники цього табору прагнули відродження Російської держави у довоєнних кордонах. Гасло «єдиної і неділимої» Росії об'єднувало прибічників «білої справи» — від найбільш правих до кадетів. Незважаючи на свій демократизм, багато меншовиків та есерів також були «єдинонеділимцями».

Соціальна програма П. Скоропадського мало чим відрізнялася від політики білогвардійських урядів. І все ж «єдинонеділимці» не хотіли мати з ним нічого спільного. Утворений у столиці України «Київський національний центр», який стояв на білогвардійських позиціях, при перших чутках про зносини гетьмана з Денікіним обурено заявив: «Із зрадником Скоропадським і з очолюваною ним Україною будь-які переговори неприпустимі». Лідер кадетської партії П. М. Мілюков, який улітку 1918 р. опинився в Києві, розвинув гарячкову антиукраїнську активність. Він переконував окупаційну адміністрацію, що в повоєнні часи тільки Польща може одержати самостійність. Навіть місцеві кадети, котрі ввійшли до гетьманського уряду, розглядали незалежність України як тимчасове явище.

Гетьман розумів, що формальна самостійність України зберігатиметься доти, доки її охоронятимуть німецькі багнети. Поразка Четверного союзу у світовій війні поклала б край його претензіям на незалеж-

ність. Адже Антанта підтримувала білогвардійський табір і вважала Українську Державу «витівкою німців». Оскільки поразку Німеччини важко було не передбачити, Скоропадський намагався не відповідати прямо на антиукраїнські вихватки «єдинонеділимців» й терпів активність численних суспільно-політичних і навіть воєнно-політичних організацій білогвардійського напрямку. Він охоче брав на службу генералів та офіцерів царської армії, не заперечував проти виїзду їх на Дон і всіляко прагнув налагодити стосунки з Денікіним.

Утворення Українського Національного Союзу. Скоропадський прагнув гетьманувати на власний розсуд, і його відносини з українськими політичними партіями не склалися на добре. Навіть демократів-хліборобів, які ставили собі в заслугу розігнання Центральної Ради, почувалася скривдженими, бо гетьман мало рахувався з їх рекомендаціями. Вже менш як через місяць після встановлення гетьманського режиму виник опозиційний до нього Національно-Державний Союз. До нього ввійшли кілька партій на чолі з демократами-хліборобами, а також профспілки залізничників і поштово-телеграфних працівників. Гетьмана звинувачували в тому, що при формуванні кабінету міністрів він обійшов представників українських партій і зробив ставку на російських кадетів, октябристів, взагалі на представників неукраїнських суспільних груп. У цьому була частка правди. Але справа полягала в тому, що при формуванні кабінету Скоропадський покладався не на партії, а на конкретних фахівців, яких визначав особисто, безвідносно до їхньої партійності чи національності. Отже, партійний або національний склад його кабінету був справою випадку.

В опозицію до гетьмана став також Всеукраїнський земський союз на чолі з С. В. Петлюрою. У червні 1918 р. земський з'їзд прийняв заяву, в якій різко критикувалася гетьманська політика «безоглядної реакції та реставрації старого ладу». З'їзд поставив вимогу негайно скликати тимчасову Державну законодавчу раду з депутатів, які входили до складу органів місцевого самоврядування, та представників центральних організацій, політичних партій, профспілок і кооперативів, а до кінця року — Українські Установчі Збори на основі схваленої Центральною Радою п'ятичленною виборчої формули (прямі, рівні, загальні, таємні і пропорційні вибори). Скоропадський відповів на це репресіями. Петлюру було ув'язнено.

Влітку позиції гетьманського режиму різко погіршилися. Це призвело до перегрупування політичних сил. Основна частина українських есерів та більшовиків продовжували безкомпромісну партизанську боротьбу з окупантами і гетьманською адміністрацією. Більш помірковані соціалістичні партії вирішили об'єднатися в політичний блок, який не виключав можливостей мирного розв'язання питання про владу, хоч і не перебільшував їх. Ініціативу об'єднання політичних партій, культурних, економічних і професійних організацій взяли на себе українські соціал-демократи на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою. Вони ввійшли до Національно-Державного Союзу і витіснили звідти демократів-хліборобів. Блок одержав іншу назву — Український Національний Союз. Він проголосив, що виступатиме за встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом, і боротиметься за демократичний виборчий закон згідно з п'ятичленною формулою. Винниченко, який з вересня очолив Національний Союз, негайно вступив у контакт з керівниками радянської мирної делегації в Києві Раковським і Мануїльським. Останні від імені Раднаркому обіцяли певну допомогу Союзові при умові, що він організує повстання проти гетьмана, а також зобов'язалися визнати самостійність відродженої УНР. З свого боку, Винниченко зобов'язався легалізувати діяльність більшовиків на території України. Оскільки останній не мав мандату на ці переговори від ЦК УСДРП, який не довіряв Раднаркому, сторони обмежилися усною домовленістю.

Відхід гетьмана від гасла самостійної України. Коли стало ясно, що Німеччина незабаром капітулює, гетьман зробив спробу зблизитися з Українським Національним Союзом. На початку жовтня він прийняв його керівників В. Винниченка, А. Ніковського і Ф. Швеця (С. Петлюра все ще був у тюрмі). Почалися переговори, що стосувалися програми кабінету, який мав бути сформований за їх участю. Національний Союз поставив такі вимоги: проведення аграрної реформи на основі ліквідації великого землеволодіння та забезпечення землею трудового селянства, встановлення демократичних свобод і вироблення демократичного виборчого закону, а також подав список кандидатів на пости міністрів найважливіших міністерств.

Дізнавшись про намір гетьмана капітулювати перед партіями, що стояли на платформі самостійності України, кадетські міністри і торговельно-промислові кола, об'єднані у Протофісі, запротестували. Вони відкинули програму Українського Національного Союзу і поставили вимогу негайно створити антибільшовицький фронт на засадах об'єднання України з білогвардійськими силами Росії. Скоропадський не міг не рахуватися з тим, що за «єдинонеділимцями» стояла Антанта. Водночас він потребував підтримки Національного Союзу, бо знав, що білогвардійці вкупі з Антантою відмовлять Українській Державі у праві на існування. В результаті склад нового кабінету, сформованого під головуванням Ф. Лизогуба, виявився компромісним. У ньому були кандидати як Національного Союзу, так і Протофісу.

Компромісом українські партії не задоволилися, а тому продовжували готувати повстання проти режиму. Скоропадський змушений був розпустити кабінет і 14 листопада задекларував федеративний союз з Росією. Йшлося, звичайно, про небільшовицьку Росію, якої ще не існувало. Зреченням державної самостійності України гетьман розраховував здобути якщо не допомогу, то хоча б прихильність антантівських дипломатів. Але гетьманщина уже доживала останні дні.

Утворення Директорії. В ніч на 14 листопада в Києві відбулося таємне засідання Національного Союзу, в якому взяли участь представники політичних партій, Селянської спілки, профспілки залізничників та українських січових стрільців. Присутні відхилили ідею негайного відновлення Центральної Ради і створили п'ятиособовий верховний орган Української Народної Республіки — Директорію. Її головою став соціал-демократ В. К. Винниченко. Від січових стрільців членом Директорії заочно було обрано соціал-демократа С. В. Петлюру, який зайняв посаду головного отамана військ УНР. Представником Селянської спілки в цьому органі став проректор Київського державного українського університету, професор геології Ф. П. Швець, за партійною належністю — член УПСР. До складу Директорії увійшли також адвокат, соціаліст-самостійник П. М. Андрієвський та керівник профспілки залізничників, безпартійний А. Г. Макаренко. Директорія створювалася з конкретною метою — для ліквідації гетьманського режиму. Після цього передбачалося заново визначити форму державної організації УНР.

Звільнений з тюрми, Петлюра негайно подався в Білу Церкву, де в той час проходили переформування січові стрільці. Через день тут були вже й інші члени Директорії. Уклавши угоду про нейтралітет з Великою солдатською радою, яка виникла в окупаційних військах після революції в Німеччині, вони повели стрільців у похід на Київ. У бою під Мотовилівкою, за 30 км. від столиці, було розгромлено найбільш боєздатні сили гетьмана — полк сердюків та офіцерську дружину. Дізнавшись про це, командир одного з полків Запорізької дивізії П. Балбачан перейшов на бік Директорії і взяв Харків. Наслідуючи його приклад, інші полки цієї дивізії зайняли Полтаву. Сірожупанна дивізія на Чернігівщині також визнала владу Директорії.

На хвилі широкого повстанського руху сили гетьмана танули, а вій-

ська Директорії швидко зростали. Вона з блискавичною швидкістю захоплювала контроль над територією України. На початку грудня її війська були вже в Одесі. В ніч на 14 грудня в Києві підняли повстання партійні бойові дружини, головним чином більшовиків та єврейських соціалістичних партій. В руках повсталих опинилися завод «Арсенал», воєнне міністерство та інші установи. Гетьман зрікся влади і втік із свого палацу. До міста ввійшли загони січових стрільців.

Кілька днів колишній гетьман переховувався у місті, бо Директорія оголосила його поза законом. Потім у мундирі німецького офіцера він сів у поїзд і поїхав до Берліна у вигнання.

* * *

Архівні фонди часів гетьманщини до останнього часу були недоступними для істориків. Тому недовга історія Української Держави залишається «білою плямою». Ми знаємо конкретні факти, та й то не всі, але не можемо з певністю їх інтерпретувати. Зарубіжна історіографія представлена в основному працями українських авторів, які були або політичними противниками гетьмана П. Скоропадського, або ж його найближчими співробітниками. Не доводиться, отже, сумніватися в необ'єктивності висновків як перших, так і других.

Радянська історіографія взагалі проігнорувала українську державність часів гетьманщини і розглядала події, що відбувалися в Україні 1918 р. виключно під кутом зору політики окупаційної адміністрації. Вважалось, що українська адміністрація була суто маріонетковою і колабораціоністською. Будь-які самостійні кроки гетьманського уряду або замовчувалися, або грубо фальсифікувалися. Дійшло до того, що, наприклад, час заснування Академії наук України перенесли на півроку пізніше, коли в Києві встановилася радянська влада.

Неупереджене вивчення доступних фактів свідчить, що держава гетьмана П. Скоропадського являла собою окрему сторінку в історії визвольних змагань українського народу у ХХ ст. Великий, а іноді вирішальний вплив на державотворчі процеси цього часу накладав сам факт чужоземної окупації України. Однак цілі й методи окупаційної політики кайзерівського уряду в Україні й Польщі нічим не нагадували пізнішої нацистської окупації цих країн. Певна свобода дій у гетьмана залишалася. Разом з тим його спроби зміцнити державні інститути достатніми збройними силами не увінчалися успіхом через протидію окупантів.

На відміну від УНР доби Центральної Ради, в якій державотворчі процеси розвивалися за демократичним сценарієм, Українська Держава була авторитарним утворенням. Прагнучи надати своєму урядуванню зовнішніх форм державності ХVІІ ст., Скоропадський насправді відновлював усталені форми царського адміністративного управління. Його неприйняття політичних партій, що утворювали Центральну Раду (воно було взаємним) та орієнтація на політичні сили від центру до правого флангу виявилися ефективними тільки при опорі на окупаційні сили. Після поразки Німеччини й Австро-Угорщини у світовій війні Українська Держава була приречена на загибель. Гетьман опинився сам на сам з лівими партіями, які ставилися до нього непримиренно.

Боротьба проти анархії та сваволі, що її проводила гетьманська адміністрація по всій Україні, не була належним чином оцінена суспільством. Широкі маси трудящих сприйняли її виключно як спробу наступу контрреволюції. Народна боротьба проти окупантів змикалася в одне ціле з боротьбою проти гетьманського управління.

Ю. М. Алексєєв (Київ)

Деякі проблеми викладання і вивчення історичних дисциплін у педагогічному вузі

Викладачам вузів, як і вчителям загальноосвітніх шкіл, у сучасних умовах необхідно не тільки вчити молодь, а у багатьох випадках і самим наполегливо вчитись. Адже без серйозних змін у галузі освіти, засвоєння кращих її здобутків неможливо досягнути значних успіхів у навчанні та вихованні нового покоління. У педагогів-істориків з'явилися можливості працювати справді ініціативно, творчо, демократизувати навчально-виховний процес. Настав час для вироблення нових поглядів щодо наукового осмислення взаємозв'язку загальнозначимого в розвитку цивілізації з тим самобутнім, що впливає з національних і конкретно-історичних умов кожного народу.

Аналіз історичних і культурних факторів допоможе визначити загальні закономірності соціального розвитку, багато в чому пояснити його асинхронність у різних регіонах України. Однак таке осмислення неможливе без об'єктивної оцінки рівня того, що досягнуто в історичних дослідженнях, новаторського досвіду викладачів історії.

Слід зазначити, що зроблено вже чимало. Так, вийшли праці, які раніше ретельно зберігались у спецфондах¹, а також праці зарубіжних українських істориків². З'явилися наукові, методичні розробки курсів лекцій з історії України³. Чимало змістовних матеріалів, присвячених історії України, надруковано в «Українському історичному журналі»⁴.

Ці та інші праці підводять до думки, що однією з основних проблем викладання й вивчення історичних дисциплін сьогодні є періодизація. У зв'язку з цим спинимося на деяких положеннях, які висунув білоруський історик Б. С. Клейн. Він справедливо підкреслює, що кожен етап історії Росії набуває самоцінності, як об'єкт дослідження... і..., що аналіз може бути ефективним тільки в загальноісторичному контексті ХХ ст.⁵ Далеко не з усіма положеннями цієї праці можна погодитись. Однак запропонована ним періодизація має серйозні підстави і ґрунтується на законах історії.

¹ Аркас И. И. История Украины-Руси.— К., 1990; Багалій Д. І. Історія Слобідської України.— Харків, 1990; Грушевський М. С. Ілюстрована історія України.— К., 1990; Ефименко А. Я. История украинского народа.— К., 1990; Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990; Крип'якевич І. П. Мала історія України.— Львів, 1990; Рігельман О. Літописна розповідь про Малу Росію // Наука і сус-во.—1990.—№ 10.—Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа.— К., 1991; Історія України.— Львів, 1991; Дорошенко Д. Нарис історії України.— К., 1991; Конинський Т. Історія русів.— К., 1991.

² Прицак О. Що таке історія України? // Вісн. АН УРСР.—1991.—№ 3.— С. 31—33; Субтельний О. Україна. Історія.— К., 1991.

³ Програма курсу з історії України для студентів гуманітарних спеціальностей / Авт. кол. під керівництвом Л. Г. Мельника.— К., 1991; Програма і робочі плани з курсу «Історія України та спецкурсів» / За редакцією Л. Ю. Бернштейна.— К., 1991; Войцехівський Ю. В. Лекції з історії України з найдавніших часів до 1654 року.— Бердянськ.— Ч. 1.—1991; Програма курсу історії української культури за загальною редакцією А. С. Кондратюка.— К., 1991; Історія України. З історії національно-державної символіки України. Відп. ред. В. Я. Хоменко.— К., 1991; Робоча програма курсу «Історія України».— К., 1992.

⁴ Кульчицький С. В. Новітня історія України // УІЖ.—1991.—№ 10, 12; Гамрецький Ю. М. Універсали — визначальні віхи історії Центральної Ради // Там же.—1991.—№ 8, 9; Солдатенко В. Ф. До питання про початок громадянської війни на Україні // Там же.—1991, № 7; Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Там же.—1991.—№ 5; Смолій В. А. Традиції визвольної війни 1648—1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (др. пол. XVII—XVIII ст.) // Там же.—1991.—№ 4; Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905—1917 рр.) // Там же.—1992.—№ 1.

⁵ Клейн Б. С. Россия между реформой и диктатурой (1861—1920 гг.) // Вопросы истории.—1991.—№ 9/10.—С. 4.

Багато в чому з колегою з Гродно погоджується й проф. М. Д. Безрезовчук. Є також ряд інших програм, які відрізняються від варіанту Б. С. Клейна не тільки хронологічно, а й породжують деякі сумніви через недостатню наукову обґрунтованість. Питання досить складне, і всі наукові пошуки повинні заохочуватись. Але не слід забувати, що науковець має дотримуватися істини.

Зараз на історичних факультетах багатьох педагогічних вузів України відкрито кафедри історії слов'янських народів. І це цілком зрозуміло, якщо вести мову про вивчення вітчизняної історії у загальноєвропейському контексті, взаємозв'язків українців з іншими слов'янськими народами, які склалися протягом століть і мають чималий позитивний досвід спільної боротьби за незалежність і свободу. Подібні кафедри давно існують в університетах. Враховуючи необхідність підвищення рівня фахової підготовки вчителя, відкриття кафедр історії слов'янських народів в педінститутах слід вітати.

Концептуально розглядаючи предмет дослідження, викладачі кафедри історії слов'янських народів Київського педагогічного інституту ім. М. Д. Драгоманова переглянули програми курсів, запропонували студентам на вибір такі спецкурси: «Актуальні проблеми пам'яткознавства», «Теорія і методика джерелознавства», «Етнографія України», «Україна в другій світовій війні. Новий погляд на актуальні проблеми», «Соціалістичний експеримент в СРСР», «Сучасні проблеми історико-культурної спадщини», «Становлення та розвиток адміністративно-командної системи в СРСР», «З історії білого руху», «Громадсько-політичні рухи і партії України на сучасному етапі», «Історіографія політичних партій України і Росії (кінець XIX—XX ст.)», «Історична географія слов'ян».

Для читання цих спецкурсів залучені як викладачі нашого інституту, так і провідні науковці міста. Це, зокрема, професор Київського університету А. А. Буравченков, професор Інституту історії України М. В. Коваль, доцент Інституту міжнародних відносин і політології Ю. І. Шаповал, ст. науковий співробітник Інституту історії України Т. А. Балабушевич.

Під час проведення занять по спецкурсу «Сучасні проблеми історико-культурної спадщини» запрошували священнослужителів Києво-Печерської лаври, отців Оліпія та Віктора. На заняття, присвячене вивченню народної культури, запрошували тріо бандуристок на чолі з Народною артисткою України Е. Миронюк.

Частина семінарських занять з археології, історії народів Росії, СРСР, української культури, допоміжних історичних дисциплін проводиться на базі музеїв Києва (Державного історичного музею, музеїв українського і російського мистецтва, Києво-Печерської лаври, Археологічного музею та ін.).

Поряд з педагогічною викладачі кафедри здійснюють і науково-дослідну роботу. Вони працюють над колективною темою досліджень «Пам'ятки історії та культури і використання їх у навчально-виховному процесі школи та вузу», до яких активно залучаються студенти.

В межах основного напрямку наукової діяльності особливо значимо виглядає робота по складанню Зводу пам'яток історії та культури, що проводиться студентами під керівництвом доцента Н. М. Кравченко. Працюють вони за планами Академії наук України. До речі, на кафедрі за багато років створено серйозну археологічну школу, працює лабораторія, наукові гуртки, проблемні групи.

Професорсько-викладацький склад кафедри бере активну участь у регіональних, українських та міжнародних наукових конференціях з актуальних проблем історичної науки, краєзнавства та джерелознавства. Зокрема, доцент Г. В. Стрельський брав участь у роботі V Всеукраїнсь-

кої наукової конференції з історичного краєзнавства, що проходила у Кам'янці-Подільському в жовтні 1991 р. Доцент І. О. Кіку брала участь у науковій конференції з проблем історичної науки, що відбулась у Вільнюсі (вересень 1991 р.).

Нині характерною рисою історичних досліджень є їхня міждисциплінарність. Особливо це стосується вивчення історії слов'янських народів, взаємодії і взаємозбагачення їх національних культур, розвитку історичних традицій. Про це свідчить IX та X Міжнародні з'їзди славистів (Київ, 1983; Софія, 1988), де в наукових диспутах взяли участь історики, етнографи, мистецтвознавці, літературознавці. У доповідях аналізувалися процеси духовного життя слов'янських народів, тенденції розвитку і функціонування їхніх культур, а також взаємозв'язки слов'ян з іншими народами. У зв'язку з цим виникає необхідність й у вузівській практиці розширити міждисциплінарні зв'язки, насамперед історії, літератури, мови, збільшити на історичних факультетах кількість годин на викладання літератури, проведення практичного курсу української мови. Це повною мірою відповідає нинішнім завданням дальшої гуманізації освіти.

В останні роки з'явилося чимало публікацій, в яких необ'єктивно ідеалізується дожовтнєве минуле*, прагнення створити образ «щасливого в минулому народу». Втіленням цього всенародного «щастя» такі автори бачать багаті верстви суспільства. Перекручення історичної правди знецінює народ в очах молоді, формує в неї негативне ставлення до історичних і культурних цінностей. Фальшивість ідеалізації побуту народу в XIX — на початку XX ст. особливо помітна на тлі творів Т. Шевченка, І. Франка, Ф. Достоєвського, В. Стефаника, інших письменників. Думається, ніхто не наважиться звинуватити цих титанів слова у тенденційному зображенні життя. І в зв'язку з цим виникає проблема вивчення джерел, бо окремі факти можуть використовуватись у контексті, який підтверджує суб'єктивну думку того чи іншого дослідника. Майбутньому вчителю історії необхідно використовувати весь комплекс джерел, спеціальні методи дослідження, які не дадуть можливості кон'юнктурно використовувати історію як науку, робити висновки, які бажає бачити ідеологічне керівництво, знову виконувати соціальне замовлення якоїсь окремої групи.

Довгий час у нашому суспільстві головною й єдиною ідеологією був марксизм-ленінізм. Зрозуміло, що це стримувало ініціативу дослідників, надавало науковим працям одностороннього політичного відтінку. Особливо це стосувалося питань, пов'язаних з походженням слов'ян, міграцією народів тощо. Зараз, коли вчені мають доступ до джерел і не скуті ідеологічними догмами, слід, мабуть, не відкидати історичний матеріалізм як філософську концепцію, а показувати його у порівнянні з іншими концепціями, аналізувати помилки марксизму, разом з викладачами філософії вчити майбутнього вчителя мислити. Студент, який сприймає діалектичний матеріалізм як метод дослідження, повинен широко користуватися необхідною йому літературою. Взагалі, слід досягти цивілізованого рівня, коли твір стає пам'яткою того чи іншого часу і охороняється державою, а бажані можуть користуватися книжками всіх авторів, які їм потрібні.

Для багатьох регіонів України, зокрема й Києва, у викладанні та вивченні історичних дисциплін складним лишається і мовне питання. Зараз навколо нього активно ведуться дискусії, бо в цій справі є чимало порушень і перекручень⁶. До того ж мова не може обмежуватися по-

* Автор розуміє, що такі твердження сьогодні «не модні», але неможливо обійти це питання, якщо ми не хочемо створювати нові кон'юнктурні підходи, нову єдину ідеологію.

⁶ Радчук В. Двомовний Янус України. Крок вперед, два назад // Самостійна Україна.—1992.—Квітень.—№ 15(36).

бутовим рівнем, вона має бути літературно чистою. І над цим слід працювати.

Говорячи про впровадження Закону про мови, доречно згадати відомого болгарського просвітителя, релігійного діяча Неофіта Рильського, який вважав, що слід перш за все надрукувати посібники, потім Новий і Старий завіти. Насамперед побудувати школи, а потім — церкви і монастирі⁷. Здається, і нам про це треба потурбуватися, бо не може бути національного відродження без матеріальної бази.

В контексті порушених проблем доцільно торкнутись і такої, як запровадження нової спеціальності — народознавство. Поява цього предмета в загальноосвітніх школах зрозуміла, хоча й там могли б бути основи етнографії. Але якщо ми претендуємо на європейський рівень освіти, то доцільно на філологічних і на перших курсах історичних факультетів педагогічних вузів викладати основи етнографії, а на випускних історичних курсах ввести нормативні лекційні курси — етнографії України та музеєзнавства.

Отже, слід зазначити, що українська історична наука має бути адекватною рівню історико-культурного розвитку народу і вона повинна збагачуватися кращими досягненнями історичної, філософської та педагогічної думки.

⁷ Рильски Н. Болгарска граматика.— Софія, 1984.— С. XVIII.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

В. А. Смолій (Київ), В. С. Степанков (Кам'янець-Подільський)

Гетьман Петро Дорошенко

На політичному горизонті України сяяло чимало імен, які навіть вкарбувалися у народну пам'ять. Не всі вони належать однозначним позитивним героям. Проте хіба справжня особистість може бути однією значною? Адже людей творить епоха.

До таких непересічних особистостей належить Петро Дорофійович Дорошенко. Як і б сторони політичного життя України 60—70-х і XVII ст. ми не розглядали, всі вони більшою чи меншою мірою і в'язані з діяльністю цієї людини. Серед інших діячів того часу П. Дорошенко виділявся гострим аналітичним розумом, палким патріотизмом, глибоким розумінням завдань і перспектив боротьби, і відповідною і непохитною у досягненні поставленої мети, а також дуже розвинутим почуттям власної гідності.

Водночас у документах, на сторінках вітчизняних літописів і спогадах сучасників ми знаходимо і інші характеристики Петра Дорошенка, зокрема як політичного діяча, який дотримувався проґресивної орієнтації, чинив репресії щодо своїх противників та за надзвичайних обставин навіть міг віддати у яsir татарам своїх одноплемінників. Що ж переважало в його політичному доробку, яке місце займає серед інших українських гетьманів? На ці й інші запитання спробуємо дати відповідь у запропонованому нарисі.

Народився Петро Дорошенко в Чигирині 1627 р. у родині, яка давно і вірно служила неньці-Україні та козацьким ідеалам. Його дідом був соратник знаменитого П. Сагайдачного гетьман Михайло Дорошенко, який користувався великою повагою за свою хоробрість. Петро шанував заслуги предка у боротьбі проти турецько-татарської агресії, з гордістю згадував, як той «Крым ни во что обернул»¹. Про батька Дорофія (Дороша) знаємо лише те, що був козацьким полковником. Мати походила з роду Тарасенків, відоме їй чернече ім'я Митродора (Марія). В їхній сім'ї росли й виховувалися діти, імена яких у майбутньому раз по раз з'являлися на сторінках різноманітних документів, літописів, хронік. Це брати Петра — Андрій, Антоній, Григорій, Степан і Федір. На жаль, джерела замовчують імена єдиної у родині дівчинки.

Козацька сім'я Дорошенків прагнула дати добру освіту своїм дітям. Можна гадати, що Петро навчався у Києво-Могилянській колегії, із стін якої виніс знання польської і латинської мов, знайомство з історією та риторикою. Не випадково літописець С. Величко писав про нього, як і І. Брюховецький (гетьман України), «був спритний у мові світській управний», а також «умілий у всяких речах»². Не викликає сумніву і те, що хлопчик ріс в атмосфері, просякнутій козацькими ідеалами.

Черкащина дала українському народові не одного героя, і серед них зіркою першої величини став Богдан Хмельницький. Він добре розумівся на людях, бачив їх сильні й слабкі сторони. Очевидно,

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1867 г. Т. 6.— С. 186 (далі — акти ЮиЗР).

² Величко С. Літопис.— К., 1991.— Т. 1.— С. 35; К., 1991.— Т. 2.— С. 49.

майбутній керівник Визвольної війни не без підстав звернув увагу на 20-річного юнака із дідичної козацької родини. Петро був одним серед тих небагатьох козаків, які разом з Хмельницьким втекли восени 1647 р. на Запорозжя, звідки навесні 1648 р. у складі козацького війська вирушили у небезпечний похід на «волость» проти полків коронного гетьмана М. Потоцького. Так почалася його сповнена високих злетів і трагічних прорахунків служба Україні, вірним сином якої він залишався все своє життя. Безперечно також, що бурхливі події Визвольної війни, а також близькість до титанічної постаті Б. Хмельницького відіграли вирішальну роль у становленні його політичної і національної свідомості. Є свідчення, що юнак користувався повною довірою великого гетьмана. С. Величко називає його «старшим слугою» Хмельницького (в іншому місці говорить про нього як «конюшного») ³.

В армії Б. Хмельницького П. Дорошенко пройшов усі щабелі козацької служби. Як слушно відзначав в одному з листів польський король Ян Казимір, він «з молодих літ у війську і в обозі виховувався»⁴. У «Реєстрі» Війська Запорозького він значиться як гарматний писар Чигиринського полку. За дорученням гетьмана у 1653 р. зустрічався з російським і турецьким посольствами. Екстремальні умови війни виштовхували на поверхню людей енергійних і талановитих. Тому не випадково, що у 1655 р. 28-річний козак вже займав посаду наказного полковника. У 1655—1657 рр. він виконує ряд доручень українського уряду, в тому числі дипломатичного характеру. Весною 1657 р. Б. Хмельницький призначив Петра Дорошенка на високу посаду прилуцького полковника⁵. Отже, до смерті великого гетьмана його земляк практично вже досяг вершин козацької старшинської ієрархії. Він мав згодом повне моральне право прямо і безапеляційно говорити про свого політичного суперника — лівобережного гетьмана Івана Самойловича: «...Не вихваляюся, але нехай пан Іван Самойлович такий буде, як я. Чи козак він від прадідів та дідів? Чи знає він Запорозжя, річки, проливи морські, ріки, саме море; чи на багатьох війнах бував? Де чого надивився? Коли з монархом справу мав, воював чи домовлявся, щоб тепер вміти почати що-небудь для услуги царської величності»⁶.

Доля і в наступні роки давала можливість Дорошенку знайомитися з політичними діячами різних країн. Ще до одержання гетьманської булави підтримував він стосунки з бахчисарайським і стамбульським володарями, московськими воеводами і царем Олексієм Михайловичем, польськими можновладцями і королем Яном Казиміром, урядовцями Молдавії та Валахії. Знання їх сильних і слабких сторін допомогло йому згодом на ниві дипломатичної діяльності.

Отже, козацькі традиції свого роду, належність до славної когорти найближчих сподвижників Б. Хмельницького зумовили формування у молодого людини стійких поглядів на питання щодо створення незалежної української держави, до складу якої б входили всі етнічноукраїнські землі «від Путивля до Самбора». І, незважаючи на періоди невдач, поступок і компромісів, П. Дорошенко послідовно і наполегливо домагався матеріалізації ідей свого великого попередника. І трагедія цієї людини полягала в тому, що геополітична ситуація у Європі перешкодила об'єднати розчленовану кордонами інших країн тери-

³ Там же.— Т. 1.— С. 35.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності.— Нью-Йорк, 1985.— С. 30—31.

⁵ Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського, ВР, ф. 11, 15558, арк. 119 (далі — ЦНБ); Акты ЮиЗР.— СПб., 1861.— Т. 3.— С. 572; Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 32—33.

⁶ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— СПб., 1894.— Т. 12.— С. 459.

торію України в межах єдиної незалежної держави і під орудою сильного, тверезо й глибоко мислячого гетьмана.

Якими ж були основні віхи політичної кар'єри П. Дорошенка від смерті Б. Хмельницького до здобуття ним гетьманської булави? Розуміючи, що Україна втратила одного із найталановитіших своїх синів, прилуцький полковник діє надзвичайно зважено, щоб не розпалити міжстанової напруженості та політичної боротьби в українському суспільстві. Хоча він підтримав обрання на гетьманську посаду І. Виговського, але ставився до нього насторожено, з недовірою, оскільки той почав нехтувати здобутками «національної революції, що знайшла свій вислів у козацькому устрої»⁷. Ця політика призвела до різкого загострення соціально-політичної боротьби на козацькій Україні. Проти влади нового гетьмана виступили запорожці, а також частина козацьких низів, селян і міщан Полтавщини. На чолі руху став полтавський полковник М. Пушкар. Заручившись підтримкою татар, І. Виговський у середині травня* 1658 р. вирушив у каральну експедицію, в якій змушений був взяти участь і П. Дорошенко. Розгромивши 1 червня повстанців, гетьман наказав відтяти голову схопленому М. Пушкарю, спалити Полтаву й знищити її мешканців, дозволив татарам брати ясир. Загальні втрати братовбивчої боротьби становили близько 50 тис. чол.⁸. Так уперше в історії Української козацької республіки було започатковано використання іноземної допомоги в політичній боротьбі та проведення масових репресій проти опозиційних сил, що не могло не викликати невдоволення частини старшини, серед якої, очевидно, був і П. Дорошенко.

Факти свідчать, що на початку вересня 1658 р. П. Дорошенко брав участь у переговорах з російським послом В. Кикінім, укладенні з Польщею Гадяцького договору, за умовами якого передбачалося повернення козацької України (територія Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств) під назвою «Великого князівства Литовського» до складу Речі Посполитої. Через поступливість І. Виговського українські послы у Варшаві весною 1659 р. не змогли добитися включення до складу «князівства Руського» Подільського, Волинського і Руського воєводств. А ратифікований у травні договір мав ряд істотних доповнень, на що слушно звернув увагу польський дослідник Л. Кубалля. Так, хоча православній церкві на території Речі Посполитої поверталися усі права, однак унія не ліквідовувалася; лише в Київському воєводстві посади воєвод і каштелянів могла обіймати православна шляхта, а в Брацлавському і Чернігівському воєводствах — по черзі православні й католики; були внесені вигідні для Польщі зміни у пункти про збір податків для утримання найманців та інші⁹.

Фактично, незважаючи на пишну назву «Велике князівство Руське», автономія козацької України сильно обмежувалася — вона позбавлялася не лише права на проведення самостійної зовнішньої політики, а й внутрішнього самоуправління, що було великим кроком назад у порівнянні із статусом України за Переяславським актом 1654 р. Як слушно зауважував відомий український дослідник І. П. Крип'якевич, «гадяцький договір був тільки новим, виправленим виданням «зборівської угоди» 1649 р. Польські політики не погодилися на державну рівноправність України, дали лише автономію для Наддніпрянщини, усуваючи все те, що нагадувало б українську держав-

⁷ Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 194.

* Датування подається за старим стилем.

⁸ Величко С. Літопис.— Т. 1.— С. 229—232; Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря.— Б. р. і м.— С. 11—31; Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1937.— Т. 10.— С. 233—239; Крип'якевич І. П. Назв. праця.— С. 190.

⁹ ЦНБ, ВР, ф. 11, 13705, арк. 29—30; Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов (далі — ПМК).— К., 1898.— Т. 5.— С. 340, 348—353; Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. 4.— С. 297—305; Kubala L. Wojny Duńskie i pokój Oliwskiej (1657—1660).— Lwów, 1921.— S. 120—121.

ність»¹⁰. Мало того, що цей договір унеможлиблював об'єднання під гетьманською булавою усіх етнічноукраїнських земель — він призводив до докорінної ломки витвореної в ході Визвольної війни нової моделі соціально-економічних і політичних відносин, чого, на жаль, не зрозуміли тогочасні українські політики. Адже Гадяцька унія на-самперед передбачала забезпечення інтересів шляхти, яка прагнула відновити свої соціально-економічні й політичні позиції, встановити свою гегемонію в українському суспільстві.

Деякі факти свідчать, що Петро Дорошенко не став палким прихильником цієї політики І. Виговського. Саме тому 30-річний полковник не лише не отримав від польського сейму 1659 р. маєтків (на відміну від багатьох інших старшин), але навіть не був нобілітованим (не одержав шляхетства). Хоча навесні і влітку 1659 р. брав участь в боях проти московських військ, а у серпні, коли на Правобережній Україні почав наростати козацький рух проти гетьмана, очолюваний опозиційно настроєною старшиною, прилуцький полковник з вірною йому частиною козаків вирушає на Чигиринщину. Там разом з І. Ковалевським стає одним з найближчих радників сина Б. Хмельницького — Юрія, якого козаки хотіли бачити гетьманом. На скликаній під Германівкою 11 вересня чорній раді козаки відмовилися визнати Гадяцький договір і виступили проти підданства польському королю, а також висловили небажання мати за гетьмана І. Виговського. Останній, утікши під захист польських хоругв, погодився передати гетьманські клейноди Ю. Хмельницькому. В 20-х числах вересня козацька рада обрала його гетьманом України.

У цей час російське військо під командуванням О. М. Трубецького прибуло до Переяслава. На початку жовтня Ю. Хмельницький розпочав з ним переговори, в яких провідну роль відіграв Петро Дорошенко. Українське посольство добивалося узгодження з росіянами нових умов входження козацької України до складу Росії, схвалених козацькою радою в Жердовій Долині. Ними передбачалося не лише розширення одержаних згідно з Переяславсько-Московським договором 1654 р. повноважень українського уряду, а й зміцнення прерогатив гетьманської влади, включення до складу Української держави північної Чернігівщини й частини півдня Білорусії. І замість того, щоб їх прийняти і таким чином зміцнити військово-політичний союз України з Росією, позбавивши Річ Посполиту шансів на успіх у боротьбі, московський уряд бере курс на серйозне обмеження автономії козацької України. О. М. Трубецький, вдавшись до тактики силового тиску, змусив гетьмана й старшину прийняти нові «статті» Переяславського договору. Ними істотно урізалися прерогативи гетьманського уряду в проведенні внутрішньої політики, скасовувалося право на проведення самостійної зовнішньополітичної діяльності, передбачалося підпорядкування київського митрополита московському патріарху тощо¹¹.

Не дивно, що ця політика московського двору викликала глибоке незадоволення старшини, яка добивалася для козацької України хоча б максимальної автономії. Тому в першій половині листопада у Чигирині скликається старшинська рада, на якій було вирішено послати посольство до Москви добиватися відновлення попередніх повноважень гетьманського уряду та права Української держави на відносини з іншими країнами, участі українського посольства в переговорах Росії з Річчю Посполитою, відміни статей про підпорядкування київського митрополита московському патріарху та про призначення

¹⁰ Крип'якевич І. П. Назв. праця.— С. 192.

¹¹ Акты ЮиЗР.— СПб., 1863.— Т. 4.— С. 254—274; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.— Варшава, 1934.— С. 78; Костомаров Н. Гетманство Юрія Хмельницького // Исторические монографии и исследования.— СПб., 1972.— Т. 12.— С. 155—178; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ.— Львів, 1904.— Т. 59.— С. 32—40.

в українські міста російських воевод й ін. Ця надзвичайно важлива місія покладалася на тепер уже чигиринського полковника П. Дорошенка та черкаського полковника А. Одинця. Вони очолили велике посольство, до складу якого увійшли представники майже всіх полків. Розглянувши українські «статті» й провівши переговори з посольством, московський уряд відхилив основні з них¹², виявивши таким чином повне незрозуміння політичної ситуації. Ця політика давала підстави значній частині старшини знову звернути погляд до польського короля.

Отже, не випадково, коли восени 1660 р. відновилися військові дії між російсько-українським та польським військами, серед генеральної старшини і полковників дедалі сильніше проявлялися пропольські настрої. Особливо яскраво вони виявилися під час битви 27 вересня під Слободищами. Почалися переговори з польським командуванням, в яких узяв участь і П. Дорошенко. Саме він пригрозив польському гетьману Є. Любомирському, що в разі відновлення наступу польського війська козаки стоятимуть на смерті: «Маємо шаблі при боці і самопали в руках»¹³. Результатом переговорів став укладений 7 жовтня Чуднівський договір, яким передбачалося відновлення умов Гадяцького договору (за винятком пункту про створення Руського князівства). Навряд чи це був успіх української дипломатії — адже фактично Україна ставала ареною жорстокої боротьби між двома великими державами Східної Європи — Росією і Річчю Посполитою.

Польський уряд робить ставку на Ю. Хмельницького, оскільки слабохарактерний і безталанний юнак був для нього найліпшим кандидатом на гетьманську посаду. Намагаючись поширити свою владу на Лівобережну Україну, Ю. Хмельницький направив туди призначеного наказним гетьманом П. Дорошенка на чолі 5 тис. козаків і кількох тисяч татар. У середині грудня 1660 р. той укріпився в Зінкові, а згодом зайняв Ромни. Відзначимо, що при цьому П. Дорошенко заборонив татарам грабувати населені пункти і брати їх мешканців у ясир. Чи не тому вони в другій половині січня 1661 р. залишили наказного гетьмана? В кінці січня Дорошенка відкликають до Чигиринна. Через деякий час він знову з'являється на Лівобережжі, а в травні намагався розташувати вірні гетьману залоги в містах Чигиринського полку¹⁴. Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що П. Дорошенко був противником розпалювання вогнища громадянської війни на Україні і схилився до розв'язання проблеми об'єднання українських земель під гетьманською булавою не військовими, а політичними засобами. Очевидно, саме тому він відкликається з Лівобережжя, а наказним гетьманом туди направляється Г. Гуляницький. Згодом П. Дорошенка зміщено і з посади чигиринського полковника, яким стає І. Богун. На деякий час він відходить у тінь, помітно знижується його політична діяльність.

У той період серед старшинських і козацьких кіл зростає незадоволення політикою польського уряду щодо козацької України. В кінці квітня 1661 р. в Корсуні відбулася старшинська рада, яка вирішила направити до Варшави посольство домогтися зміцнення суверенітету Української держави. В інструкції послам ставилися такі основні завдання: вимагати гарантій свобод для православної церкви, ліквідації унії, свобод і вольностей «народу руському», збільшення козацького реєстру до 70 тис. осіб, права займати всі уряди на козацькій Україні

¹² ЦНБ, ВР, ф. 11, 15401, арк. 1—2; Акты ЮнЗР.— СПб., 1867.— Т. 5.— С. 1—7; СПб., 1872.— Т. 7.— С. 316—318; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький.— С. 41—43.

¹³ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р.— Львів, 1913.— С. 73—83; Kochowski W. Historia państwa Jana Kazimierza.— Poznań, 1959.— Т. 2.— С. 92—96.

¹⁴ ЦНБ, ВР, ф. 11, 15404, арк. 2; Акты Московского государства.— СПб., 1901.— Т. 3.— С. 258—260, 310, 319.

лише українській шляхті, а в Руському, Волинському, Подільському, Белзькому і Холмському воеводствах — по черзі українській і польській шляхті. Посли мали заявити, що в разі відмови сейму затвердити Гадяцький договір (за винятком пункту про створення Руського князівства) Військо Запорозьке вважатиме себе вільним від послушенства королю. Коли в середині червня послы зачитали цю інструкцію на засіданні сейму, то реакція присутніх, за свідченням одного з шляхтичів, була «досить гострою, так що на ню скреготали зубами». Однак, довідавшись про укладення договору між Росією і Швецією, сейм на початку липня затвердив Гадяцьку унію та Чуднівський договір, відхиливши при цьому вимоги про ліквідацію унії та право участі у виборі короля. Серед nobілітованих сеймом старшин був і П. Дорошенко, хоча й не одержав у володіння маєтку¹⁵.

Тим часом в козацькій Україні палахкотіла кривава громадянська війна. Після невдалого походу Ю. Хмельницького восени 1661 р. на Лівобережжя претендентами на булаву виступили його дядько Я. Сомко та кошовий І. Брюховецький. А після нової невдачі влітку 1662 р. утвердитися на Лівобережжі Ю. Хмельницький сам вирішив покласти булаву. З претендентів на неї найбільші шанси мав П. Тетеря, якого підтримував і П. Дорошенко. Скликана на початку січня 1663 р. рада в Чигирині прийняла відставку Ю. Хмельницького і обрала гетьманом П. Тетерю. П. Дорошенко призначається наказним гетьманом і в кінці лютого на чолі 2-х тисяч козаків займає Кременчук. Навесні він одержує високу посаду генерального осавула Війська Запорозького. Саме йому гетьман доручив придушити народне повстання, яке спалахнуло в травні у Павлочці під проводом колишнього паволоцького полковника І. Попенка¹⁶.

Тим часом московський уряд, намагаючись утримати за собою Лівобережну Україну, погоджується на скликання чорної ради для обрання лівобережного гетьмана. Розгорілася запекла боротьба за булаву між І. Брюховецьким, Я. Сомком і В. Золотаренком. На раді, що відбулася 17—18 червня під Ніжином, переміг І. Брюховецький. Його противники були схоплені й невдовзі страчені. Так був зроблений ще один крок до загострення братовбивчої боротьби, до розчленування території Української держави.

Польський уряд також приваблювала Лівобережна Україна. Очолювана королем Яном Казиміром польська армія при підтримці татар і правобережних козацьких полків у листопаді 1663 р. вдерлася на Лівобережжя. Як наказний гетьман взяв участь у цій акції і П. Дорошенко, який зайняв Кременчук. У нагороду за службу 12 січня 1664 р. він одержав від короля містечко Гуляйполе¹⁷. Наштовхнувшись на сильний опір, польська армія починає зазнавати невдач. І, скориставшись цим, частина старшини (зокрема, І. Богун і І. Виговський) при підтримці київського митрополита Й. Тукальського та Ю. Хмельницького готує повстання проти польського панування на Правобережжі. Хоча польським властям вдалося схопити керівників (І. Богун і І. Виговський були розстріляні, а Й. Тукальський і Ю. Хмельницький потрапили до в'язниці), все ж у лютому 1664 р. на Правобережній Україні почалося повстання, яке незабаром охопило майже всю її територію.

На жаль, значна частина спадкоємного козацтва і старшини Правобережжя, і серед них П. Дорошенко, тривалий час не наважувалися порвати із П. Тетерею й виступити проти Польщі. Пасивно діяв І. Брюховецький. Тому на кінець 1664 р. польським військам вдалося

¹⁵ Volumina legum.—Т. 4.—С. 359; Ochmann S. Sejmy lat 1661—1662.—Wrocław, 1977.—С. 56—57, 103, 121.

¹⁶ ЦНБ, ВР, ф. 11, 15410, арк. 53; ф. 11, 15412, арк. 24; Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов.—К., 1859.—Т. 4.—С. 329—330, 335; Rawita-Jawgoński F. Ostatni Chmielniczenko 1640—1679.—Poznań, 1919.—С. 95—97.

¹⁷ Дорошенко Д. Назв. пр.—С. 45.

придушити основні вогнища боротьби. Проте з лютого наступного року вона спалахнула з новою силою і у вир її втягнулася більшість козацтва. Очевидно, саме у цей час у П. Дорошенка визріває намір поборотися за гетьманську булаву. Діяв він дуже обачливо, зважаючи кожен крок, шукаючи союзників серед старшини і козацтва. П. Тетеря, взявши поразки від повстанців, на початку червня втік до Польщі, прихопивши із собою військовий скарб, гетьманські клейноди та архів. Розпочинається неприкрита боротьба за булаву. Першим її хотів перехопити овруцький полковник Децик, але був арештований і засланий до Сибіру. У червні, спираючись на підтримку татарських мурз, проголошує себе гетьманом енергійний медведівський сотник С. Опара, в якого П. Дорошенко обіймає посаду генерального обозного. Ймовірно за згодою польського коменданта Білої Церкви Я. Стахорського П. Дорошенко вирішив усунути новоявленого гетьмана. Йому вдалося дискредитувати С. Опару в очах мурз, який 18 серпня під Богуславом і був ними заарештований. Близько 19—20 серпня козаки обирають гетьманом П. Дорошенка¹⁸.

Сьогодні можна сперечатися, що саме відіграло в цій акції важливішу роль — татарська підтримка чи вільний вибір козаків. Гадаємо, і одне й друге. Не випадково з цього питання існує широкий спектр думок у документах й літописах. Наприклад, Самовидець констатував: «Видячи татаре нестаток Опарин, а Дорошенко, котрій перше был асаулом при гетману Тетері, тут же будучи и при Опарі, старался о гетьманство и солтана переєднал. Которого руку салтан з ордою держучи, призвавши Опару до себе з старшиною, казал Опару взяти, а Дорошенка дал гетманом козакам»¹⁹. Іншої думки дотримувався С. Величко: «А тогобічні полковники й інша старшина, побачивши, що їхній гетьман Тетеря до них не повертається і не знати де подівся, поїхавши до Польщі, а козацький гетьман Брюховецький відїхав на Москву, застереглися, щоб той не привіз їм якогось несмачного гостинця, і зїхалися на Покрову в Чигирин, де учинили раду і нарекли на ній гетьманом Петра Дорошенка, тодішнього черкаського полковника, вручивши йому в нагляд до подальшого рішення правління і всі гетьманські тогобічні військові та цивільні справи»²⁰. Сам П. Дорошенко в середині листопада повідомляв польському королю: «Мене не мурзи на цей щоденний тягар (себто на гетьманський уряд) обрали, але згодними голосами полковники, сотники, осавули й чернь»²¹.

Свої перші кроки на гетьманській посаді П. Дорошенко розпочав традиційно — став утверджувати свою владу в різних районах Правобережжя. Основні зусилля спрямував проти найсерйознішого противника — брацлавського полковника В. Дрозденка (Дрозда), в підрозділах якого налічувалося від 20 до 40 тис. осіб, у тому числі немало сербів, молдаван і волохів. У другій половині жовтня після тривалої облоги Брацлава В. Дрозденко здався Камамбет-мурзі — союзнику П. Дорошенка. Полковник Мельник добровільно відчинив гетьману брами Кальника, визнали його владу і міщани Ладижина. В цілому до початку листопада майже все Правобережжя знаходилося під контролем П. Дорошенка²².

Набагато складнішою виявилася справа боротьби із зовнішніми ворогами. Адже Українська козацька республіка була розчленована на дві частини із своїми урядами і надзвичайно спустошена 17-річною боротьбою. Прагнуло до самостійності Запорозжя, відіграючи де-

¹⁸ Акты ЮнЗР.— СПб., 1867.— Т. 5.— С. 269, 275, 306—308; СПб., 1869.— Т. 6.— С. 38; Костомаров Н. И. Руина // Исторические монографии и исследования.— СПб., 1905.— Т. 15.— С. 43—46; Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 48—52.

¹⁹ Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 98.

²⁰ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 47.

²¹ Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 53.

²² Там же.— С. 55—58; Акты ЮнЗР.— Т. 6.— С. 25—30, 34—38, 40—63.

структивну роль у процесі об'єднання українських земель у межах національної держави. Крім цього, з літа 1664 р. московський уряд виявляє готовність піти на поділ з Річчю Посполитою української території по Дніпру. Посилювався політичний тиск з боку Кримського ханства й Порти. Тому П. Дорошенку доводилося докладати максимум зусиль, щоб поліпшити геополітичну ситуацію для України, створити сприятливі умови для її возз'єднання. Він проявляє себе як талановитий дипломат. Так, наприкінці 1665 р., з одного боку, він декларує свою прихильність до Польщі, а з другого, — відмовляє у розташуванні польських залог у Брацлаві, Корсуні й Могильові, добивається виведення залоги з Білої Церкви чи, принаймні, хоч з Чигирини, звільнення населення від жовнірських стацій, дозволу проживати козакам у шляхетських маєтках, визволення ув'язнених у Мальборгській фортеці Й. Тукальського, Ю. Хмельницького та Г. Гуляницького.

Скликана 20 лютого 1666 р. розширена старшинська рада затвердила П. Дорошенка гетьманом і ухвалила направити до короля посольство, яке мало добиватися виведення з козацької України польських підрозділів, примирення з Лівобережною Україною, ліквідації унії, повернення православної церкві захоплених храмів і майна, дозволу обрати митрополита, відкриття шкіл, відновлення усіх прав і вольностей Війська Запорозького, що воно їх мало за Зборовським договором, затвердження П. Дорошенка гетьманом тощо. Оскільки робота сейму була зірвана, то українське посольство прийняв король, який ухилився від конкретної відповіді щодо висунутих вимог²³. Прагнув гетьман зберегти дружні взаємини з новим кримським правителем Ааділь-Гіреєм. Факти свідчать: саме Річ Посполита і Крим залишалися головними у планах П. Дорошенка як політична сила, за допомогою якої він мав намір поширити свою владу на Лівобережну Україну.

З другої половини травня гетьман розпочав воєнні дії на Лівобережжі, але успіху не досяг. Він підтримував повстання, яке спалахнуло в другій половині липня на Переяславщині проти політики Москви та І. Брюховецького, закликав населення Лівобережної України прийти на допомогу переяславцям, щоб нарешті всі були «в єдиній братерській любові одного стада овечки». Однак лівобережному гетьманові вдалося розгромити повстанців²⁴. У цей же час Петро Дорофійович довідався про успішний хід переговорів між російськими і польськими послами в Андрусові, що викликало в нього глибоке обурення. Вважаємо слушним міркування відомого вченого Д. Дорошенка, що за таких обставин гетьман приймає рішення добитися при допомозі татар незалежності від Польщі, щоб потім, покладаючись на союз з Кримом чи навіть Портою, приступити до об'єднання розшматованої України²⁵. Зрозуміло, тоді ще йому доводилося приховувати ці плани. Тим часом посилюється невдоволення населення Правобережжя політикою польських урядовців, гнобленням з боку шляхти, здиством розташованих на постій жовнірів. Обурення охоплює значну частину козаків і старшини. Останні скаржилися гетьманові, що «поляки чинять незносні кривди і перешкоди у вибиранні хліба». Серед них почали міцніти протурецькі настрої: «Волимо бути під турчином, як волохи: даси кілька золотих і вільний, і не будемо терпіти такого утиску, як тепер від поляків, котрі голови стинають і достатки забирають». Проти Польщі настроювали гетьмана й старшину нурадин-султан Девлет-Гірей і мурзи, які у вересні прибули на допомогу козакам. У такій ситуації П. Дорошенко вирішив не допустити розташування на території козацької України 6-тисячної польської армії С. Маховського. Зібравши свої

²³ ЦНБ, ВР, ф. 11, 13714, арк. 22—25; ф. 11, 15418, арк. 7—8; Акты ЮиЗР.— Т. 6.— С. 82—88; Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 59—64.

²⁴ ЦНБ, ВР, ф. 11, 15418, арк. 35—63; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слободській Україні в 50—70-х роках XVII ст.— К., 1960.— С. 266—287.

²⁵ Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 89.

сили, він разом з татарами 9 грудня атакував її недалеко від Браїлова (Брацлавщина) і вщент її розгромив²⁶. Так було зроблено вирішальний крок до розриву відносин з Річчю Посполитою.

Цей політичний захід українського гетьмана збігся з істотними змінами у міжнародному становищі України. Переговори в Андрусові завершилися укладенням 20 січня 1667 р. договору про перемир'я між Росією і Річчю Посполитою. Обидві сторони знайшли компроміс ціною поділу Української держави. До Росії відійшла Лівобережна Україна, до Польщі — Правобережна; Запоріжжя переходило в їх спільне володіння. П. Дорошенко добре розумів, що договір перекреслював його плани об'єднання обох частин України під однією булавою, однак не припинив боротьби. 1 березня він звернувся з універсалом до всіх козаків України. Закликаючи їх, а також посполитих готувати зброю, припаси, щоб вчасно виступити у похід, П. Дорошенко докладав максимум зусиль для звільнення міст від польських залог, розпочав облогу Білої Церкви, наполегливо шукав шляхи до порозуміння з запорозькими козаками. У другій половині квітня він направив до них посла, пропонуючи підтримати його і не чинити шкоди кримським татарам. На скликаній на Січі раді частина запорожців виступила за союз з П. Дорошенком, інші — проти, орієнтуючись на Москву. Ускладнювала ситуацію і протидія популярного серед козаків полковника І. Сірка, яких повідомив польський уряд про невизнання П. Дорошенка гетьманом України²⁷.

Щоб уникнути кровопролитної міжусобної боротьби, П. Дорошенко вживав заходів до об'єднання України шляхом прийняття відповідного рішення радою. Він пропонував козакам всієї України провести її на Росаві й обрати на ній єдиного гетьмана. Запрошував прибути на цю раду й І. Брюховецького. Ця політика знайшла підтримку більшості козаків. Починає помітно зростати авторитет П. Дорошенка серед населення України, включаючи Лівобережжя, невдоволеного політикою царату та І. Брюховецького, «то собі обіцяючи при татарській приязні, що їх з польської і московської неволі мають визволити»²⁸. Однак лівобережні гетьман й старшини відмовилися прибути на раду, і план П. Дорошенка залишився нереалізований.

У травні 1667 р. на допомогу гетьману прибули татарські мурзи, яких він направив у західні райони Поділля й на Волинь. Поділяємо думку польського дослідника В. Маєвського, що гетьман припускається серйозного прорахунку, відмовившись від походу на захід України, який міг би підняти на боротьбу населення цього регіону. А грабежі татар відштовхнули його від П. Дорошенка. Цим скористався польний гетьман Я. Собеський, який зумів схилити симпатії селян і міщан на свій бік²⁹. Лише після підходу орди калги-султана Крим-Гірея український гетьман вирішив розгромити поляків і встановити владу над західними землями України. Вперше після смерті великого Богдана політична програма українського уряду передбачала рішучі дії проти Польщі з метою включення до складу козацької держави усіх етнічно-українських земель. Як зауважував Я. Собеський, козаки мали намір іти до Вісли³⁰.

²⁶ Там же.— С. 94—105; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza.— War., 1853.— Т. 2.— С. 112; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce.— Kr., 1912.— Т. 2.— С. 398.

²⁷ Акты ЮиЗР.— Т. 6.— С. 179—189, 198; Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 109, 120—121.

²⁸ ЦНБ, ВР, ф. 11, 15422, арк. 42—60, 93—107; Wójcik Z. Między traktatem Andruszowskim a wojna Turecką: Stosunki polsko-rosyjskie 1667—1672.— War., 1968.— С. 55.

²⁹ Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego.— Kr., 1880.— Т. 1.— Cz. 1.— С. 270—271; Majewski W. Podhajce — letnia i jesienna kampania 1667 r. // Studia i materiały do historii wojskowości.— War., 1960.— Т. 6.— Cz. 1.— С. 67—68.

³⁰ Sobieski J. Listy do Marysieńki.— War., 1962.— С. 220.

У кінці серпня українсько-татарське військо виступило в похід. Сам П. Дорошенко з головними силами рухався на Старокостянтинів. Допоміжного удару з боку Подністров'я завдавав подільський полковник О. Тоголь. Довідавшись про наближення козаків, Я. Собеський залишив Кам'янець-Подільський і подався до Підгайців. 26 вересня туди прибув П. Дорошенко. Враховуючи сильні позиції противника, він вирішив відмовитися від штурму, слушно вважаючи, що поставленої мети можна досягти шляхом облоги польського табору. Однак доля посміхнулася Я. Собеському. Справа в тому, що в серпні запорожці атакували Очаків, а на початку вересня кілька тисяч козаків на чолі з харківським полковником І. Сірком і кошовим І. Рогом вирушили на Крим, прорвалися через Перекоп і вчинили там велике спустошення. Дізнавшись про це, Крим-Гірей на початку жовтня вступив у переговори з поляками і уклав вигідну угоду, що дозволяла брати ясир на українських землях. Поставлений у скрутне становище, П. Дорошенко змушений був 9 жовтня підписати угоду з Польщею, що передбачала визнання підданства королю, дозвіл шляхті перебувати до маєтків та таке інше³¹. Так, недалекоглядна політика керівництва запорожців та І. Сірка завадила реалізації політичної програми П. Дорошенка. Даремними виявилися великі жертви — спустошення великої кількості міст і сіл Поділля, Волині, Покуття. Можна собі уявити, яким «розчаруванням, яким болючим ударом для Дорошенка був такий фінал кампанії, до якої він старанно приготувався цілий рік з напруженням усіх своїх сил»³².

За таких обставин, шукаючи шляхів для досягнення поставленої мети, він звертає увагу на ще одну політичну силу — Росію. Наприкінці 1667 р. П. Дорошенко розпочав переговори з представниками її уряду В. Дубенським і В. Тяпкіним. У паперах російських представників збереглися свідчення мешканця Новгород-Сіверського Федора Чекаловського, який стверджував, що в його присутності П. Дорошенко говорив: «Я праве маю в Боге моем надежду и у пресвятой Богородицы, а за счастьем по царского пресветлого величества и за моим старанием не токмо сей бок Украйны, где, сказывает, мы ныне живем, под его царского пресветлого величества высокую руку отдано будет; але еще и все належачее поки панство, то есть княжество руское, ограниченное было: Премысль, Ярославль, Львов, Галич, Владимир, тые головные города княжества руского, маю в Богу моем надею, аж по ограниченное будет...»³³. Однак переговори завершилися безрезультатно.

Тверда позиція гетьмана в справі захисту інтересів Української держави давала надію на всебічну підтримку його політики з боку народних мас козацької України. Продовжуючи балансувати між Росією і Річчю Посполитою, він водночас намагався заручитися надійною допомогою з боку Криму й Туреччини. Налагоджує Дорошенко й тісні стосунки з І. Брюховецьким. Старшинська рада, яка зібралася в Чигирині (січень 1668 р.), висловилася за об'єднання Лівобережної та Правобережної України: «По обе стороны Днепра жителем быть в соединении и жить бы особно и давать дань Турскому царю и Крымскому хану, также как Волоской князь платит, а чтоб под рукою великого государя и королевского величества отнюдь не бывать»³⁴. І. Брюховецький також скликає раду, яка прийняла подібне рішення. До султана й хана відправляються посольства. В кінці січня 1668 р. на Лівобережжі спалахнуло антиросійське повстання і на березень більшість її території була визволена з-під влади царату. В той же

³¹ Sobieski J. Op. cit.— S. 218—220; Kluczycki F. Op. cit.— T. 1.— Cz. 1.— S. 284—298, 320; Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629—1674.— Kr., 1898.— T. 2.— S. 36—46; Majewski W. Op. cit.— S. 84—93.

³² Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 141.

³³ Акты ЮиЗР.— Т. 6.— С. 211.

³⁴ Акты ЮиЗР.— СПб., 1872.— Т. 7.— С. 30—31.

час відбувається поворот і в політиці Порти відносно України: її уряд іде назустріч клопотанням П. Дорошенка й Брюховецького і в березні повідомляє Польщу, що султан взяв під свою опіку козаків³⁵.

Дочекавшись підходу татар і заручившись підтримкою значної частини лівобережної старшини й козаків, П. Дорошенко в кінці травня в районі Кременчука переправився на Лівобережжя. Рухався через Говтву, Решетилівку на Опішню назустріч І. Брюховецькому, який стояв на Сербовому полі. За свідченням ніжинського протопопа Симеона, Дорошенко направив 7 червня до лівобережного гетьмана 10 сотників з вимогою віддати клейноди, але той відмовився і наказав заарештувати послів і відіслати їх до Гадяча. Коли наступного дня військо П. Дорошенка наблизилось до табору Брюховецького, то козаки, які ненавиділи свого гетьмана, схопили його і не без мовчазної згоди правобережного гетьмана забили на смерть. Скликана козацька рада обирає П. Дорошенка гетьманом України³⁶.

Здавалося б, заповітна мрія цього політичного діяча здійснилася. Практично всі стани й соціальні групи українського суспільства підтримували його програму. Митрополит Й. Тукальський розпорядився в церквах Лівобережної України поминати не царя, а «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра»³⁷. Проте розвиток подій показав, що до повної реалізації задумів Дорошенка далеко, оскільки проти них рішуче виступили Росія і Річ Посполита. Насамперед вторгнення польських підрозділів змусило його на початку липня залишити лівий берег Дніпра і повернутися на Правобережжя. По-друге, на гетьманську булаву заявив претензії честолюбний 23-річний запорозький писар Петро Суховій, підтриманий Запорозькою Січчю і Бахчисараєм. По-третє, на бік Росії на початку жовтня перейшов Дем'ян Многогрішний, залишений Петром наказним гетьманом на Лівобережній Україні (17 грудня старшинська рада в Новгороді-Сіверському обрала його гетьманом).

Потрапивши у надзвичайно складну ситуацію, гетьман зважується на докорінну зміну своєї зовнішньополітичної орієнтації. Він робить крок у напрямі зближення з Туреччиною, направивши у серпні посольство Л. Бускевича і Білогруда до Стамбула. Після відповідного візиту турецького посольства на початку березня 1669 р. Дорошенко скликає в Корсуні генеральну старшинську раду (близько 500-800 чол.). Вона підтвердила загальноукраїнський і довічний характер гетьманства П. Дорошенка, схвалила прийняття турецького протекторату, але відмовила в присязі султану³⁸.

Дослідники не мають аутентичних джерел, що могли б пролити світло на умови українсько-турецької угоди. З документів московського походження можна зробити висновок про те, що гетьман не відмовився від генеральної думки — об'єднати всі українські землі від р. Вісли, міст Перемишля й Самбору до Севська і Путивля в межах Української держави («вси суть казаки»). Окремими пунктами угоди передбачалися гарантії забезпечення національно-політичних і релігійних прав й інтересів України³⁹. На жаль, Стамбул не мав й на гадці задовольнити до кінця ці вимоги. Розкидані по різних джерелах і датовані різним часом висловлювання П. Дорошенка також свідчать, що він не вважав

³⁵ Broel-Plater W. Zbiór pamiętników do dziejów polskich.— War., 1859.— Т. 4.— С. 158—159; Abrahamowicz Z. Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich.— War., 1959.— Cz. 1.— С. 356.

³⁶ Акты ЮиЗР.— Т. 7.— С. 92—93; Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 79—80; Петровський М. Нариси історії України XVII—початку XVIII століття (Дослідни над літописом Самовидця).— Харків, 1930.— С. 292—293; Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 189—195.

³⁷ Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 200—201.

³⁸ Там же.— С. 243—248; Акты ЮиЗР.— СПб., 1875.— Т. 8.— С. 130—145, 173, 229; СПб., 1877.— Т. 9.— С. 43.

³⁹ Акты ЮиЗР.— Т. 8.— С. 218—220.

відносини з Портою фундаментом своєї зовнішньої політики. Російський історик С. Соловйов наводить, наприклад, слова Якова Лизогуба, який був свідком розмови правобережного гетьмана з турецьким урядовцем: «Був таємний з'їзд у візиря з Дорошенком, з'їжджалися лише троє — Дорошенко, візир та я. Візир говорив: «Ми хочемо Запоріжжя і Київ взяти». Коли розмови закінчилися, Дорошенко, вийшовши з намету, сказав мені: «Чув, що говорив візир? Нашею шкірою торгують!» — і почав плакати: «Не дай Боже, щоб задум їхній здійснився!»⁴⁰

Навесні-влітку 1669 р. на плечі П. Дорошенка ліг новий тягар політичних проблем. Насамперед розпочалася жорстока боротьба з П. Суховієм, якого продовжувало підтримувати Запоріжжя (в кінці квітня він обирається на Січі «запорозьким гетьманом»). На його бік перейшла частина правобережних полків, до нього переметнувся також Ю. Хмельницький, який знову мріяв про булаву. На політичну авансцену виступив ще один претендент на гетьманство — уманський полковник Михайло Ханенко (в липні обирається гетьманом замість П. Суховія). З усіма ними П. Дорошенко був змушений вести жорстоку боротьбу, в ході якої були і поразки й перемоги. До цієї боротьби втягуються й зовнішні сили — Крим і Портою. Це ще більше ускладнювало перебіг подій, надавало їм особливо кривавого характеру. Лише в другій половині жовтня ціною величезних зусиль П. Дорошенку вдалося завдати противникам остаточної поразки.

Надій на всебічну підтримку з боку Османської імперії залишалося мало, хоча в серпні 1669 р. турецький посол вручив Дорошенку булаву, бунчук, корогву і кафтан як знаки протекції султана. Тому гетьман намагається підтримувати зв'язки як з Польщею, так і з Росією. Це не була безпринциповість. Навпаки, у взаємовідносинах з обома сусідами він дотримувався послідовної лінії, спрямованої на відновлення територіальної цілісності Української держави. Тому П. Дорошенко й вирішив взяти участь у роботі українсько-польської комісії в Острозі.

Козацька сторона виробила своїм делегатам наказ з 24 пунктів. Цей документ цікавий тим, що надзвичайно рельєфно відбиває державницькі устремління як самого гетьмана, так і його найближчих соратників. Військо Запорозьке твердо й однозначно заявило, що воно вимагає під свою юрисдикцію окрему територію в складі Київського, Паволоцького, Брацлавського, Уманського, Кальницького, Подільського, Торговицького, Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського і Білоцерківського полків (кордон мав проходити по р. Горинь). Не менш важливе значення мали статті, що стосувалися прерогатив державного будівництва, конфесійного, культурно-освітнього та економічного характеру (свобода православної віри, знищення унії, заснування академій, шкіл і друкарень, повна амністія за участь у боротьбі проти Польщі, заборона шляхті перебувати до маєтків, вільне заняття козаками господарською діяльністю і т. п.)⁴¹. Однак польська сторона не бажала йти на такі великі поступки. Тому вона розпочала переговори з М. Ханенком, представники якого 23 серпня уклали в Острозі угоду, якою козацька Україна по суті поверталася до становища, що існувало напередодні Визвольної війни⁴². Скликана в лютому 1670 р. козацька рада рішуче відхилила цю угоду і висловила за відновлення Зборівського чи Чуднівського договору.

Позиція П. Дорошенка щодо захисту інтересів Української держави залишалася незмінною. Це підтверджують численні факти. Наприклад, у листі до підканцлера Польщі А. Ольшевського він обурювався тим фактом, що в урядових документах згадуються тільки

⁴⁰ Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 483.

⁴¹ Акты ЮнЗР.— Т. 9.— С. 196—206.

⁴² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, ВР., ф. 5, спр. Осолінських № 1411/11, арк. 61—64 (далі — ЛНБ).

Корона Польська і князівство Литовське, а «Русь викидають за плот». Хіба справедливо писати короля «князем руським», а саме князівство Руське не згадувати?⁴³ А. Ольшевський не приховував тривоги з приводу того, що козаки не хочуть задовольнитися існуючим становищем, а прагнуть «народ руський і провінцію Руську зробити самостійною і незалежною». Король Михайло Вишневецький в листі до М. Ханенка відзначав: «Дорошенко не бажає, щоб польські дворяни вступили в свої спадкові маєтки, а бажає, щоб Україна була незалежною під його верховним управлінням»⁴⁴. У написаній після укладення Острозької угоди «реляції» підкреслювався намір гетьмана «здобути собі титул господаря або удільного князя й володіти Україною», кордон якої з Річчю Посполитою мав проходити від «Кракова, як ріка Вислок впадає в Вислу, од Казімежа, взявши через Литву аж по Білу Русь до Жмуді, взявши до Смоленська цим боком Дніпра...»⁴⁵.

Джерела польського і російського походження свідчать, що восени 1670 р. П. Дорошенко зробив ще один крок у напрямі зміцнення відносин з Портою. Так, у листопаді чигиринська старшинська рада висловилася за принесення присяги султану. Водночас правобережний правитель прагне розширити коло своїх союзників у боротьбі проти Речі Посполитої. Так, він робить спроби встановити політичні контакти з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, а також з Москвою. Деякий час гетьман підтримував зв'язки з донським отаманом Степаном Разіним, який очолював селянську війну в Росії. Активна зовнішньополітична діяльність Дорошенка ускладнювалася наступом у серпні 1671 р. польської армії Я. Собеського на Брацлавщину. Захоплені Брацлав, Вінниця, Дзятів, Могильов, Райгород й десятки інших міст і містечок. На середину жовтня Я. Собеському вдалося оволодіти майже всією Брацлавщиною. З підходом у кінці листопада кримських татар П. Дорошенко переходить в контрнаступ. Після боїв під Ладижином, Уманню і Тростянцем польські залоги залишають східні й центральні райони Брацлавщини. На початку 1672 р. гетьман попередив Я. Собеського — якщо той не виведе війська з Брацлавщини, то Речі Посполитій доведеться воювати з Портою. Ї дійсно, в кінці травня 1672 р. у похід «на Ляхистан» виступила очолювана Мухамедом IV 100—120-тисячна турецька армія. Вступ у війну падишаха істотно змінив ситуацію на користь Дорошенка. Одне за одним почали присягати йому на вірність подільські міста. 8 липня неподалік Четвертинівки гетьман розгромив польське військо К. Лужицького і козаків М. Ханенка.

На початку серпня турецьке військо зупинилося під стінами Кам'янця-Подільського. Сюди ж прибув з козаками П. Дорошенко, якого султан прийняв й обдарував булавою, кафтаном і конем. Польське керівництво міської залоги виявилось нездатним організувати оборону фортеці і 17 серпня капітулювало. Розвіялися сподівання поляків на переможну війну. В Бучачі почалися переговори. Представники П. Дорошенка переконували великого візиря домогтися від Польщі встановлення кордону між Польщею і Україною по р. Горинь, знищення унії, але дарма. Згідно з укладеним 8 жовтня договором Подільське воєводство з Кам'янцем відходило до Туреччини, а П. Дорошенко одержав Україну «в старих кордонах»⁴⁶.

Вузькоєгоїстична політика Порти не могла не позначитися на настроях П. Дорошенка. Гетьман дедалі більше розчаровувався у діях

⁴³ Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 292.

⁴⁴ Там же.— С. 340; Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века.— К., 1899.— С. 170.

⁴⁵ Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 298—299.

⁴⁶ Kluczowski F. Op. cit.— Kł., 1881.— Т. 1.— Cz. 2.— S. 1108—1111; Abrahamowicz Z. Op. cit.— S. 358—359.

стамбульського двору. Не випадково він погодився на переговори з Польщею (домагався відновлення Гадяцького договору), а також розпочав діалог з Москвою, що тривав протягом другої половини 1673 р. Гетьман погоджувався прийняти підданство Росії лише за певних умов: затвердження на Україні лише одного гетьмана; збереження козацьких вольностей, на яких цар повинен присягнути; встановлення кордону між Україною і Річчю Посполитою; виведення з Києва московської залози; надіслання на допомогу Україні великої армії для боротьби з турками; дозволу на створення 40-тисячного війська найманих козаків тощо. Оскільки вони не були прийняті, в кінці листопада цар наказав воеводі Г. Ромодановському і гетьману Лівобережної України І. Самойловичу розпочати наступ проти П. Дорошенка⁴⁷. До початку березня 1674 р. російські війська і лівобережні полки захопили основні міста Правобережжя. П. Дорошенко з кількома тисячами козаків укритися в Чигирині. 17 березня на раді в Переяславі І. Самойлович проголошується гетьманом «обох сторін Дніпра».

Однак тріумф московської політики виявився нетривалим. У липні на Правобережну Україну вдерлася очолювана султаном турецько-татарська армія, сіючи там страшну розруху і смерть. Українсько-російські війська зняли облогу Чигирини і спішно відійшли за Дніпро, залишивши населення напризволяще. П. Дорошенко був безсилим взяти його під свій захист. Палали міста й села, до Криму гнали тисячі бранців, які проклинали турків та їх союзника П. Дорошенка. Однак знаходилися й мужні люди, які із зброєю в руках боронилися від ворогів. Всі без винятку вітчизняні літописці відзначають героїчну оборону Ладижина. Цілий тиждень точилися жорстокі бої за Умань. Навіть після падіння фортечного муру уманці не припинили опору. За свідченням очевидців, мешканці міста обороняли кожну вулицю, двір, будинок. Тоді «кров текла ріками» — турки не жаліли ні дітей, ні стариків. Місто було спалене вщент. «Тамо б'яше со ужасом, — пише Г. Грабянка, — Дорошенку и при нем будучим войскам християнским видети кровь, улицами текущую, ибо вси Умань християне мужественно то меча умроша; та може в Умани турки от побитих християн главы отрезовали, и у турецкого паши за всякую по червонцу брали...»⁴⁸. Саме героїчна оборона Ладижина та Умані зірвала наміри султана продовжити похід на Київ і на початку вересня турецько-татарська армія розпочала відступ до Дністра. Наслідки цього вторгнення виявилися жахливими для Правобережної України, територія якої майже вся перетворилася в суцільну руїну. Її населення було знищене, забране в неволю чи повтікало. Основний потік біженців прямував на Лівобережжя. Не знімаючи вини за цю страшну трагедію з П. Дорошенка, зауважимо, що основним її винуватцем був російський уряд, який своїми авантюрними, непідготовленими діями, спрямованими на захоплення Правобережжя, спровокував наступ турецько-татарської армії і відмовився при цьому від захисту його населення, яке присягнуло на вірність Олексію Михайловичу.

Скориставшись різким ослабленням держави П. Дорошенка, польський король Я. Собеський розпочав наступ на Брацлавщину і до середини листопада зайняв всю її територію. Щоб схилити на свій бік гетьмана, він направив до нього в грудні посольство львівського єпископа Й. Шумлянського, гарантуючи визнання козацьких прав і привілеїв. Однак П. Дорошенко, незважаючи на своє катастрофічне становище, продовжував обстоювати насамперед інтереси Української держави. В ході переговорів він домагався від польського уряду визнання автономії козацької України (включаючи Лівобережжя) в

⁴⁷ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в.— М., 1899.— С. 908—949.

⁴⁸ Грабянка Г. Летопись.— К., 1854.— С. 219.

складі Речі Посполитої на умовах Гадяцького договору. Я. Собеський відмовився прийняти пропозиції української сторони⁴⁹.

На осінь 1675 р. становище П. Дорошенка стало критичним. Його залишали вірні «серденята» і найближчі соратники, друзі й родичі. Так, до І. Самойловича лише до кінця червня перейшли близько 700 «знатних» козаків і старшин, а також 2 тис. рядових козаків. Згодом туди подалися з полком «серденят» Мовчан, суддя Д. Чернявський, корсунський полковник Ф. Кандиба, уманський полковник М. Сищенко, пасинок Б. Хмельницького Степан, уманський писар В. Кочубей і багато інших. Не припинявся потік біженців на Лівобережжя. Наприклад, в серпні туди подалися всі мешканці м. Мошни. Сучасників вражали масштаби обезлюднення Правобережжя. Як із сумом констатував І. Самойлович, від Дністра до Дніпра «ніде й духу людського нема»⁵⁰. Важкою втратою для П. Дорошенка стала смерть не лише найближчого порадирика, але й друга Й. Тукальського. Душу гризли докори сумління за руйнацію краю. Фактично його влада поширювалася лише на Чигиринщину, Черкащину й Корсуньщину. Погіршали стосунки з кримськими мурзами. Надходили тривожні відомості про військові приготування І. Самойловича і Г. Ромодановського для нового походу проти нього.

Шукаючи вихід з ситуації, гетьман вирішив скласти присягу на вірність цареві, але не перед І. Самойловичем і російськими воеводами, а перед представником Запорозької Січі кошовим І. Сірком, який тепер активно підтримував Петра Дорофійовича. Згідно з домовленістю 7 жовтня до столиці козацької України прибули з 1,5 тис. запорожців І. Сірко і з 200 донськими козаками отаман Ф. Минаєв. Через два дні гетьман разом з козаками і мешканцями Чигирини у соборній церкві присягнув на Євангелії про відмову від турецької протекції і вірність Олексію Михайловичу. При цьому він передав запорожцям частину клейнодів і засвідчив готовність здати гетьманство І. Сірку, але кошовий не наважився взяти на себе цю владу. Було вирішено, що П. Дорошенку і надалі називатися гетьманом («до указу великого государя»). Джерела свідчать, що гетьман і кошовий взяли курс на скликання козацької ради, яка повинна була обрати одного гетьмана (П. Дорошенка), усунувши від влади І. Самойловича, якого Запоріжжя не визнавало гетьманом України. Це була остання спроба Петра Дорофійовича врятувати політичну ситуацію і добитися об'єднання козацької України. 15 жовтня І. Сірко залишив Чигирин⁵¹.

Для проведення ради навесні 1676 р. потрібно було будь-що виграти час. Тому П. Дорошенко розпочинає листування з І. Самойловичем і направляє в кінці листопада і в другій половині грудня два посольства до Москви. Він засвідчує готовність служити царю відповідно до прийнятої присяги і намагається переконати російський уряд у необхідності возз'єднання обох «сторін України», прохаючи залишити його в «сане гетманства» на Правобережжі. Не без участі І. Самойловича (який постійно інтригував проти П. Дорошенка) російський уряд визнав недійсною чигиринську присягу і вимагав прибути для віддання присяги в табір Г. Ромодановського та І. Самойловича. Відмовився він і визнати за П. Дорошенком гетьманство над Правобережжям, проголошуючи гетьманом козацької України І. Самойловича⁵².

Така відповідь, звичайно, не задовольнила правобережного гетьмана і навесні 1676 р. він розгорнув енергійну діяльність для скликання чорної козацької ради. Згідно з планом на неї мали з'явитися І. Самой-

⁴⁹ ЦНБ, ВР, ф. 1, 6283, арк. 51—54; Акты ЮнЗР.—СПб., 1879.—Т. 11.—С. 665; Wojcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674—1679.—Wr., War., Kł., 1976.—S. 28—29.

⁵⁰ Акты ЮнЗР.—СПб., 1882.—Т. 12.—С. 110—111, 128, 216—217, 233—234, 271; Акты, относящиеся к истории Западной России.—СПб., 1853.—Т. 5.—С. 135.

⁵¹ Акты ЮнЗР.—Т. 12.—С. 270—302, 352, 374, 514—529.

⁵² Там же.—С. 372—376, 399—402, 430—444, 465—476.

лович з старшиною і запорожці. У випадку відмови лівобережного гетьмана прибути на раду, яка повинна була відбутися на Росаві, правобережні козаки і запорожці разом з татарами планували вирушити на Лівобережну Україну і добитися проведення ради там. Документи свідчать, що ідею скликання загальної ради підтримувала значна частина козаків Лівобережжя, а також старшин (прихильниками П. Дорошенка були полковники І. Рославець, Л. Горленко, Д. Райча та інші).

Ці дії Петра Дорофійовича серйозно стурбували як І. Самойловича, так і російський уряд. Їм вдалося зірвати проведення ради, а 19 липня Москва висунула Дорошенку ультиматум: якщо не прибуде до Г. Ромодановського та І. Самойловича для принесення присяги, то проти нього розпочнуться військові дії. 30 липня лівобережному гетьману дано вказівку підготувати полки до наступу на Чигирин. Капітуляція П. Дорошенка була вже лише справою часу. На початку вересня російсько-українське військо І. Ромодановського та І. Самойловича вже наближалося до Дніпра. Поперед себе під Чигирин відправили 15 тис. росіян на чолі із стольником Г. Косаговим і 4 козацьких полки під проводом Л. Полуботка. Дізнавшись про їх наближення, П. Дорошенко вирішив не проливати зайвої крові і здати місто. Разом із старшиною, духовенством, козаками і міщанами він зустрів їх на околицях Чигирини і засвідчив свою готовність виїхати до Г. Ромодановського й І. Самойловича для принесення присяги на вірність царю. Через кілька днів, прихопивши із собою гетьманські клейноди, 12 гармат, він у супроводі Г. Косагова і 2 тис. козаків і чигиринців подався до обозу Г. Ромодановського та І. Самойловича. Очевидно, 19 вересня П. Дорошенко присягнув на вірність Росії. Йому були вручені «статті», в яких йому дозволялося поселитися там, «где он похочет», а також пробачалися всі колишні «проступки». Через два дні Дорошенко повернувся до Чигирини, ввів до нього російську залозу, віддавши ключі від міста підполковнику І. Захарову й наказному гетьману В. Бурковському⁵³. Так завершилася політична кар'єра одного з найвизначніших державних діячів України козацької епохи, її великого патріота, невтомного борця за незалежність і територіальну цілісність Української держави.

У другій половині жовтня 1676 р. у Москві відбулася церемонія передачі клейнодів П. Дорошенка. Вона була обставлена надзвичайно урочисто і переслідувала насамперед політичні цілі. Після демонстрації московському люду та іноземним дипломатам коругв, булави й бунчука вони були передані до Оружейної палати. Пізніше І. Самойлович надіслав до російської столиці частину архіву правобережного правителя.

Як же склалася подальша доля П. Дорошенка? Здавалося, що його життя входить у нормальну колію. Після присяги він певний час проживав у Чигирині, готуючись до переїзду на Лівобережжя. Близько 20 жовтня з братом Андрієм і дружиною у супроводі 200 козаків Чернігівського полку Дорошенко назавжди залишив столицю козацької України. Гетьман надав йому у власність Сосницю, Мену і Березну. На початку листопада экс-гетьман відвідав у Батурині І. Самойловича і почав будівництво власного будинку в Сосниці. Проте московський уряд не довіряв йому. В кінці листопада до І. Самойловича виїхав стольник І. Волконський з вимогою відіслати П. Дорошенка до Москви, що було явним порушенням умов капітуляції правобережного гетьмана. Саме на це звернув увагу російського чиновника І. Самойлович. Він повідомив, що подібна акція може викликати заворушення серед козаків і старшини, бо в П. Дорошенка «многие есть свои и друзья на обеих сторонах Днепра», які зрозуміють це як заслання його до Сибіру. Не приховав він і того, що правобережний гетьман склав свої

⁵³ Там же.— С. 729—734, 743—750, 800.

повноваження тому, що повірив «статтям», підписаним ним, І. Самойловичем й іншими лівобережними старшинами, хоча йому на допомогу прибули татари і, якщо б він відмовився скласти зброю, то «трудно было его доставать». Гетьман відзначив також, що питання щодо переїзду П. Дорошенка до Москви може вирішити лише старшинська рада, а 6 грудня повідомив І. Волконському її рішення: видати правобережного гетьмана немає можливості, оскільки в такому разі почнеться заколот його прибічників. Того ж дня І. Самойлович звернувся з листом до царя, пояснюючи причини такого рішення, і його аргументи на деякий час заспокоїли російську бюрократію⁵⁴.

Однак у другій половині лютого до Батурина направили стольника С. Алмазова і піддячого Б. Парфеньєва з новим наказом відіслати П. Дорошенка до Москви. Цього разу гетьман не захищав опального противника. Викликавши до себе П. Дорошенка, він повідомив його про необхідність негайного від'їзду до столиці. 8 березня 1677 р. Петро Дорофійович назавжди залишив рідний край і в супроводі С. Алмазова й кількох козацьких старшин виїхав до Москви. Очевидно, протягом десяти днів дороги він аналізував причини невдач і політичних прорахунків. Адже йому так і не вдалося здійснити мрію свого життя — об'єднати розтерзану українську землю під одним гетьманським регіментом й забезпечити народові самостійне існування. Московщина і Польща, турецький султан і кримський хан продовжували плюндрувати рідну землю, шматували її територію, руйнували господарство, нищили національний дух народу. На аудієнції у царя 20 березня П. Дорошенку пригадали його «вини й злочини» й наказали, як підданому Федора Олексійовича, залишатися в Москві і виступати порадником у веденні справ з Туреччиною і Кримом.

Петру Дорофійовичу, по суті, довелося розпочати своє життя заново. Були зламані утверджені протягом кількох десятиліть уклад життя, відповідні правила поведінки, побут і звичаї. Перебування з 27 березня «под караулом», відсутність власного будинку, залежність навіть у виборі харчування від царської адміністрації пригнічували й терзали душу цієї вольнолюбивої людини. В окремі періоди перебування в Москві він навіть голодував. Не вистачало харчів, ніде було випасатися коням, дошкуляли горласті караульні — сотник і сім (згодом дванадцять) стрільців, які по ночах пиячили і розважались. Його листи на Україну (адресовані в основному І. Самойловичу) сповнені прохань подбати про залишене господарство, надіслати їстівні припаси, вино.

Порушувалося в листуванні й питання про переїзд до нього дружини. Крім її небажання їхати до далекої Москви, мали місце й якісь міркування Петра Дорофійовича. Піддячий В. Юдін, який у травні 1677 р. побував у Батурині, свідчив у Москві, що брат П. Дорошенка Андрій говорив йому: «...Писал де к нему брат его Петр с челядником своим, которой с ним подъячим приехал, под клятвою: буде его Петрова жена прежних своих злих дел престала й живет по обещанию своему, как обещалась ему Петру в то время, как он ее к себе взял из черного платья, и он бы Андрей к нему не прислал, а буде какие есть поступки, и он бы отписал к нему не тая ничего. И опять де Андрей поступки ее объявил гетьману и к брату своему с челядником своим написал посылает, да и ему подъячему объявляет: как де брат его Петр, за злодейские ее дела, положил было на нее черное платье, и видя он дочь свою в сиротстве и в малых летах, над нею злодейкою умилосердился, взял ее к себе в жену по прежнему; а при взятъе она ему обещалась, что до смерти живота своего ничего хмелного пить не станет, потому что во хмелю чинитсца всякое злодейство. И по отъезде его Петрове к великому государю к Москве, учала она пить безобразно и без ведо-

⁵⁴ Там же.— С. 796—809.

ма его Андреева ходитъ и чинить злодейство. И ныне де, приѣхав в Сосницѹ, велел он Андрей ей сбиратца ехатъ к брату Петру. И она де при отце своем Яненке говорила ему Андрею с криком: буде ее он к Москве силно пошлет, и брат де его Петр недолго на свете будет жить. И он де Андрей, слыша от не такіе слова, бил челом к гетману, чтоб ее к брату его до времени не посылать»⁵⁵. Важко сказати, що було правдою, а що вигадкою у цій історії. Документи зафіксували одне — невдовзі дружина Дорошенка все ж змушена була приїхати до Москви.

Читаючи листи П. Дорошенка, не можна не звернути уваги на його тугу за Україною. Він благав І. Самойловича поклопотатися перед царем, щоб його не розлучали «з малою домівкою». Обіцяв жити там, де йому накажуть, хоча б під вартою, хоча б «на рубежі», погоджувався дати заложників, але повернутися на батьківщину. В листах до Самойловича він пише: «Для Бога не умори мене с печали, в какой есм, душа у меня одна, отыщи меня, а не розни с домом моим, потому что и так довольно имею беды»⁵⁶. Проте ці прохання не знайшли відгуку — опального гетьмана все ще боялися і російський уряд, і гетьман І. Самойлович.

А доля готувала йому новий поворот. У жовтні 1679 р. П. Дорошенко одержав царський наказ про призначення воеводою у Великий Устюг. На це колишній правитель України відповів: «Великий государь обнадежил меня своею милостию, велел мне быть со всеми родственниками в Соснице, а после приказал быть в Москву на время. А как я видел царскія очи, и тогда премногою государскою милостию был обнадежен, указали мне жить в Москве, двор мне дали, корм и питье. Буду бить челом великому государю, чтоб меня на воеводство посылать не изволил: у меня в малороссійских городах три брата родимые и родственники: — как услышат, то не подумают, что я отпущен на воеводство, а представится им, что я сослан в ссылку, и будет оттого большое дурно на обеих сторонах Днепра»⁵⁷. Однак змушений погодитися на воеводство у Вятці, він перебував там до 1682 р. Після повернення звідти, влітку 1684 р., одержав у володіння с. Ярополче з чотирма присілками Волоколамського повіту.

Свій вік П. Дорошенко доживав в оточенні нової сім'ї. Овдовівши, у 1684 р. він одружився з Агафією Єропкиною. Колишній гетьман займався власним маєтком, господарством, виховував дітей (трьох синів і доньку), вів тяжби з навколишніми поміщиками. Не забував і земляків-українців, за яких, у разі потреби, клопотався перед московськими урядовцями. В 1686 р. до нього приїздила донька Люба з чоловіком Юхимом Лизогубом і дітьми.

Отже, ми висвітлили політичну діяльність гетьмана. А якою ж він був людиною, який мав характер, яку зовнішність? На відомих нам портретах зображена людина у гетьманському обладунку і з відповідними атрибутами влади, з тонкими рисами обличчя, підголоною бородою й довгими вусами (на портреті, вміщеному С. Величком, Петро Дорофійович без бороди), допитливими очима. Він мав твердий характер, залізну волю, був наполегливим у досягненні мети. Доброта, дбайливість і постійна підтримка своїх родичів, близьких людей і сподвижників поєднувалися у нього з жорстокістю до противників та осіб, дії яких суперечили його політиці. Так, джерела свідчать, що він турбувався про своїх людей, які потрапляли в неволю чи опинялися на чужині: Т. Носача, Й. Тукальського, Ю. Хмельницького, Г. Гуляницького, захоплених у полон турками в Умані, полонених у Білій Церкві, дочку І. Ковалевського, завезену П. Тетерею до Польщі, Ганну Кусівну в Москві. Водночас відомо й кілька випадків, коли з політичних мірку-

⁵⁵ Акты ЮнЗР.— СПб., 1884.— Т. 14.— С. 135.

⁵⁶ Там же.— С. 223—224.

⁵⁷ Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 856—857.

вань гетьман наказав розстріляти небезпечних для себе людей, як-от В. Дрозденка та Г. Улановського. Не можна не згадати і те, що він віддавав у ясир людність, яка порушувала йому вірність. Це пояснюється (але не виправдовується) роздратуванням П. Дорошенка проти тих, хто зраджував його в той час, коли він робив героїчні зусилля для здобуття батьківщині свободи й незалежності⁵⁸.

Звертає на себе увагу той факт, що гетьман не виявляв прагнення до запровадження авторитарних методів управління, хоча йому довелося діяти у винятково складній воєнно-політичній ситуації. За словами великого знавця життя й діяльності гетьмана історика Д. І. Дорошенка, він був «найбільш конституційним гетьманом, який додержувався старих козацьких традицій». З усіх найважливіших політичних питань він постійно радився із старшиною, систематично збирав як загальновійськові, так і вузькі ради з генеральної старшини і полковників. Є дані про скликання ним понад 10 генеральних і 20 старшинських рад⁵⁹. Умів добирати талановитих сподвижників, брав на службу й чужинців, в основному для дипломатичної і військової діяльності. Щиро й палко любив «заплакану матку Україну», боротьбі за незалежність і соборність якої віддав усі свої сили.

Непросто склалося й особисте життя П. Дорошенка. Так трапилося, що довелося тричі одружуватися. Мав двох дочок (Любу, Катерину) і трьох синів (Олександра, Олексія, Петра). До речі, син Олександр (від шлюбу з Агафією Єропкиною) одружився з Пушкіною і мав доньку Катерину, яка вийшла заміж за генерал-поручика Загряжського. Через це О. Пушкін вважав П. Дорошенка своїм предком і в 1833 р. відвідав його могилу в Ярополчі, про що згадував у листі до своєї дружини 26 серпня 1833 р. Два інших сини в 1710 р. виїхали «для науки за море» і, перебуваючи за кордоном, у часи терору Петра I змінили своє прізвище⁶⁰.

Помер Петро Дорофійович Дорошенко 9 листопада 1698 р. Його було поховано на березі р. Лами під правим крилосом місцевої церкви св. Параскеви. З часом церкву було розібрано, а над місцем поховання зведено каплицю. Проте навіть прах гетьмана не знав спокою. За свідченням очевидця, взимку 1887—1888 рр. могила була пограбована (серед люду поширювалися чутки, що у похованні знаходилися булава, шапка з діамантами й алмазами та коштовна зброя). У ході слідства могилу було розорено ще більше — кістки і череп витягнуті з домовини і розкладені на верхньому могильному камені, де знаходилися протягом двох місяців⁶¹. Сьогодні виникає справедливе запитання — чи не пора прах великого сина українського народу перевезти на Батьківщину і перезахоронити в Чигирині? Адже цього хотів сам правитель Української держави, коли писав з Москви сповнені відчаю й туги листи.

У середині 70-х років XVII ст. П. Дорошенко зійшов з арени політичного життя козацької України, помер у кінці століття далеко від рідної землі забутий більшістю своїх земляків. Однак основна ідея його політичної програми як державного діяча — об'єднання усіх українських земель у межах соборної Української держави — не загинула. Послідовна і самовіддана боротьба гетьмана за здійснення ідеалу самостійної України стала, за слушним зауваженням Д. І. Дорошенка, «неписаним заповітом для далеких грядучих поколінь»⁶².

⁵⁸ Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 663.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же.— С. 638.

⁶¹ Краснов В. Могила гетмана Дорошенка: Из детских воспоминаний // Киевская старина.— 1900.— № 7.— 8.— С. 8—9.

⁶² Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 670.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Розкуркулення в УСРР*

Док. № 27

Скарга селянки М. А. Вихторової із с. Смілого Недригайлівського району на Сумщині до Г. І. Петровського про конфіскацію майна й виселення з хати за невиконання хлібзаготівлі

3 лютого 1932 р.

*До голови Української Соціалістичної Республіки товариша Петровського
Мешканця с. Смілого Недригайлівського району Сумської округи
Маври Антонівни Вихторової*

Щире прохання

На підставах незаконних дій Смілянської сільради, яка приєднала наше господарство до твердого завдання, я примушена звернутися до Вас, як до рідного батька, вищого властителя нашої матері-України.

1) На те що господарство не підлягало твердому завданню свідчить [те], що до революції малось 7 га землі, і не малось в господарстві прибутків [від] сторонніх галузей; 2) після революції в мене залишилось 4 га. На цю землю лічилось 7 душ їдців. Користуючись цією землею, мали собі від неї життя, не маючи інших прибутків від других галузей і всі покладені податки та другі обов'язки Радвлади, виконуючи своєчасно.

Коли ж у 1931 р. сільрада приєднала господарство до твердого завдання і на ці 4 га землі нарахувала сільгосподатку 62 крб., ми його виконали і всі [інші], які були наложені, теж виконали. Як співчуваючі до Радянської республіки, ми взяли на 120 крб. облігацій. Хліба сільрада на 4 га землі, за винятком на 7 душ їдців, нарахувала 241 пуд на наділеній землі за 8 верст, [яка] непригодна до врожайності, врожай получився кепський. Але ж ми не ставимось вороже до радвлади і вивезли, який був хліб — 115 пудів, більше хліба для свого користування не залишилося. Картоплі нараховано 120 пудів, з цієї кількості вивезено половину, а більш нема і для свого користування.

За невиконання непосильно нарахованих на моє господарство податків Смілянська сільрада забрала у нас майно і ледь не в одних сорочках вигнала із хати. Навіть 80 років старика, нашого батька хворого, зтягли з печі й викинули на двір напівголого, хворого, який через тиждень помер в чужій хаті, який був землекопом по чужих роботах, та чоловік мій до революції був батраком і сільрада [про це] знає. Таке ставлення до громадян Української Радянської Соціалістичної Республіки я вважаю невірним й незгодна [з ним].

А тому щиро, зі сльозами на очах прохаю вас, батьку нашої України, захистити нас, нещастям і горем убитих, зняти наше господарство з твердого завдання і повернути нам хоч хату, щоб ми не спотикались по вулицях голодні й обездолені як діти, [так] і я. 4 душі дівчат

* Закінчення.— Поч. див.: УІЖ.— 1992.— № 3, 4, 6.

та я, а мужчин тільки мій чоловік, котрий працює на будівництві, а я бідна з дітьми не маю де голови приклонити. Де останешся хоч погрітись — і звідти бригада виганяє на вулицю.

Прошу вас, не откажіть на моє щире до вас прохання, що я вас прошу дайте відповідь, щоб я нещасна заспокоїлась на моє до вас прохання*.

3. 2. 1932 р.

ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 109, арк. 62—63. Оригінал. Рукопис.

Док. № 28

Заява селянина Я. І. Євфросиніна із с. Малий Бобрик на Харківщині до ВУЦВК про несправедливе виключення з колгоспу й розкуркулення

10 березня 1932 р.

*До голови Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету тов. Петровського Г. І.
Від гр. с. Малий Бобрик Лебединського району Харківської області Євфросиніна Якіма Івановича*

Заява

В листопаді 1931 р. мене виключили з колгоспу «За заповітами Леніна» через те, що буцімто я належу до класово-ворожого куркульського елемента. В грудні в мене забрали хліб, що я одержав за роботу в колгоспі, а також забрали одяг і хатне майно: скриню, сорочки, рядна, подушки та інше. В березні місяці сільрада продала хату, сарай, саж та хлів і я залишився зовсім без притулку.

До революції в мене було всієї землі 7 десятин 38 соток. Ніяких промислових підприємств як-от: млини, олійниці тощо в мене не було. Також не було ні сівалки, ні косарки, ні інших сільськогосподарських машин та реманенту. Була артільна 8-кінна молотарка на 8 господарств, до 1/8 частина належала й мені.

Після землевпорядження 1927 року мені на 8 душ нарізали 4 дес. пахоті та 0,5 дес. луків і залишилося 0,5 дес. садиби. Навесні 1929 р. в нашому селі організувалось з 22 чоловік товариство по спільній обробці землі, а з весни 1930 р. була організована артіль сільськогосподарська «За заповітами Леніна», куди весь ТСОЗ влився з усім майном і реманентом. Перебуваючи і в ТСОЗі, і в артілі, я сумлінно виконував свої обов'язки як член ТСОЗу та артілі і, виконуючи обо-

* 15 лютого 1932 р. приймальня Г. І. Петровського з позначкою «терміново» переправила листа селянки на розгляд Недригайлівського райвиконкому з дорученням докладно перевірити соцстан господарства. Цим займалася Смілянська сільрада, яка зробила негативний висновок, визнала скаргу безпідставною й залишила її без змін. Зокрема, 2 березня 1932 р. голова сільради повідомив райвиконкому: «...Господарство Вихторової являється заможним, до революції мало 10 га землі і жили виключно з лихварства, здаючи гроші на проценти. В сучасний мент має землі 7 га, на якій кількості має бути урожаю 300—400 пудів і накладений план хлібозаготівлі в кількості 240 пудів вповні реальний. Маючи лихварські прибутки, такий план хлібозаготівлі не виконав, на підставі чого все майно конфісковано на поповнення штрафу за невиконання хлібозаготівлі. Чоловік скаржниці втік з меж сільради, як ворог радміроприємствам і в сучасний мент перебуває невідомо де. Як господарство куркульське, яке підлягає ліквідації, та за невиконання плану хлібозаготівлі таке дійсно ліквідовано, а тому ця скарга не підлягає ніякому задоволенню. Голова сільради (підпис)» (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 109, арк. 61, 64).

Ознайомившись з усіма матеріалами по цій справі, ВУЦВК погодився з висновками сільради і райвиконкому, про що повідомив селянку.

в'язки конюха більше року, я навіть одержав премію за гарний догляд за кіньми. Також, не дивлячись на мій вік, та вік моєї жінки (55 років), ми сім'єю із 5 душ виробили більше 700 трудоднів, хоч вповні працездатних тільки двоє (син та невістка), а дочка — ще підліток і ходить до школи у п'яту групу. Найманою працею я майже не користувався, бо було тільки в сезонний час на буряках одна-дві дівчини, коли я з сім'єю не міг сам справитися з роботою по проривці та політтю і т. ін.

Всі подані відомості можна ствердити документами, що в мене маються (окладні листи тощо). А тому прошу розглянути мою справу і зробити висновок, зробити свої зауваження в цьому питанні нашій місцевій владі — сільраді і райвиконкому*.

10.III.1932 р.

Єфросинін

ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 113, арк. 16. Оригінал. Рукопис.

Док. № 29

З протоколу Бородянського райвиконкому Київської області про репресії щодо селян

28 березня 1932 р.

Слухали. Постанову пленуму Дружнянської сільради від 24.III.32 р. про гр. Титенка Сака Нечипоровича, Титенка Тихона Мусійовича та Яценко Соломію Трохимівну, що порушили обов'язкову постанову РВК від 18.II.31 р. «Про застосування найменших агрономічних заходів в сільському господарстві», не підготували с/г реманент, не перечистили посівматеріал, не приступили до вивозки гною та відмовились провести засів по доведеному їм плану засіву весною 1932 р., чим зривають проведення підготовчої роботи щодо весняного сіву.

Господарство Титенка Сака заможньо-куркульське, має землі 7,89 га, платить с/г податку 130 крб. 65 коп., не виконав по твердому завданню хлібозаготівлю та картоплезаготівлю.

Господарство Титенка Тихона заможне, має землі 6,18 га, платить податку 46 крб. 50 коп.

Господарство Яценко Соломії заможньо-куркульське, має землі 10,80 га, платить с/г податку 102 крб. 83 коп., не виконала хлібозаготівлі та картоплезаготівлі, що доведено по твердому завданню.

* Я. І. Єфросинін двічі звертався до ВУЦВКу зі своїми листами (перший — від 18 лютого 1932 р.), був на особистому прийомі у Г. І. Петровського. 14 квітня 1932 р. Лебединський райвиконком відповів ВУЦВКу: «Розкуркулення скаржника Єфросиніна було проведено на таких підставах. Я. І. Єфросинін до революції мав в своєму користуванні в селі М. Бобрік власної землі 8 га, крім того, лісової та лукової — 2 га і орендової церковної — 8 га, а разом — 18 га, користувався постійно і сезонно найманою працею, мав 6—8 голів великої рогатої худоби, частину кінної молотарки. Ознаки куркульсько-заможного господарства скаржника є ще і через те, що в період 1914—1915 рр. мав змогу навчати своїх дітей у вищих навчальних закладах. Під час проведення землевпорядкування по Малобобріцькій сільраді Єфросинін під впливом свого сина — агронома був організатором куркульсько-заможної верхівки проти проведення землевпорядження, виступаючи активно на зборах села і проводячи з іншими куркулями оранку своєї землі в той час, коли було проведено землевпорядження, по ініціативі якого виникали судові процеси. Крім того, скаржник був проти виконання на селі різних кампаній. Ознаки куркульства скаржника підтверджуються ще й тим, що врешті син останнього та невістка в січні місяці ц. р. послали в районну газету «За колективізацію» об'яву в тім, що вони зрікаються від свого батька Єфросиніна як куркуля. А тому розкуркулення останнього проведено було вірно. Голова РВК Гужвій. Секретар (підпис)» (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 113, арк. 12, 14).

Такого роз'яснення було досить, щоб заможного селянина «ліквідувати як клас» й залишити його скаргу без наслідків, про що й свідчить резолюція на відповіді РВК працівника приймальної ВУЦВК: «Погодитись. 25.IV. Лукаренко».

Ухвалили: Приймаючи на увагу, що гр. Титенко Сака, Яценко Соломія належать до куркульських господарств, що злісно зламали обов'язкову постанову РВК «Про застосування найменших агрозаходів в сільському господарстві», не вивезли гною, не відремонтували с/г реманенту, не перечистили посівматеріалу та відмовились проводити весняну сівбу, весь час ведуть розкладницьку роботу й намагаються зірвати підготовку роботи до весняної сівби по с. Дружня, а тому відібрати від зазначених громадян землю, конфіскувати тяглову силу, с/г реманент, посівматеріали та все майно, що належить їм та їх родинам, й передати до колгоспу. Самих громадян Титенка Сака Нечипорівча, Яценко Соломію Трохимівну з їх родиною вислати за межі села.

На Титенка Тихона Мусійовича накласти штраф в сумі 100 крб.

Голова засідання
Секретар

Лівуш
Власенко

Оригінал за належними підписами
З оригіналом згідно *

ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 333, арк. 50. Засвідчена копія.

* Підпис нерозбірливий.

Док. № 30

Розпорядження ВУЦВК прокуратурі й райвиконкому про перевірку справи розкуркулення одноосібників у с. Трифонівці Велико-Олександрівського району на Одещині

19 квітня 1932 р.

Терміново. До Бериславського дільничного прокурора
Копія: Голові Велико-Олександрівського РВК

На особистий прийом до ВУЦВК звернувся уповноважений від 40 одноосібних господарств бідняків та середняків села Трифонівки з такою скаргою. До 1931 р., виконуючи всі зобов'язання влади, вони працювали в своїх одноосібних господарствах. Починаючи з того часу, місцева влада за те, що вони залишилися поза колективом, всіляко їх переслідує. Не давали змоги збирати врожай з одноосібних господарств, відбирала коней та реманент. Артіль їхнього села* забрала у них хліб і досі не проводить розрахунку. Зараз їх залишили без землі, реманенту, тягової сили, чим позбавили існування біля 40 сімейств. Їхні скарги на сільраду РВК залишав без наслідків, мотивуючи [тим], що вона поза колгоспом. Надсилаючи до вас цю заяву, просимо терміново її перевірити і виправити ті помилки, яких допустилися місцеві органи влади, які зламали постанову уряду та партії щодо одноосібних господарств. Про вжиті заходи докладно сповістити для доповіді т. Петровському до 29—30.IV.1932 р.**

Додаток: заява

Завідатель приймальні голови ВУЦВК
Зав. канц.

Баранов
Мамліна

ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, арк. 367. Копія.

* Мала назву «Червоний хлібороб».

** Одночасно з цим розпорядженням за підписом Г. І. Петровського 19 квітня 1932 р. була відправлена така телеграма: «Одеса, голові організаційного обласного комітету Пахомову. Терміново розв'яжіть справу 40 одноосібників села Трифонівка Велико-Олександрівського району».

Док № 31

Постанова касаційної колегії Верховного суду УСРР про скасування вироку Верхне Теплянського нарсуду й звільнення від ув'язнення розкуркулених селян Куриліних

5 травня 1932 р.

Ухвала

Іменем Української Соціалістичної Радянської республіки Найвищий суд в касаційній колегії кримінальних справ в складі голови Усацова, членів тов. Стефановича, Тимощенка, розглянувши в порядку нагляду справу з вироком В.-Теплянського нарсуду з 4.VI.1931 р. про Куриліну Варвару, 55 років, заможну, засуджену за II ч. 58 ст. КК до позбавлення волі на три роки, Куриліну Євдокію, 49 років, позбавлену волі на п'ять років, конфіскував у обох засуджених все майно; Куриліна Іллю, 80 років, позбавити волі на два роки за те, що відмовились засівати весною 1931 р. землю за планом, даним сільрадою.

Відібрано живий [і] мертвий реманент, посівматеріал. Наслідки телеграфуйте ВУЦВКу. Голова ВУЦВК Петровський». 20 квітня секретар Одеського облоргкомітету Мануйленко повідомив ВУЦВКу, що для врегулювання справи до села Трифонівки виїхав відповідальний представник облоргкомітету. А 25 квітня 1932 р. Г. І. Петровський одержав таку телеграму: «Харків, ВУЦВК, Петровському. [В] справі одноосібників Трифонівки Велико-Олександрівського району низка фактів ствердилася. Одноосібників залишилось 16. Справу розв'язано. Одеський облоргкомітет Ляшенко». 29 квітня 1932 р. надіслав своє пояснення і Велико-Олександрівський райвиконком, в якому, зокрема, зазначалося: «При перевірці встановлено, що в жовтні місяці 1931 р. в селі Трифонівці було 64 одноосібних господарств. Цим господарствам було одведено землі по нормі згідно їх їдців. Під час осіннього сіву ці 64 господарства повинні були за планом сільради засіяти озимини 300 га, засіяли лише 166 га, останній клін в 134 га категорично відмовились засівати, який досіяв колгосп, не получивши від цих одноосібних господарств ні жодного кілограма посівматеріалу. Крім цього плану, ці господарства ще мали план по зяблевій оранці, від якого так само категорично відмовились. Таким чином, недосіяли свого плану в 134 га та не зробили жодного га зябу.

Після цього з боку сільради за постановою президії останньої було відібрано в частині господарств засоби виробництва, у господарств, що категорично відмовились від землі та не бажали виконувати агрозаходи в частині засіву своєї норми землі. Відібрано було 19 шт. коней, 4 буккера, 9 брочок. Цей реманент та худоба були передані в колгосп, який проводив засів тієї норми землі, що відмовились одноосібні господарства та робили зяб на землі, що повинні його зробити за планом ці ж таки господарства.

В лютому місяці 1932 р. за постановою президії сільради було вилучено в одноосібних господарств та передано колгоспу 11 шт. коней по тих міркуваннях, що останні доводили коней до такого стану, коли коні приходили у абсолютну непридатність до роботи, та сприяли тому, щоб ці коні загинули і одержати на них страхові відшкодження.

На 24 квітня 1932 р. в селі залишено всього 16 одноосібних господарств, останні вступили до колгоспу та пішли на виробництво. Із вилучених коней в кількості 30 штук у одноосібних господарств та що вони передані до колгоспу, було 9 підrostків (молодняка), останні були доведені до такого стану, що на сьогодні в колгоспі залишилось лише 4 штуки, останні загинули через псування їх самими одноосібними господарствами, що ними самими визнано під час перевірки.

Озимих засівів у тих громадян, що залишились в селі Трифонівці й господарюють на сьогодні індивідуально, ніхто не відбирав, передані озимі засіви лише тих господарів, що пішли на підприємства та залишили озимину на проізвол. Уборку цих засівів буде робити колгосп. Що торкається тих, що є в селі, дано категоричне розпорядження сільради про те, щоб вжила всіх заходів про допомогу одноосібним господарствам в часті уборки озимини, та негайно розрахуватись за майно та тяглову силу, що вилучена й передана колгоспу.

В часті весняної засівкампанії 14 господарств, що залишились як одноосібні, категорично відмовились від землі, що їм надано до засіву весною, мотивуючи це тим, що «для мене вистачить й озимого посіву», який в гарному стані й якого надає в середньому на господарство 5 га. Голова райвиконкому Моїсеєнко. Секретар РВК Бурбело» (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, арк. 363, 365, 366).

Пізніше, вже в травні 1932 р. секретар Одеського облоргкомітету Мануйленко надіслав Г. І. Петровському більш детальний виклад історії утиску одноосібників села Трифонівки. Справу про самочинні дії сільради було передано до прокуратури (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, арк. 362).

Знайшов: незалежно від того, що майно дворів засуджених як «плановиків» продано за невиконання хлібозаготівельних планів, підстав для визнання трьох засуджених куркулями немає, а при відсутності доказів, що обвинувачені належали до куркульських елементів, справу належало розв'язати адміністративно, а не судово і позбавляти волі 80-річного старця всупереч неодноразовим вказівкам НКЮ та Найвищого суду. З матеріалів справи видно, що засуджені не виконували завдань завдяки відсутності працездатних членів родин, чому виводи про злонавмісне ухилення їх від виконання посівних завдань суперечать фактичним обставинам справи, а також не можна покладати на засуджених вини за відхід працездатних членів родини на роботу в промисловості та радгоспах, а ухвала суду про розшук відхідників та відклик їх є політичною помилкою.

Для вияснення соціального обличчя засуджених справу належало б спрямувати на нове вирішення, але ж, зважаючи на те, що засуджені вже 13 місяців відбувають ув'язнення, направляти зараз справу на дослідження буде недоцільно.

А тому, керуючись 372 ст., КПК ухвалив: вирок нарсуду скасувати, справу на підставі ст. 5 КПК закрити, звільнити негайно всіх засуджених з ув'язнення. Звернути увагу нарсудді на політичні помилки, припущені по справі.

Усачов, Стефанович, Тимошенко

ЦДАВО України, ф. 24, оп. 8, спр. 3527, арк. 58. Оригінал. Рукопис.

Док. № 32

Доповідна записка Вінницької облпрокуратури до ВУЦВКу про наслідки перевірки колективної скарги селян села Горчичного Дунаєвецького району щодо самоуправства сільських властей

3 листопада 1932 р.

По колективній заяві гр-н с. Горчичного Дунаєвецького району на безчинства та знуцання представників місцевої влади, Вінницькою облпрокуратурою через свого представника виїздом на місце проведено по змісту заяви розслідування, яким встановлено, що сільрада с. Горчичного в час проведення політ кампаній на селі восени 1931 р. та весною 1932 р. було допущено грубе порушення директив партії та уряду при проведенні цих кампаній до колгоспників, бідняків та середняків-одноосібників. Доведення твердих завдань по хлібозаготівлі, м'ясозаготівлі бідняцько-середняцьким господарствам, масовий продаж і вилучення майна на цих господарствах за невиконання хлібозаготівлі та обов'язкових грошових сплат. Вилученому майну ніякого обліку не проводилось, майно це розбазарено сільрадою. За розглянутими заявами районовою комісією по с. Горчичному належить повернути майно, невірно вилучене, на суму 6 000 крб. В наявності нема ні майна, ні грошей, а також розбазарено сільрадою.

З боку голови сільради та голови колгоспу було грубе поведження з населенням, систематичні п'янки, зловживання. 4 серпня голова сільради Островецький, озброївшись мисливською рушницею, з торбою патронів та собакою ходив по селу, будучи в п'яному стані підіймав стрілянину вдень і вночі. Про всі ці злочинні дії з боку сільської влади населення скаржилось до районних організацій, але ж ніяких заходів не вживалось.

Комісія при РВК по розгляду скарг на неправдиве вилучення майна, виселення з хати та примусові усуспільнення корів — утворена, а до розгляду поданих заяв приступила вперше лише 29.VII.32 р. Неуважливе ставлення до скарг населення з боку районних організацій як РВК, так КК-РСІ та несвоєчасне реагування на це викликали подачу колективної заяви до ВУЦВКу.

Облпрокуратурою запропоновано дільничному прокурору в терміновому порядку провести розслідування, винних притягнути до кримінальної відповідальності. Про наслідки розслідуваної справи вас буде оповіщено додатково*.

Вінницький облпрокурор

Чернін

ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, арк. 514. Оригінал.

* 20 липня 1932 р. ВУЦВК доручив Вінницькій обласній прокуратурі перевірити скаргу 50 громадян села Горчичного, які звернулися до ВУЦВКу за допомогою від свавілля та перекручень місцевої влади. 26 грудня 1932 р. заступник облпрокурора Садовський повідомив ВУЦВКу, що за зловживання владою голову сільради с. Горчичного тов. Островецького засуджено на 6 місяців умовно (зважаючи на те, що він працював у цьому селі лише 2 місяці), його знято з посади та виключено з партії. Одночасно знято з роботи з тих же причин голову колгоспу Колесника Гаврила (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, арк. 513, 516).

Док. № 33

Постанова й інструкція Раднаркому УСРР про застосування репресій до одноосібників за нездачу хліба під час голоду

11 листопада 1932 р.

Постанова Ради Народних Комісарів УСРР «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі».

Рада Народних Комісарів УСРР ухвалює:

1. Затвердити нижченаведену інструкцію про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі.

2. Доручити районним виконавчим комітетам забезпечити негайне проведення в життя цієї інструкції, вживши заходів до широкого ознайомлення й правильного її роз'яснення.

3. Наркомюсту на підставі цієї інструкції протягом доби видати й надіслати своєю лінією на місця відповідні роз'яснення про порядок її затвердження*.

11 листопада 1932 року

Заст. голови РНК УСРР

О. Сербиченко

Т. в. о. керівничого справ РНК УСРР

А. Блеер

* Це розпорядження Наркомюст УСРР виконав, розіславши 12 листопада 1932 р. всім органам юстиції на місцях текст інструкції РНК УСРР, пояснення до кожного пункту та порядок їх застосування. Зміст роз'яснень Наркомюста полягав у тому, щоб не тільки виконати настанови уряду щодо селян про «продаж усього майна, арешт і виселення за межі області», а і робити деякі доповнення та уточнення. Якщо в інструкції Раднаркому УСРР йдеться лише про «куркулів», то в обіжнику Наркомюста наголошується на тому, що «застосовувати ці заходи до середняків, а надто бідняків можна лише у виключних випадках після ґрунтовної перевірки обставин справи» (ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 81, арк. 35—36). Таке застереження аж ніяк не було випадковим, бо, по-перше, «куркулів» як таких не було, а кого й визначали — за кілька років ліквідували «як клас» у першу чергу заможнo-середняцькі верстви села; по-друге, воно свідчить про те, що процес розкуркулення й репресії проти селян тривали до завершення колективізації.

З виданням цієї інструкції Наркомюст УСРР змінив § 1 своєї директиви «Про активізацію роботи органів юстиції в боротьбі за хліб» від 9 листопада 1932 р. (ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 81, арк. 31 зв.—33).

Оголошенню в пресі не підлягає

Інструкція

про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі

Щоб забезпечити безумовне виконання плану хлібозаготівель в одноосібному секторі, сільрадам додержувати такий порядок:

1. Насамперед треба домогтися швидкого виконання плану всіма членами сільрад (одноосібниками) і членами комісій сприяння хлібозаготівлям і куткових комісій. Тих, що не виконують своїх зобов'язань, виключити зі складу сільради, з комісій сприяння, з членів управ сільтСТ тощо і застосовувати до них репресій, як до злісних нездавачів.

2. До одноосібників, які мають виконати даний їм план, але злісно ухиляються від виконання планів хлібоздавання та саботують хлібозаготівлі, треба негайно застосувати репресій, насамперед безспірне стягнення хліба, відповідно до договору контрактації з одночасним притягненням за потрібних випадків до судової відповідальності. (Ст. 5. Постанови ВУЦВК та РНК УСРР з 5 березня 1930 р. «Про порядок, як земельні громади мають укладати й виконувати договори про контрактацію с/г продукції», Зб. Зак. УСРР.—1930.—№ 8.—ст. 89).

3. До одноосібників, що злісно не виконують плану хлібозаготівель та про яких сільраді відомо, що вони продавали хліб за спекулятивними цінами на ринку, — додатково до заходів безспірного стягнення застосовувати штраф розмірами риночної вартості незданого хліба (без звільнення від зобов'язання здати хліб). (Стосовно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР з 3 липня 1929 р. «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». Зб. Зак.—1929.—№ 18, арк. 153) *.

Штрафи накладають та стягають за постановами сільради та уповноваженого РВК з наступним затвердженням від райвиконкому.

4. Щодо тих одноосібників, про яких доведено, що вони не тільки злісно ухиляються від виконання планів хлібозаготівель, але й проводять пряму підривну роботу проти хлібозаготівель, — припускати позбавлення їх земельних наділів, в тім числі й садибною землею, з виселенням цих господарств поза межі району, а найактивніших, що найбільше шкодять хлібозаготівлям — поза межі області. В цій справі сільрада ухвалює постанову, що набирає чинності після затвердження від райвиконкому, а в частині, що стосується виселення — після затвердження від обласних органів. (Стосовно до п. 6 постанови ВУЦВК та РНК УСРР з 15 березня 1930 р. «Про порядок, як земельні громади мають укладати й виконувати договори про контрактацію с/г продукції». Зб. Зак. УСРР 1930 р., № 8, арк. 89).

5. До господарств, що в них виявлено закопаний в ямах хліб, за навмисне псування хліба, що рівнозначно шкідництву, треба застосовувати суворі судові репресії. Найзлісніших слід виселяти поза межі району та області.

6. Органи суду та прокуратури повинні розглядати позачергово судові справи з хлібозаготівель і закінчувати судовий розгляд протягом 5—8 днів з моменту порушення справи у виїзних сесіях на місці, безпосередньо в селі. Застосування судових репресій проводити диференційовано до окремих соціальних груп, застосовуючи особливо суворі заходи до злісних куркулів, спекулянтів-перекупників. Кожну судову справу слід ретельно перевіряти. Судовий розгляд справ і ухвали суду треба супроводжувати широким розгортанням масової роботи (повідомлення на загальних і куткових зборах, висвітлення в районній та стінній газетах і т. ін.) та мобілізацією громадськості навколо цих прикладів, щоб посилити хлібозаготівлі.

7. Всім одноосібним господарствам, що ухиляються від виконання

* У цій добірці див. док. № 6.

плану хлібозаготівель, треба негайно припинити відпуск промтоварів аж до повного виконання ними хлібозаготівель. Списки таких одноосібників треба вивісити в крамницях сільСТ, держторгівлі й громадських організаціях села. Треба додатково пояснити всім одноосібникам — якщо не буде забезпечено сумлінну та акуратну здачу хліба, всі товари буде з цих сіл перекинуто до тих сіл, де одноосібники і колгоспники сумлінно виконують свої зобов'язання щодо хлібозаготівель.

8. В районах, де контракцію не проводили (райони технічних культур), і де плани хлібозаготівель прийнято порядком самозобов'язань, треба поруч широкої масової роботи застосовувати перелічені репресії такою ж мірою, як і до контрактантів. Самозобов'язання треба розглядати так само, як і зобов'язання з контракції.

9. Одночасно до одноосібних господарств, які ухиляються від своїх зобов'язань щодо здачі хліба, треба рішуче посилити роботу щодо стягнення обов'язкових грошових платежів, як-то сільгосподаток, держстрахування, самообкладання, платежі з с/г кредиту тощо, застосовуючи в потрібних випадках заходи безспірного стягнення.

10. Всі зазначені в цій інструкції заходи, запроваджені зі всією твердістю до тих, що злісно ухиляються від здачі (продажу) хліба, і до тих, хто підриває хлібозаготівлі, не повинні проте аж ніяк набирати характеру масових огульних репресій, масових трусів і т. ін.

Ці заходи треба застосовувати диференційовано до кожного окремого одноосібного господарства після ретельної перевірки справжнього стану, ураховуючи соціальне обличчя кожного, що його притягується до відповідальності, а також твердо переконавшись у тому, що притягнений має або мав змогу виконати наданий йому план хлібозаготівель. Всі ці заходи в кожному окремому випадку треба сполучати з широким розгортанням організаційно-масової роботи, мобілізуючи всі одноосібні господарства на якнайскоріше виконання плану хлібозаготівель, порівнюючи сумлінні господарства з господарствами такої ж спроможності злісних нездавачів тощо.

До організаційно-масової роботи серед одноосібників треба залучити колгоспний актив і широкі маси колгоспників, особливо з тих колгоспів, що вже виконали, або закінчують виконання плану хлібозаготівель.

11. Щоб рішуче подолати опір куркульських господарств хлібозаготівлям, в усіх випадках невиконання ними твердого завдання хлібоздачі, треба негайно застосовувати найжорстокіші та найсуворіші з перелічених тут заходів, в тому числі продаж усього майна, арешт і виселення за межі області.

Т. в. о. керівничого справ
Ради народних комісарів УСРР

А. Блеєр

ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 81, арк. 34. Друк. прим.

Документи підготувала до друку канд. іст. наук Є. П. Шаталіна.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Д. В. Табачник (Київ)

Вбивство Симона Петлюри

Події минулого, якими б огидними й неприємними вони не здавалися нам сьогодні, ми маємо знати, щоб відати чому ті або інші процеси в суспільстві зараз йдуть саме так, а не інакше, щоб достовірно прогнозувати майбутнє і не помилятися у сьогоднішні. І в цій публікації мова піде якраз про таку подію, що сколихнула свого часу всі країни Європи, на кілька місяців привернула увагу найбільших континентальних та океанських газет. А наслідки її завдали величезного удару світовому авторитетові українського національно-визвольного руху в 20-ті рр. та на тривалий час підірвали позиції і престиж української антибільшовицької еміграції в Європі.

Це трапилось в Парижі весняного дня 1926 р., коли столиця Франції, оживаючи після зими, виглядає справді містом заповітних мрій. 25 травня в пообідній час в центрі старого Парижа, неподалік від знаменитого Латинського кварталу та відомого цвинтаря Пер-Лашез, на вузьких вулицях, вкритих брукувкою, панувала тиша. Приблизно о 14-й годині правою стороною вулиці Расіна в напрямку бульвару Сен-Мішель спокійно простував невисокий блідуватий чоловік, якому на вигляд можна було дати років п'ятдесят чи трохи менше. Недорогий одяг, трохи квота, ніби спеціально уповільнена хода людини, яка нікуди не поспішає, безпомилково видавали в ньому емігранта — адже службовці середнього рівня, що одягалися приблизно так само, в цей час ще знаходилися в своїх офісах, банках і департаментах. За кілька метрів від рогу відомого всім туристам і студентам бульвару Сен-Мішель перехожий уповільнив крок, пильно і стурбовано вдивляючись в обличчя незнайомця, який швидко і рішуче прямував йому назустріч, й машинально глянув на годинника. Схвильована людина у білій спецівці підскочила до перехожого і, запитавши: «Ви Петлюра?», вихопила револьвер. Пролунали один за одним сім пострілів. Спершу, коли перехожий ще стояв, потім п'ять — уже в лежачого. Останній постріл пролунав, за показаннями свідків, о 14 годині 12 хвилин. А вже о 14.15 два поліцейських, міцно скрутивши руки, тягли смертельно блідого, але непереляканого вбивцю до комісаріату. Так виглядала сцена страшного вбивства за словами очевидців, що були записані паризькими журналістами¹.

Ввечері і зранку наступного дня всі паризькі газети рознесли по світу сенсаційну новину: 25 травня на вулиці Расіна в центрі Парижа сімома пострілами застрелено відомого політичного діяча-емігранта, лідера української антибільшовицької еміграції, голову Української Народної Республіки в екзилі, колишнього голову Директорії та Головного Отамана всіх військ УНР Симона Васильовича Петлюру. Ранкові випуски більшості французьких та частини великих європейських газет 26 травня 1926 р. подавали про вбивство на вулиці Расіна докладнішу інформацію: короткі нотатки з біографії Петлюри, опис його діянь та політичної кар'єри, яка обірвалася на 47-му році життя. Повідомлялося також, що поліцією заарештовано вбивцю-терориста — ним виявився мешканець Парижа, власник невеличкої крамниці годинників і майстер-годинник Самуїл Шварцбарт, нібито уродженець та колишній житель

¹ Le Monde.— 1926.— 26 трав.

Південної України. Поліцейські чини сповістили, що розпочато слідство, хід якого контролюватиме префектура Парижа².

З офіційного поліцейського протоколу та акту судово-медичної експертизи стало відомо, що після першого пострілу, який не був смертельним, Петлюра втратив рівновагу і опустився на коліно, після другого, також ще не смертельного, — звалився на бруківку. Тоді Шварцбарт випустив ще п'ять куль у лежачого вже Петлюру — третя і четверта кулі спричинили смертельні ушкодження внутрішніх органів, від яких поранений і помер. Слідство розпочалося, як повідомила поліція, вже 26 травня 1926 р.

До сьогоднішнього дня подробиці про вбивство Симона Петлюри та про процес над Самуїлом Шварцбартом лишаються маловідомою сторінкою історії хіба що для земляків вбитого Головного Отамана. На Заході існує з цього питання численна полемічна література, зокрема фундаментальні наукові дослідження, кілька монографій, які докладно аналізують хід слідства, його об'єктивність, судове слухання справи, показання свідків і змагання талановитих адвокатів обох сторін. У ряді публіцистичних праць розглядаються різні версії та гіпотези щодо цього злочину. Потрібно відразу зазначити, що практично вся західна література — і наукова, і публіцистична, яка присвячена вбивству Головного Отамана, чітко поділяється на два табори, дві течії, що обстоюють протилежні погляди на дану подію. До першої належать шанувальники та прибічники Симона Петлюри, які переконані і доводять, що 25 травня 1926 р. в Парижі мав місце терористичний акт, спланований органами ДПУ СРСР і скоєний за наказом більшовицького режиму Сталіна чи за вказівкою керівників Комінтерну, що, практично, одне й теж саме. Друга велика група дослідників і публіцистів твердо переконана і обстоює версію про те, що вбивця Петлюри Самуїл Соломонович Шварцбарт був вбивцею-одинаком, месником за своїх рідних та близьких, які були знищені під час петлюрівських єврейських погромів на Україні. Вони у своїх дослідженнях мотивують постріли Шварцбарта почуттями праведної помсти і вважають, що його терористичний акт зумовлювався відчаєм і не мав політичного підґрунтя чи забарвлення. І перші, і другі використовують чимало документальних свідчень, аналітичних гіпотез і відвертих припущень, яких, спираючись на архівні документи, ані спростувати, ані повною мірою довести поки що неможливо.

Серед найбільш ґрунтовних і доказових праць, що репрезентують перший, пропетлюрівський напрям в історичній літературі, необхідно виділити роботи сучасника і знайомого Петлюри, українського генерала Миколи Шаповала³, видану ще у 1929 р. у Скрентоні, та неперевершену ще й досі фундаментальну монографію українського історика-емігранта старшого покоління А. Яковлева⁴, що була видрукувана у 1930 р. в Празі. До цього ж переліку можна додати і більш сучасні праці дослідників українського походження, які з'явилися вже в 60—70-ті рр. — до них належать студії Бориса Марченка⁵, Юрія Кульчицького⁶, Зіновія Соколюка⁷, Матвія Стахів⁸ та інших істориків. Чимало цікавих фактів містить і дослідження Михайла Середи⁹, присвячене політичним аспектам історії отаманщини на Україні в 1918—1921 рр.

² Le Parisien.— 1926.— 27 трав.

³ Шаповал М. Про смерть Петлюри.— Скрентон, 1929; Шаповал М.— Більшовицька змова // Український робітник.— 1926.— 15 вересня.

⁴ Яковлів А. Паризька трагедія.— Прага, 1930.— 268 с.

⁵ Martchenko B. Simon Petlura.— Paris, 1976.— 98 p.

⁶ Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми // Симон Петлюра.— Мюнхен—Париж, 1980.— С. 137—160.

⁷ Соколюк З. Громадянські права в Українській Народній Республіці // Там же.— С. 121—137.

⁸ Стахів М. Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва // Правничий вісник, 1971.— Т. III.— С. 41—62.

⁹ Середи М. Отаманщина // Літопис Червоної Калини.— 1930.— Ч. II.— С. 3—26.

Опоненти точки зору на проблему вбивства С. В. Петлюри, які вважають дії С. Шварцбарта актом священної помсти—здебільшого французькі та єврейські історики — також мають чималу низку наукових і науково-популярних праць, присвячених згаданій проблемі. Їхній перелік відкриває досить велика за обсягом і унікальна за наведеним фактажем книга відомого французького адвоката і публіциста Анрі Тореса¹⁰, що з'явилася в Парижі в 1928 р. Унікальність її полягає в тому, що автор був на судовому процесі захисником Самуїла Шварцбарта і, мабуть, як ніхто інший, знав усі документи справи, які аналізував, звичайно ж, під певним кутом зору та з великою упередженістю проти Петлюри. Серед досліджень антипетлюрівського гатунку заслуговують на увагу також роботи історика Симона Дубнова, написані з використанням значної джерельної бази, та дослідження професора А. Десрюша¹¹, видані у 50—60-ті рр.

Але квінтесенцією подібних поглядів, на нашу думку, слід вважати фундаментальну монографію відомого американського дослідника, професора Саула Фрідмана¹², видану в Нью-Йорку в 1976 р., сама назва якої говорить про позицію автора. Видрукувана досить великим тиражем, книга Фрідмана «Погромник. Вбивство Симона Петлюри» через ґрунтовність залученої автором джерельної бази та велику кількість вперше введених у науковий обіг документів на деякий час обірвала дискусію й змусила ще раз пильно придивитися до паризького процесу 1926—1927 рр. над вбивцею Петлюри. Але, як на наш погляд, книгою нью-йоркського вченого інтерес до даної проблеми не вичерпується і полеміка навколо неї не згасає.

Чимало документів, свідчень та судових показань, що безпосередньо стосуються справи Шварцбарта, зберігаються в архівосховищах та бібліотеці Інституту Єврейських Студій в Нью-Йорку у фонді, який має назву «Архів Черікова», та в Паризькій бібліотеці імені Симона Петлюри, створеної на кошти і завдяки клопотанням української діаспори, котра виявляла велике бажання реабілітувати посмертно добре ім'я лідера Директорії в очах світової громадськості, зняти з нього тавро антисеміта.

З тим, що Самуїл Шварцбарт був праведним месником-одинаком, не погоджуються українські історики з діаспори та діячі еміграції старшого покоління. На їхню думку, Шварцбарт був звичайнісіньким агентом ДПУ, тобто терористом-найманцем Москви, якого відрядили для знищення Петлюри, озброївши та підготувавши для цієї брудної справи. Проф. Ю. Кульчицький, наприклад, доводить, що «українці (маються на увазі і діячі української національно-визвольної еміграції — Д. Т.) постійно ставили собі одне питання, чому забито саме Петлюру..., а не Денікіна, Волинця, Булак-Балаховича чи когось іншого з відомих погромників, які тоді постійно мешкали в Парижі? І відповідь ясна: в протилежності до них, Петлюра очолював український національно-визвольний рух і цим був саме для ворога небезпечний. Більшовики постійно переслідували Петлюру і, уживши дипломатичного тиску, змусили його виїхати з Польщі».

¹⁰ Torrès H. Le procès des pogromes.—Paris, 1928.—208 p.

¹¹ Desroches A. Le problème ukrainien et Simon Petlura.—Paris, 1962.—202 p.

¹² Friedman S. Pogromchik. The Assassination of Simon Petlura.—New York, 1976.—358 p.

* Вислання С. В. Петлюри з Польщі та роззброєння польською армією залишків його збройних формувань на території Польщі, а також припинення бойових рейдів петлюрівців через кордон на Україну дійсно активно домагався по дипломатичних каналах тодішній голова Раднаркому України Х. Г. Раковський, про що свідчать його листи. У відповідності із мирним договором між Україною і Польщею 1921 р. Раковський вимагав через українського повпреда у Варшаві від польського уряду негайно інтернувати та роззброїти загони і частини петлюрівської армії, а також заборонити будь-яке пересування петлюрівців через кордон. Здебільшого вимоги Раковського задовольнялися урядом Польщі.—Прим. авт.

Убивши Петлюру, ворог надіявся знищити український визвольний рух, але це йому не вдалося... Вбивство Петлюри було тільки першим з цілого ряду політичних вбивств українських національних провідників і йшло також по лінії постанови Комінтерну про політичні вбивства, яка була підписана 9 січня 1926 р. Сам характер вбивства дуже нагадує методи, застосовані більшовиками в їхній боротьбі з українським підпіллям в 1921—1926 рр. Ще перед вбивством Петлюри більшовики вдосконалили способи усунення отаманів, вбиваючи їх або знеславляючи їхню честь. У випадку такого загрозливого противника, яким був Петлюра, вони застосували обидва заходи»¹³.

Тобто, головним аргументом політичної мотивації та скерованої підготовки вбивства висувається підвищена небезпека та особлива загроза з боку Петлюри для більшовицького уряду. І саме тому, наполягають українські науковці, Головний Отаман УНР став жертвою терористичного акту, для цього його попередньо усунули з території Польщі, подалі від кордонів СРСР, щоб зняти підозру в участі ДПУ. Але їхні опоненти не погоджуються з такою точкою зору, оскільки немає ніяких прямих документів, які б доводили, що Шварцбарт мав спільників у вбивстві¹⁴. Більше того, важко твердити, що Петлюра був більш небезпечним противником більшовицького режиму, ніж, скажімо, генерали Денікін чи Врангель. Але ж вони не стали жертвами замахів. Поряд з цим, зазначають автори цих видань, сам по собі аргумент про найбільшу небезпечність Петлюри, звичайно ж, більш ніж сумнівний хоча б тому, що якби вбивство колишнього голови Директорії організували органи ДПУ, вони могли б зробити це таємно, враховуючи відсутність у Головного Отамана постійної збройної охорони. Органи ДПУ прагнули б також подбати про те, щоб вбивця не потрапив до рук французької поліції і щоб над ним не відбувся відкритий судовий процес, на якому могло стати відомо про причетність до розправи над емігрантом державних установ радянської служби безпеки.

Зважаючи позицію Радянського Союзу, який тоді ще знаходився у дипломатичній ізоляції, а тому надзвичайно дбав про свій міжнародний престиж, можна дійти висновків, що у тих умовах радянське керівництво ніколи б не наважилося піти на такий безглуздий і небезпечний крок. Крім того, у ті роки сталінський політичний авантюризм ще не став визначальною рисою радянської зовнішньої політики та домінуючим принципом у діяльності розвідувальних служб ДПУ, які тоді відповідно очолювалися Наркоматом закордонних справ і ДПУ СРСР. Однак версія про «руку Москви» здавалася багатьом у Франції занадто привабливою і тому ще під час попереднього слідства почалися наполегливі пошуки саме «московського сліду», «руки Комінтерну», «змови ДПУ» і т. п. Цю ж версію всіляко підтримувала та роздмухувала французька антикомуністична та бульварна преса, якій дуже хотілося роздобути сенсаційні викриття радянського посольства в Парижі, яке тоді очолював у ранзі надзвичайного і повноважного посла відомий державний діяч Х. Г. Раковський — голова Раднаркому України в 1919—1923 рр., що вів кількарічну вперту боротьбу з Петлюрою і вважався одним з найвпливовіших і найавторитетніших супротивників Головного Отамана УНР під час громадянської війни в Україні.

Особливого розмаху пошуки «московського сліду» та тиск на слідство досягли, коли під час попереднього розслідування вбивства, а згодом і на судовому процесі С. С. Шварцбарт зізнався, що він колись був соціалістом, співчував марксистам, але на слідстві не уточнив, до якої саме фракції в соціал-демократії належав¹⁵. Пізніше, вже на процесі, він визнавав, що за молодих літ належав до австрійської соціал-демо-

¹³ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 138.

¹⁴ Friedman S. Op. cit.— P. 107.

¹⁵ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 138.

кратичної групи «Функ», що перекладається як «Іскра», а також досить ретельно вивчав праці Маркса, Енгельса, Лібкнехта, Ласалю та Плеханова¹⁶. Спираючись на це, права французька преса запевняла, що Шварцбарт — більшовик і більшовицький терорист. Були розкопані та пішли в хід навіть такі неприємні факти з його юнацької біографії (які, до речі, ніякого відношення до вбивства Петлюри не мали), як арешт Шварцбарта за крадіжку із зломом у 1908 р. у Відні, що він здійснив під прізвиськом Вальсбергер і за що був покараний на 4 місяці каторжної в'язниці за вироком суду імператорської Австро-Угорщини, і його виселення з Будапешта у 1909 р. за поданням поліцейського управління як «небажаної особи у великому місті»¹⁷.

На підтвердження версії про те, що Шварцбарт був більшовиком, А. Яковлів зазначає, що ще до початку першої світової війни, подорожуючи на пароплаві «Мельбурн» до Росії, Шварцбарт і ще кілька його товаришів провадили більшовицьку пропаганду на пароплаві, були заарештовані і негайно передані російським органам влади по приїзді до Архангельська. Крім того, як підкреслює А. Яковлів, Шварцбарт залишив «свої спомини з перебування на Україні 1917—1919 рр., причому одверто й не ховаючись описував, як він служив у червоній більшовицькій армії та як їздив по Україні з карними, більшовицькими загонами»¹⁸. Цю ж точку зору відстоює і Ю. Кульчицький. Він підкреслює, що коли вбивцю «запитали на суді, чи він служив в червоній армії, Шварцбарт відповів, що ні. Насправді він не тільки служив в червоній армії, але й сам зорганізовував жидівську військову частину, яка складалася з 90 воїнів і підлягала відомому більшовикові Котовському... Українці переконані, що Шварцбарт був або більшовиком, або їхнім інструментом, і що він не один був замішаний у змові»¹⁹. Оригінали документів, які підтверджували факт служби С. Шварцбарта, щоправда, не на командній посаді, в Червоній Армії в 1920 р. були надруковані ще у 1926 р. у ході слідства²⁰.

Але поки що такі твердження є лише міркуваннями дослідників, бо довести, що людина є агентом якоїсь розвідки чи служби безпеки лише на підставі відомостей про те, що вона колись знаходилася на військовій службі чи була шахраєм, звичайно ж, неможливо і безпідставно. Більше того, якщо А. Яковлів на підтвердження своїх слів про участь Шварцбарта у каральних операціях чи більшовицьких організаціях не наводить документів, то адвокату підсудного вдалося розшукати документи про те, що Самуїл Шварцбарт служив у Червоній Армії лише інтендантським працівником і зовсім не брав участі в бойових діях, бо командував не якоюсь військовою частиною, а лише обозом в бригаді Котовського. Та й то порівняно нетривалий час — навесні — влітку 1920 р.²¹ Що ж стосується спростування того, чи був він агентом ДПУ, оскільки служив у Червоній Армії, то адвокат Шварцбарта запитав суд — чи кожен, хто служив у більшовицькій армії, обов'язково є більшовиком і чи додумалася б більшовицька контррозвідка посилати на таке складне завдання людину, у якої не досить чиста — з крадіжками у молодості та службою в Червоній Армії — і надійна для агента біографія? Кому ж потрібний провал агента-терориста після вбивства, яке стало європейською сенсацією? Навряд чи розвідка могла б допустити подібну необачність в надто серйозній справі²². Таким чином адвокату Шварцбарта вдалося наперед виграти логікою — і документами — цей міні-раунд суду ще під час попереднього слідства.

¹⁶ Friedman S. Op. cit.— P. 119.

¹⁷ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 139.

¹⁸ Яковлів А. Паризька трагедія.— Прага, 1930.— С. 231—232.

¹⁹ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 138—139.

²⁰ Нова Україна.— Ч. 9.— 1926.— С. 139.

²¹ Le Monde.— 1926.— 26 серп.

²² Там же.— 1926.— 3 верес.

Але пристрасті навколо «московського сліду» раптово отримали продовження і навіть посилювалися, коли у вересні 1926 р. колишній український генерал петлюрівської армії М. Шаповал заявив кільком журналістам, що твердо переконаний в тому, що Шварцбарт був безпосередньо замішаний у таємний більшовицькій змові, яку очолював М. Володін, але свої основні свідчення генерал зробить лише в судових інстанціях і лише офіційно²³. У червні 1926 р. розпочалося офіційне судове слідство, в якому брали участь спеціально запрошені адвокати обох сторін. Підсудного взявся захищати відомий паризький адвокат і талановитий публіцист Анрі Торес, який мав надзвичайно широкі політичні зв'язки. Не менш відомих і талановитих адвокатів відстоювати свої інтереси запросила й родина Симона Петлюри. Його вдова Ольга Петлюра після кількадечних ґрунтовних консультацій із друзями, знайомими, лідерами української еміграції назвала своїми адвокатами досвідчених юристів: доктора права Цезаря Кампенсі та адвоката Альберта Вільма — кавалера ордена Почесного легіону, надзвичайно енергійну і честолюбну людину, який ще до початку процесу заявляв, що він переконаний у перемозі, а тому обов'язково відправить Шварцбарта на гільйотину або, у кращому разі, на довічне ув'язнення.

Слідство почалося, і А. Вільма відразу ж запропонував допитати знайденого ним свідка звинувачення — літнього українського емігранта, проф. В. Ковалю, який заявив, що впізнає у Шварцбарті одного з трьох осіб — іншими були ще один чоловік та жінка середнього віку, — котрі стежили за Петлюрою навесні 1926 р. Докладніші свідчення В. Ковалю дати не зміг, оскільки почував себе надзвичайно погано і на наступний допит вже не з'явився. Через кілька днів, ще до початку судового процесу, проф. Коваль помер²⁴. Однак суд на вимогу адвокатів родини Петлюри прийняв його свідчення, що, мабуть, було серйозною помилкою Кампенсі та Вільма²⁵. Бо вже на суді, коли прокурор зажадав від Шварцбарта пояснень з приводу свідчень Ковалю, адвокат Торес одним добре продуманим ходом протесту повністю дезавував його розповідь. Він запитав голову суду: «Ваша честь, хіба можна брати до уваги свідчення, котрі давала літня і надзвичайно хвора людина, давала буквально за кілька днів до кончини, стоячи вже однією ногою в могилі? Хіба не можуть бути такі свідчення упередженими чи неточними з-за поганого настрою особи, що їх давала? Хіба можуть вони бути виваженими і не упередженими, якщо особа, що їх давала, вже не мала змоги повністю контролювати свої вчинки, свій зір та пам'ять?»²⁶ І хоча суд не погодився з протестом А. Тореса і прийняв свідчення В. Ковалю, вони, практично, випали з матеріалів судочинства і не були враховані.

Іншим свідком звинувачення, який також наполягав на тому, що «без більшовицької Москви не обійшлося», був вже згаданий генерал М. Шаповал. Він присягнув і на попередньому слідстві, і на судовому процесі, що йшлося саме про змову з метою вбивства Петлюри і що головними змовниками були Володін та вбивця Шварцбарт²⁷.

Генерал Шаповал свідчив, що його знайомий Михайло Володін був членом Спілки російських максималістів і приїхав до Парижа з Німеччини на конгрес Соціалістичної партії Франції, який відбувся 8 серпня 1925 р. Оскільки Володін не мав де зупинитися в Парижі, був обмежений у коштах і до того ж не знав французької мови, Шаповал, на прохання одного відомого французького соціаліста, якого він не може назвати на суді, щоб не кидати тінь підозри на його добре й чесне ім'я*,

²³ Український Робітник.—1926.—15 верес.

²⁴ Friedman S. Op. cit.—P. 102.

²⁵ Там же.—С. 102—103.

²⁶ Torgés H. Op. cit.—P. 157.

²⁷ Шаповал М. Про смерть Петлюри.—Скрентон, 1929.—С. 69.

* Французька преса того часу, а також частина дослідників цієї проблеми, зокрема, Ю. Кульчицький (Назв. праця.—С. 139—140), вважають, що цим впливовим французьким соціалістом був приятель М. Шаповала проф. Нейман.

прийняв Володіна до свого помешкання. Той мав пробути у нього в квартирі нетривалий час, але чомусь затримався в Парижі на два-три місяці. Більш точну дату проживання Володіна у себе генерал чомусь не зміг пригадати, що викликало досить скептичне ставлення до його свідчень взагалі. Після мене, продовжував Шаповал, Володін перейшов мешкати до професора Ф. Неймана, але з Парижа все не їхав. Від січня 1926 р., приблизно з православного Різдва Христового, він регулярно відвідував Шаповала, а в лютому 1926 р. заходив до нього майже щодня на склянку чаю. В цей час він нібито вивчав маршрути та можливі місця перебування Петлюри.

Шаповал також заявив під присягою, що Володін брав активну участь в терористичних актах на Далекому Сході ще в 1920—1921 рр., потім працював у більшовицькій дипломатичній місії в Празі, де активно допомагав організувати повстання під проводом комуністів у Кладно, що недалеко від Праги. Через це Володін мусив негайно виїхати з Чехословаччини й опинився в Берліні, де знову працював у більшовицькій місії, а потім нелегально перебрався до Франції і оселився в Парижі²⁸ — саме через такі обставини він поневірявся по квартирах знайомих, а не міг оселитися в готелі або зняти якусь кімнату чи квартиру в пансіоні, бо не міг подати паспорта до поліції. Окрім мене, продовжував генерал, щоправда, не пояснивши, звідки він знає такі докладні подробиці з життя свого приятеля, а також наскільки наведені ним факти достовірні, Володін часто заходив до одного свого знайомого, який мешкав поблизу цвинтаря Пер-Лашез. А годинниковий магазин-майстерня Шварцбарта, нагадаємо, якраз знаходився біля цього кладовища. Оскільки ж Володін завжди уникав розмови на цю тему, тому Шаповал аж до дня вбивства не знав, що цим його приятелем був саме Шварцбарт²⁹.

Володін часто розпитував про Петлюру, цікавився його способом життя, уподобаннями, захопленнями, запевняючи, що він близько знайомий з одним старим приятелем Петлюри, який би дуже хотів, якщо це можливо, знову зустрітися із колишнім Головним Отаманом. Коли Шаповал запропонував влаштувати таку зустріч, Володін подякував, але відмовився. Знаючи, що 23 травня 1926 р. в Парижі мав розпочати роботу представницький з'їзд українських емігрантських організацій за участю, звичайно ж, Петлюри, Володін попросив у Шаповала квитки для себе та для знайомого³⁰. Бо Володін, мабуть, хотів, наполягав у суді генерал, щоб Шварцбарт зблизька побачив, як виглядає Петлюра.

26 травня, в день убивства, Володін зайшов до Шаповала і вони разом вирушили до пекарні купити хліба. Був пообідній час, і вже в пекарні Шаповал довідався, що застрелено на вулиці якогось «відомого російського генерала», яких тоді в Парижі було дуже багато. На цю звістку, як стверджував генерал, Володін зреагував миттєво: «Це, певно, вбили Петлюру», а потім попросив Шаповала не казати своїм гостям, яких чекали ввечері, Стасіву та Карбовському, що він випадково назвав Петлюру і вгадав³¹. На другий день, 27 травня, Стасів і Карбовський знову зайшли провідати Шаповала. В цей же час зайшов і Володін. Він заявив, що щойно довідався про смерть Петлюри з російської газети — бо він не знає мови і тому французьку вчорашню пресу не дивився³². Коли під час розмови було згадано, що вбивця Шварцбарт мешкав поблизу кладовища Пер-Лашез, Володін нібито сильно зблід і тільки пізніше признався Шаповалу, що він знайомий із вбивцею Петлюри — вони тривалий час віталися, навіть не знаючи прізвищ один одно-

²⁸ Шаповал М. Назв. праця.— С. 72.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.— С. 73.

³¹ Там же.

³² Там же.— С. 74.

го³³. Шаповал також твердив на слідстві і пізніше на суді, що він продовжував грати і зображував щиру приязнь до Володіна з метою якомога більше довідатися від нього про змову³⁴.

Наприкінці липня 1926 р. генерала Шаповала викликали на слідство, на якому він відразу виклав увесь комплекс своїх показань, але, крім того, ще зауважив, нібито неодноразово звертав увагу на підозрілих людей, які крутилися навколо Петлюри. Генерал доказував, що вбивці — то були змовники і він в цьому переконаний, але поскільки Петлюра був його політичним опонентом, більше того — рішучим противником, то не міг повідомити про свої підозри безпосередньо колишньому Головному Отаману. Але все ж таки сповістив про свої сумніви щодо його безпеки через Н. Карбовського тижнів за два—три до вбивства³⁵.

Шаповал так само свідчив, що невдовзі після вбивства до нього на квартиру зайшов Елій Добковський і розказав багато про Володіна і про Шварцбарта, запевняючи, що Володін був співником у цій кривавій змові³⁶. Пізніше нібито і проф. Нейман довірився Шаповалові, розповівши, що саме Володін повідомив його і його дружину про вбивство Петлюри увечері того ж дня, коли Шварцбарт застрелив колишнього голову Директорії УНР. Таким чином, підсумовуючи на суді показання свідків, адвокат Петлюри звернули увагу, що четверо різних осіб почули про смерть Головного Отамана у перший же день від Володіна: Стасів, Карбовський, Нейман та його дружина³⁷. Але адвокат звинуваченого А. Торес відвів ці докази, запевняючи, що наведені факти ще нічого не доводять, бо від будь-якого салонного базіки, збирача пліток чи хлопчика, який продає свіжі газети, або поліцейських на вулиці про вбивство Петлюри того ж дня довідалося значно більше людей, ніж згадані четверо осіб. Тож це не підтверджує причетність Володіна до терористичного акту, оскільки знання відомостей про вбивство, тобто поінформованість про всі новини Парижа, ще не свідчить, що ця людина має відношення до скоєного злочину³⁸.

23 березня 1927 р. Паризька судова палата — вищий суд столиці Франції — викликав на засідання як свідків Добковського, Володіна і Шаповала, де їм був влаштований перехресний допит між собою та перехресний допит разом із Шварцбартом. Добковський заявив у суді, що бачив, як Володін і Шварцбарт напередодні вбивства разом обідали. Володін під присягою заперечив це свідчення та своє знайомство з убивцею. Наприкінці перехресного допиту, як свідчить стенограма судового засідання, Володін змушений був зізнатися, що він трохи знайомий із Шварцбартом і останнім часом часто заходив до нього, бо вибирав собі годинника, але не знав його прізвища, тому що не має звички цікавитися прізвищем власника крамниці. Прокурор це свідчення не прийняв, бо обвинувачений був власником крамниці годинників і всі знали його прізвище³⁹. Сам Шварцбарт на перехресному допиті тримався вкрай спокійно, заперечив своє особисте знайомство з Володіним, заявляючи, що той був у нього всього два-три, ну, може, чотири рази, востаннє — близько десяти днів напередодні вбивства, а до того ж, навіть тепла розмова господаря маленького магазинчику із покупцем не може, не має підстав вважатися знайомством⁴⁰. Прокурор суду знову наполягав, що Володін мав знати прізвище майстра-годинникаря — воно вказано на вивісці його власного магазину. В цей момент Торес запитав суддю — чи знає той майстра-годинникаря, у якого постійно

³³ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 140.

³⁴ Там же.— С. 140—141.

³⁵ Там же.— С. 141.

³⁶ Шаповал М. Назв. праця.— С. 75.

³⁷ Там же.— С. 76.

³⁸ Torgès H. Op. cit.— P. 164.

³⁹ Шаповал М. Назв. праця.— С. 78.

⁴⁰ Кульчицький Ю. Вказ. праця.— С. 141.

і він, і вся його родина купують, ремонтують і обслуговують свої годинники, чи знайомий він з ним? Голова суду відповів ствердно. «А як його прізвище, Ваша честь?» — поцікавився Торес. Суддя розгублено мовчав. І тоді адвокат, який поки що діяв здебільше на контрастах, негайно напався на прокурора, заявляючи, що дев'яносто дев'ять відсотків парижан, здоровкаючись щодня, не знають прізвищ своїх двірників, годинників, зеленщиків, молочників, конс'єржок, хоча всі знають їхнє ім'я та в обличчя. І цього, виявляється, досить, щоб ніхто не звертав уваги на прізвища⁴¹.

Через кілька днів на судовому процесі пред'явили новий вагомий доказ, який, на думку адвоката О. Петлюри Кампенсі, мав переконати суд, що Шварцбарт не був самотнім месником за свою родину, що він терорист, який має спільників. Це був лист Шварцбарта до дружини, відправлений міською пневматичною поштою Парижа, на якому поштовою урядовець проставив штампель «14.35» (2.35 по обіді), тобто через двадцять хвилин після вбивства на вулиці Расіна. Адже Шварцбарт застрелив Петлюру, як відомо, між 14.10 і 14.15, а вже о 14.15 його заарештувала поліція на розі бульвару Сен-Мішель. Пневматична листівка була відправлена з поштового бюро паризької міської пошти поблизу Готелю де Віль — мерії Парижа. Таким чином, доводив Кампенсі, цей лист міг відправити тільки спільник, яким і був Володін⁴². Спростувати такий факт було майже неможливо. Шварцбарт вперто відмовчувався, і тоді його адвокат, блискучий Торес, якого в прокуратурі називали «дияволом захисту», намагаючись підірвати довіру до свідчення про наявність неіснуючого, на його думку, спільника, зробив диво. Він прочитав цілу лекцію про поштові помилки, різко розкритикував паризьку пневматичну пошту і передав судові свій власний паспорт із помилково проштемпельованою датою, де стояв 1936 р., замість 1926-го. На заключення Торес пояснив годину на конверті пневматичного листа як неуважність поштового службовця⁴³.

Досить серйозним аргументом проти М. Володіна стало двадцятисторінкове свідчення Е. Добковського, де той стверджував, що Володін працював у ЧК в роки громадянської війни і що змова проти С. Петлюри була повністю розроблена та спланована у Москві. У своїх показаннях він знову згадав резолюцію Комінтерну від 9 січня 1926 р. про політичний терор, який ухвалив Виконком Комінтерну і яка завершилася вбивством Петлюри. Добковський також доводив, що найпершою метою цього вбивства було знищити небезпечного ворога, а другою — викликати сильні антиукраїнські настрої у Франції⁴⁴. Своє попереднє свідчення на слідстві Добковський ще підтвердив виступом у польській газеті «Епоха», де настійливо запевняв, що Володін був чекістом і більшовиком⁴⁵. Але свідчення Добковського, які могли б стати одним з головних козирів звинувачення, були повністю дискредитовані відомим російським есером, невідомим борцем з провокаторством у революційному русі Європи В. Л. Бурцевим, який викрив багатьох провокаторів царської охорони, у тому числі сумновідомих суперпровокаторів — керівника бойової організації партії есерів Є. Азефа і більшовика, депутата Державної думи І. Малиновського. Один з найстаріших в Європі діячів соціалістичного напрямку, якому вже тоді йшов 66-й рік, запеклий ворог більшовизму, головний редактор і видавець журналу «Былое» Бурцев користувався величезним і недоторканим авторитетом і тому його заява про те, що Добковський був агентом-провокатором, миттєво рознесла вщент будь-яку довіру до свідчень цієї людини⁴⁶.

⁴¹ Torrès H. Op. cit.— P. 166.

⁴² Шаповал М. Назв. праця.— С. 79.

⁴³ Там же.— С. 80.

⁴⁴ Friedman S. Op. cit.— P. 179.

⁴⁵ Тризуб.— Ч. 5, 1929.— С. 24.

⁴⁶ Яковлів А. Назв. праця.— С. 240.

У ході своєї роботи паризький суд не міг не взяти до уваги і офіційну заяву радянського надзвичайного і повноважного посла у Франції Х. Г. Раковського, який заявив, що посольство ображають різноманітні безпідставні повідомлення та бездоказові вигадки, що час від часу з'являються в газетах, про те, що Радянський Союз причетний до вбивства Петлюри, і що нібито Шварцбарт був більшовиком. Посол спростовував все це і повідомляв, що вбивця ніколи не належав до партії більшовиків — більше того, ще у 1924 р. йому було відмовлено посольством у в'їзній візі до СРСР⁴⁷. І хоча після цієї заяви підозра в колах української пропетлюрівської еміграції не зменшилася, а скоріше навпаки — ще більше зросла, судова влада Франції почала ретельніше перепроверити всі документи та свідчення, що з'являлися у ході судового процесу.

Чому ж все-таки Шварцбарт стріляв саме в Симона Петлюру? Таке питання не один раз задавали собі і судді, і присяжні засідателі, і газети. Воно, без перебільшення, хвилювало, збуджувало і коментувалося усім Парижем. І лише на суді, в залі засідань судової палати, Шварцбарт офіційно назвав мотиви злочину, що спонукали його до дії: головною підставою для вбивства для нього стала особиста помста за згвалтовану доньку та за родину, що була забита петлюрівськими вояками, та за скоєні його армією жорстокі єврейські погроми в роки громадянської війни на Україні⁴⁸. Адвокати родини Петлюри Вільма та Кампенсі намагалися довести, що Шварцбарт ніколи не мав родичів на Україні, не знає української мови. Питання про знання мови виникло тоді, коли під час процесу вбивця зробив досить різку заяву про те, що Петлюра причетний до єврейських погромів не лише як головнокомандуючий армією, яка і чинила ці погроми, але і як літератор, що редагував часопис «Тризуб». Це видання, за твердженням Шварцбарта, було антисемітським за своїм напрямком. Тоді адвокати родичів Петлюри поставили під сумнів, що звинувачений Шварцбарт міг самостійно читати редагований загиблим часопис і, відповідно, робити подібні висновки про його напрямок. Судові довелось, на вимогу адвокатів, організувати лінгвістичну експертизу. Шварцбарту запропонували прочитати щось із «Тризуба» у присутності висококваліфікованого фахівця-експерта Маргона. Заключення експерта було таким: Самуїл Шварцбарт розмовляє і читає українською мовою з помітним акцентом місцевості Балта, що на півдні України⁴⁹. Сумніви у цьому питанні відпали, і адвокати змушені були відкликати свій протест.

Тим часом суттєво змінився громадський настрій Франції, ставлення суспільства до цього процесу. З підступного злочинця, жорстокого терориста і огидного найманця більшовицького режиму Шварцбарт поступово перетворився на месника, мученика за свій народ, за його приниження і страждання. Відбулася ця метаморфоза, звичайно, не випадково — велику роль відіграла тут французька преса, яка, зацікавившись подіями та міжнародними стосунками на Україні під час громадянської війни, відрядила кількох журналістів із завданням розслідувати становище на місці. Допомогала їм і українська гетьманська еміграція, яка ненавиділа Симона Петлюру та його прибічників, а тому передала французьким журналістам чимало документів та свідчень очевидців або навіть учасників подій, які мали метою компрометувати Петлюру. Власне кажучи, гетьманська еміграція і намагалась перш за все спаплюжити ім'я Головного Отамана війська УНР, який свого часу позбавив гетьмана влади і держави.

Відомий паризький репортер Б. Лекаш, який тривалий час скрупульозно розслідував єврейські погроми на Українській землі, вказу-

⁴⁷ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 142.

⁴⁸ Friedman S. Op. cit.— P. 64.

⁴⁹ Там же.— С. 275—276.

вав — одним з перших серед французьких журналістів — на Петлюру як на головного винуватця.

Коли С. Шварцбарта в суді запитали, чому він так довго чекав із своєю помстою і чому не помстився на Україні, в Польщі, в інших країнах, де перебував протягом шести років Петлюра, а вирішив здійснити свою акцію саме в Парижі, підсудний замовчав. А його спритний адвокат А. Торес, інтуїтивно відчуваючи перелом у ході судового процесу і настрої громадськості — той перелом, що він так довго і старанно готував — виручив свого клієнта вигуком: «Він повинен був виїхати з Франції до Галичини!»⁵⁰. Вигук адвоката виявився стратегічним ударом у ході судового процесу і знаменував собою початок його енергійного наступу у боротьбі за врятування життя свого підзахисного. Торес нагадав всім, що у роки першої світової війни Шварцбарт активно воював на боці Антанти, що він проливав кров за перемогу Франції і Англії — а у тогочасній Франції, мабуть, не було жодного дорослого чоловіка, який би не пам'ятав окопів Західного фронту, битву на Марні чи «м'ясорубку» під Верденом і Седаном. Це була сильна зброя в руках адвоката. Крім всього, Торес хотів, по-перше, представити вбивцю як героя та месника за єврейські погроми, а, по-друге, — переконати французів, що Шварцбарт був справжнім французьким патріотом, тоді як протилежна сторона складалася з негідників та колаборантів, які плідно співробітничали з німцями під час першої світової війни⁵¹. Стратегія Тореса на процесі, як визнавав пізніше і його опонент проф. Кампенсі, в обох випадках виявилася надзвичайно успішною.

Інший адвокат родини Петлюри, А. Вільма, відверто заявляв, що своїм наполегливим проголошенням жахів погромів та наголошенням жалюгідного й пригніченого становища євреїв на Україні Торес змобілізував сіоністський всесвітній рух проти Петлюри, проти петлюрівців і навіть проти українців взагалі⁵². В десятках країн були організовані громадські «Комітети оборони Шльоми Шварцбарта», збиралися гроші для його родини та адвокатів, підписувалися петиції в його захист, організовувалися масові демонстрації та велелюдні мітинги, спрямовані на захист Шварцбарта⁵³. Здавалося, що увесь світ, судячи з кількості листів та телеграм, стежить за судовим процесом в Парижі. Відомий історик, професор Симон Дубнов, запевняв, що в історичних архівах в Берліні, як єврейських, так і німецьких та гетьманських, знаходиться понад 12 000 документів, що стосуються погромів на Україні та звірств під час них, з цих документів — 500 паперів свідчать про «безпосередню причетність Симона Петлюри до погромів»⁵⁴. Всі єврейські організації світу координували свої дії по захисту Шварцбарта — для них, для єврейської молоді, релігійних та сіоністських кіл він був не просто своєю, рідною кровно людиною, але й національним героєм, їхнім «янголом помсти і справедливості»⁵⁵. Єдина впливова єврейська організація, яка спочатку відмовилася підтримувати С. Шварцбарта, був Всеамериканський єврейський комітет, який засудив дії терориста, справедливо оцінивши їх як криваве варварство, про що свідчить заява комітету від 19 листопада 1926 р.⁵⁶ Але й цей впливовий комітет дуже скоро під тиском світової єврейської громадськості, її загальної і концентрованої суспільної думки, переглянув свої позиції та видав іншу, роз'яснюючу власні помилки, заяву, де також підніс і свій голос на захист Шварцбарта⁵⁷. Згодом, мабуть, активісти цього руху зрозуміли,

⁵⁰ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 143.

⁵¹ Там же.— С. 142—143.

⁵² Friedman S. Op. cit.— P. 312.

⁵³ Desroches A. Op. cit.— P. 197—198.

⁵⁴ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 143.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Friedman S. Op. cit.— P. 313.

⁵⁷ Там же.— P. 314—315.

що у цьому багатоголосому шалі, у захопленні перемогою і доведенні своєї правоти за будь-яку ціну на другий план були якось непомітно відсунуті, а потім й зовсім зникли морально-етичні, загальнолюдські оцінки бандитського вчинку Шварцбарта, який у жорстокий спосіб забив неозброєну людину, зробив саме те, що, за його ж власною термінологією, слід вважати погромництвом.

Відчуваючи, що хід судового процесу змінився кардинально і з кожним днем дійство в судовому залі все більше переходить у руки Тореса, енергія якого магнетизує і підкоряє увесь зал, а розгляд справи все більше зосереджується не навколо злочину — вбивства, а навколо особистості, поглядів та політики Петлюри, адвокат Альберт Вільма рішуче спробував вирватися із тупикового, невігідного і нав'язаного Торесом становища.

(Далі буде)

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс для індивідуальних передплатників — 74499, для колективних — 74506. Ціна на друге півріччя 1992 р. — для індивідуальних передплатників — 48 крб., для колективних — 60 крб., на квартал — відповідно 24 і 30, на місяць — 8 і 10 крб.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Роман Сольчаник (Німеччина, Мюнхен)

Україна, Білорусь і Молдова: Інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання*

Україна, Білорусь та Молдова, як і прибалтійські республіки, являли собою частину особливої територіальної і, що є менш помітним, політичної та культурної спільності у межах колишнього СРСР, за якою закріпилася умовна назва «радянський Захід». З погляду географічного це цілком очевидно: адже ці республіки становили західну окраїну Радянського Союзу. Україна межує з Польщею, Чехо-Словаччиною, Угорщиною та Румунією; Білорусь — з Польщею, а Молдова — з Румунією. Менш наочними, але набагато важливішими є деякі спільні обставини історичного розвитку, що зумовили формування політичної культури західного, або європейського, типу, яка, в свою чергу, відрізняє цей регіон від решти радянського конгломерату націй. Найістотнішим є той факт, що історично народи радянського Заходу були пов'язані — в різні часи й різною мірою — із своїми найближчими сусідами в Східній Європі та Скандинавії. Більше того, лише за часів другої світової війни і внаслідок неї радянський Захід набув своєї остаточної форми шляхом приєднання до СРСР земель, що раніше перебували за його межами¹.

Поєднання цих факторів — історичного тяжіння до Заходу, постійної дії «ворожого ідеологічного впливу» і досить пізнього здійснення радянської націоналізації на значній частині території регіону — становило серйозний виклик радянській національній політиці. Останню можна коротко охарактеризувати як політику, спрямовану на втілення у життя ідеологемі (вона була проголошена *ex cathedra*** і набула значного поширення з кінця 1960-х років), сутність якої полягала в тому, що нації СРСР становлять єдину наднаціональну «нову історичну спільність» — «радянський народ». Поступово радянські теоретики зосередили свою увагу на «властивостях пам'яті» як на факторі, що є вирішальним для успіху чи, навпаки, провалу цієї політики. За словами двох провідних радянських фахівців з національного питання, «національна свідомість є завжди історичною свідомістю, утворюючи безперервний зв'язок сучасності й майбутнього з минулим»². Та коли

---

* Стаття, яку ми пропонуємо увазі читачів, уперше була опублікована в зб. «The Nationalities Factor in Soviet politics and Society» (Boulder; San Francisco; Oxford, 1990.— P. 175—203). Передруковуючи її у перекладі з англійської наук. співроб. Ін-ту історії України АН України О. В. Русиної, редакція внесла до тексту лише незначні правки, що стосуються в основному сучасних назв республік колишнього СРСР.

¹ Концепція «радянського Заходу» розроблена у колективних працях: *The Influence of East Europe and the Soviet West on the USSR* / Ed. by R. Szporluk.— New York, 1975; *The Soviet West: Interplay between Nationality and Social Organization* / Ed. by R. S. Clem.— New York, 1975. Див. також: *Solchanyk R. Poland and the Soviet West // Soviet Nationalities in Strategic Perspective* / Ed. by S. Enders Wimbush.— New York, 1985.— P. 158—180.

** З кафедри (лат.) Тут: як незаперечна істина (прим. перекл.).

² Бромлей Ю. В., Куличенко М. И. Национальное и интернациональное в образе жизни советского человека // *Интернациональное и национальное в социалистическом образе жизни советского народа.*— М., 1985.— С. 52.

історична пам'ять і справді є ключем до національної свідомості, то, отже, становище націй радянського Заходу було порівняно сприятливим для того, щоб зберегти свою самобутність всупереч зусиллям, спрямованим на створення єдиного «радянського народу».

Наявність спільних для всього радянського Заходу рис історичного розвитку, які, власне, й дають підставу для його виділення в окремий регіон, не повинна заслоняти відмінностей, що існують між його складовими частинами. Україна, Білорусь та Молдова значно відрізняються одна від одної як у демографічному, так і соціально-економічному відношеннях. Неоднаковим є й політичний досвід, набутий цими трьома республіками за часів радянської влади. Безперечно, неповторні національна культура й, особливо, мова кожної з націй.

Україна, населення якої у 1989 р. становило 51,4 млн. жителів, була другою в СРСР за цим показником республікою з високорозвинутими промисловістю і сільським господарством. Населення Білорусі в той же час становило тільки 10,1 млн., а Молдови — 4,3 млн. жителів. Якщо в 1989 р. у містах зосереджувалося 2/3 населення України та Білорусі, то більш як половина жителів Молдови мешкала в сільській місцевості. Мови українська та білоруська, як і російська, належать до східнослов'янських мов. Молдавська ж — фактично тожнана румунській, що входить до романської мовної групи; за радянської влади вона була штучно відокремлена від румунської шляхом впровадження кириличного алфавіту та введенням в обіг російської лексики й радянських неологізмів. Очевидно, що твердження про існування молдавської мови, носії якої являють собою сформовану націю, відмінну від румунської, відбивають політичні суперечності, котрих немає в питанні про долю українців і білорусів. Маємо на увазі тривалі чвари між Росією та Румунією, предметом яких була Бессарабія — історична область, що 1940 р. відійшла до Радянського Союзу, ставши основою для створення Молдавської РСР³. Нарешті, наявність широкого дисидентського руху в Україні у 1960—1970-х роках, спричиненого боротьбою за національні й релігійні права, різко контрастувала із ситуацією в Білорусі та Молдові, де дисидентська діяльність була значно менш помітною. Втім, поспішні висновки щодо рівня національної свідомості українців, білорусів та молдован, які робилися на цій підставі, виявилися, як показали події кінця 1980-х років, дещо передчасними.

Політичне життя

На той час коли Леоніда Брежнєва обрали замість Микити Хрущова першим секретарем ЦК КПРС (жовтень 1964 р.), республіканські партійні організації очолювали: в Білорусі — Кирило Мазуров (з 1956 р.), в Молдові — Іван Бодюл (з 1961 р.); в Україні — Петро Шелест (із середини 1963 р.). Сам Брежнєв був особисто зв'язаний як з українською, так і з молдавською партійними організаціями. Він починав свою партійну роботу в 1930-х роках на індустріальній Дніпропетровщині, а пізніше недовго займав посаду першого секретаря Запорізького обкому КП(б)У. В 1950—1952 рр. він очолював компартію Молдови.

Щойно обраний першим секретарем ЦК КПРС, Брежнєв зіткнувся з таким явищем, як українське культурне відродження, та з підтрим-

³ Про історичні та політичні аспекти «бессарабського питання» див., наприклад: King R. R. *Minorities under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States.*—Cambridge (Mass.), 1973 (Chap. 11: «Historical» Debates: Bessarabia). Щодо питань мови див.: Bruchis M. *One Step Back, Two Steps Forward: On the Language Policy of the Communist Party of the Soviet Union in the National Republics (Moldavian: A Look Back, a Survey, and Perspectives, 1924—1980).*—Boulder, 1982.

кою останнього рядом партійних керівників України. Тенденція до національного самоствердження, що дала про себе знати наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років, найбільш яскраво виявилася в українській художній літературі, особливо у творах молодого генерації письменників, поетів та літературних критиків, відомих під збірною назвою «шестидесятники». Ці літературно-культурні процеси вже на початковій своїй стадії були потенційно спрямовані проти ідеологічного контролю над українським національним життям і, як такі, мають розглядатися в контексті відлиги, що супроводжувала хрущовську десталінізацію у сфері культури. Практично в той самий час сформувалося кілька нелегальних груп. Їх учасники, як правило, обмежували свою діяльність критичними судженнями щодо політики русифікації на Україні та підневільного політичного й економічного становища республіки в СРСР. Однак реакцією властей на ці прояви вільнодумства був арешт у серпні—вересні 1965 р. близько двох десятків представників української інтелігенції і засудження їх за «антирадянську» діяльність на початку наступного року. Це, в свою чергу, дало поштовх до виникнення зрілого правозахисного руху в республіці, що характеризувався появою таких класичних творів самвидаву, як «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби та деяких праць В'ячеслава Чорновола⁴. Українські дисиденти почали друкувати самвидавом журнал «Український вісник», вісім номерів якого побачили світ у 1970—1974 рр.

Стурбованість Москви подіями в Україні призвела до усунення Шелеста в травні 1972 р. з поста першого секретаря ЦК компартії України. Його заступив тодішній голова Ради Міністрів УРСР Володимир Щербицький — одна з головних фігур протегованої Брежневим «дніпропетровської групи». Оглядачі на Заході спочатку були схильні розглядати відставку Шелеста як наслідок незгоди з більшістю Політбюро ЦК КПРС у питаннях зовнішньої політики — твердження, що його й досі можна зустріти в літературі. Однак публікаціями компетентних радянських дослідників переконливо доведено: керівник компартії України був усунутий через відсутність енергійної протидії наростанню національного руху в республіці — факт, що його визнав сам Шелест в інтерв'ю останнього часу⁵.

У січні 1972 р., незадовго до зміщення Шелеста, органи держбезпеки провели масові політичні арешти в Україні. Протягом наступних кількох років відбувалися систематичні чистки її політичної й культурної верхівки. Серед партійних функціонерів особливо потерпіли ті, хто відповідав за ідеологічну роботу та політику в сфері культури. На додаток до арештів та ув'язнення численних представників інтелігенції було розгорнуто кампанію, спрямовану на утвердження ідеологічної ортодоксії в літературі, мистецтві, науці (особливо в суспільних дисциплінах). Це вкрай негативно позначилося на всіх сферах духовного життя України. Важливим і символічним моментом цієї кампанії була поява в журналі «Комуніст України» (1973, № 4) редакційної статті, де було піддано критиці книгу Шелеста «Україно наша радянська» (1970). В ній, безперечно, малося на меті окреслити коло питань, які з точки зору партії потребували «нормалізації»⁶. Ця політика здійснювалась під контролем креатури Щербицького —

⁴ Див. документальні матеріали у зб.: *Ferment in the Ukraine* / Ed. by K. Browne.— London; Basingstoke, 1971.

⁵ Див.: Solchanuk R. *Politics and the National Question in the Post-Shelest Period* // *Ukraine after Shelest* / Ed. by B. Krawchenko.— Edmonton, 1983; *Без культури немає народу* // Київ.— 1989.— № 10.— С. 90—110.

⁶ Див.: Tillett L. *Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest* // *Slavic Review*.— Vol. 34.— N 4 (December 1975).— P. 752—768; Pelenski J. *Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963—1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism* // *Ukraine in the Seventies* / Ed. by P. J. Potichnyj.— Oakville (Ont.), 1975.— P. 283—305.

нового секретаря ЦК КПУ з ідеології Валентина Маланчука — вченого-апаратника, що, спеціалізуючись у національному питанні, мав практичний досвід ідеологічної роботи у Львівській області (Західна Україна)⁷. На середину 1976 р. Щербицький остаточно зміцнив своє становище в КПУ шляхом двох важливих призначень. У лютому того року Іван Соколов заступив Івана Лутака на посту другого секретаря ЦК КПУ. Соколов був росіянином, і його призначення на цей важливий пост суперечило давній традиції, що склалася у кадровій політиці в республіці: починаючи з 1949 р. другий секретар ЦК у Києві завжди був українцем⁸. Ще одним важливим для Щербицького кроком стало переміщення до столиці України Олексія Ватченка — першого секретаря Дніпропетровської обласної партійної організації, який зайняв посаду голови Президії Верховної Ради республіки.

Відносний спокій, що запанував у компартії України від середини 1970-х років, був несподівано порушений у квітні 1979 р., коли Маланчука раптово змістили з посади ідеологічного керівника. Причини його відставки та усунення з партійної роботи й досі залишаються невідомими. Він відігравав керівну роль у післяшелестівських переслідуваннях української художньої та наукової інтелігенції, і під час його перебування на чолі ідеологічного апарату компартії в роботі останнього не було помітно «серйозних недоліків». Можливо, партійне керівництво вирішило, що прийшов час для налагодження співробітництва з культурною елітою, ворожою щодо нього та деморалізованою тривалими переслідуваннями, і заплатило за цей компроміс усуненням Маланчука зі сцени. На користь такого тлумачення подій свідчать ознаки певної «розрядки» у стосунках між партією та інтелігенцією, які більш-менш збігаються в часі із зміщенням Маланчука. До того ж саме тоді готувалося святкування двох визначних ювілеїв — 325-ї річниці «возз'єднання» України з Росією (1979 р.) і 1500-річчя Києва (1982 р.), що, ясна річ, мало позначитися на партійному підході до національного питання в Україні. Навіть мінімальний успіх обох цих починань був би неможливий без об'єднання зусиль письменників, кіномитців, журналістів, істориків та інших представників української інтелігенції.

Драматичні зміни в керівництві української компартії на початку 1970-х років різко контрастували з політичним затишшям у Білорусі та Молдові. І хоч на посту першого секретаря ЦК КПБ протягом досить короткого часу змінилося кілька осіб, сталося це через природні причини або службове просування. У березні 1965 р., невдовзі після обрання Брежнєва першим секретарем ЦК КПРС, Мазуров — керівник компартії Білорусі — зайняв у Москві посаду першого заступника голови Ради Міністрів СРСР і став з кандидата членом Президії (пізніше — Політбюро) ЦК КПРС. Його місце зайняв Петро Машеров, який після 15-річного перебування на чолі компартії Білорусі загинув у автомобільній катастрофі в жовтні 1980 р. Після цього тут на посту першого секретаря змінилося ще троє осіб. Тихін Кисельов, що протягом 1959—1978 рр. був головою Ради Міністрів БРСР, а потім працював заступником голови Ради Міністрів СРСР, повернувся до Мінська як наступник Машерова. Через два з лишнім роки Кисельов помер внаслідок, як було повідомлено, тяжкої і тривалої хвороби. Його місце зайняв у січні 1983 р. Микола Слюньков, колишній перший секретар Мінського міськкому партії, що майже десять років займав посаду заступника голови Держплану СРСР. Однак у січні 1987 р. він був обраний секретарем ЦК КПРС і з часом став членом

⁷ Докладніше див.: Lewyetzkyj V. *Politics and Society in Soviet Ukraine, 1953—1980*.—Edmonton, 1984.—P. 147—168.

⁸ Bilinsky Y., *Politics, Purge, and Dissent in the Ukraine since the Fall of Shelest // Nationalism and Human Rights in the USSR: Processes of Modernization /* Ed. by I. Kamenetsky.—Littleton, 1977.—P. 168—170.

Політбюро. Його наступник, Єфрем Соколов, обраний першим секретарем ЦК компартії Білорусі в лютому 1987 р., раніше був першим секретарем Брестського обкому партії. У Молдові І. Бодюл очолював республіканську партійну організацію майже 20 років, доки у грудні 1980 р. не зайняв посаду заступника голови Ради Міністрів СРСР. Його змінив Семен Гроссу, який до того був головою Ради Міністрів республіки.

Заслуговує на увагу той факт, що протягом останніх десятиріч компартія Білорусі відігравала важливу роль у відносинах між СРСР та Польщею, поставляючи кадри радянських послів до цієї неспокоїної союзниці по Організації Варшавського Договору. З чотирьох послів СРСР, які змінилися у Варшаві за два десятиріччя після 1970 р., троє походили з Білорусі: Станіслав Пілотович (1971—1978 рр.) — раніше займав у БРСР різні партійні пости; Олександр Аксьонов (1983—1985 рр.) — до цього був головою Ради Міністрів цієї республіки; Володимир Бровіков (з 1986 р.) — наступник Аксьонова на посту білоруського «прем'єра». На позицію Москви в такому доборі дипломатичних кадрів, певно, вплинув той факт, що в Білорусі зафіксовано найвищу концентрацію поляків у межах СРСР — 35% від їх загальної чисельності в Радянському Союзі, згідно з даними перепису 1979 р. Існував ще й інший бік зв'язків між Білоруссю та Польщею — спільна для всього радянського Заходу можливість ідеологічного впливу з-за кордону, щодо якої не раз висловлювалася занепокоєність в офіційних колах. Савелій Павлов — завідуючий відділом пропаганди й агітації ЦК компартії Білорусі — майже два десятиріччя тому сформулював цю проблему метафорично, застерігаючи, що Білорусь є «західними воротами до нашої країни (тобто СРСР.— Р. С.)»⁹. Можливість поширення «небажаного впливу» стала особливо небезпечною в період бурхливих подій, пов'язаних з діяльністю в Польщі «Солідарності». Своїми побоюваннями з цього приводу з часом поділився на сторінках московського журналу «Коммунист» майбутній керівник компартії Білорусі Єфрем Соколов — тоді ще перший секретар Брестського обкому партії¹⁰.

Не менше турбували радянське керівництво взаємини Молдови із Східною Європою, хоч і в дещо іншому контексті. Головною проблемою тут була Бессарабія, що час від часу виступала як джерело напруженості у стосунках між Москвою та Бухарестом, особливо після того як у 1964 р. Румунія заявила про незалежність свого політичного курсу у справах східноєвропейського блоку¹¹. І хоч у середині 80-х років полеміка вщухла, питання це було знову порушене так званими неформальними групами у Молдові, що й спричинило офіційні заяви про небезпечність «незрілих суджень про так зване «бессарабське питання»¹².

Особливо цікавим для багатьох західних оглядачів було питання про діяльність колишнього керівника КПУ Щербицького у контексті перебудовних процесів в СРСР та про його відносини з керівником радянської держави і компартії на заключному етапі їх існування Михайлом Горбачовим. Невдовзі після обрання Горбачова генеральним секретарем (березень 1985 р.) у західних засобах масової інформації

⁹ Цит. за: Zaprudnik J. Development in Belorussia since 1964 // Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin / Ed. by G. W. Simmonds.— Detroit, 1977.— P. 106.

¹⁰ Solchanuk R. Poland and the Soviet West.— P. 169; Соколов Е. За классовую зоркость // Коммунист.— 1984.— № 4.— С. 27—36. Див. також статтю Соколова «Виховуємо переконаних патріотів-інтернаціоналістів» (Комуніст України.— 1984.— № 8.— С. 36).

¹¹ Див.: Fischer-Galati S. The Moldavian Soviet Republic in Soviet Domestic and Foreign Policy // The Influence of East Europe...— P. 246—248.

¹² Див. доповідь Віктора Смирнова, колишнього другого секретаря компартії Молдавії, на пленумі ЦК комсомолу Молдавії: Сов. Молдавия.— 1987.— 31 мая.

була висловлена думка, що Щербицький — «брежнєвець», представник «старої гвардії» і «анахронізм» — незабаром буде звільнений з посади і виведений із складу Політбюро. Ця думка ще більше поширилася після втрати своїх місць у Політбюро такими його членами, як Віктор Гришин, Григорій Романов, Микола Тихонов і, особливо, перший секретар ЦК компартії Казахстану Дінмухамед Кунаєв. Однак Щербицький був переобраний першим секретарем ЦК КПУ на XXVII з'їзді компартії України, що відбувся на початку лютого 1986 р., і залишився у складі Політбюро після чергового з'їзду КПРС, що зібрався в Москві через кілька тижнів.

Після аварії на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 року нібито зникли останні сумніви щодо подальшої долі Щербицького. Практично всі без винятку західні коментатори схилилися до думки, що Горбачов скористається можливістю позбутися цього керівника КПУ. Але те, що передбачали на Заході, не збулося¹³. Більше того, Щербицькому не зашкодила й справа Берхіна, що спливла на поверхню наприкінці 1986 р. — скандал навколо незаконного арешту у Ворошиловграді журналіста місцевими органами державної безпеки. Про цей скандальний випадок повідомила «Правда» (певно, вперше за період з початку 1950-х років органи держбезпеки було піддано критиці у радянській пресі), і сам Горбачов натякнув на цей інцидент на січневому (1987 р.) пленумі ЦК КПРС. Це спричинило звільнення з посади першого секретаря Ворошиловградського обкому партії і, можливо, зміну керівництва КДБ УРСР у травні 1987 р.

Були також звільнені перші секретарі ще в трьох областях (Дніпропетровській, Львівській та Волинській) за обставин, які не залишають сумнівів у тому, що їх було усунуто через політичні промахи. Однак у цілому зміни в партійній верхівці на Україні були порівняно незначними; більшість у ній залишалася за консервативними елементами. Навесні 1987 р. Щербицький підтвердив, що тільки «близько однієї п'ятої (партійних.— Р. С.) працівників, затверджених Центральним Комітетом Комуністичної партії України», було зміщено після приходу Горбачова до влади. А на початку 1988 р. він же навів дані, відповідно до яких кількість затверджених ЦК КПУ партійних працівників, звільнених через недоліки в їх роботі після XXVII з'їзду КПРС (лютий — березень 1986 р.), становила «близько 6%» від загальної кількості тих, що змінилися (тобто 110 з 1912)¹⁴.

Безсумнівно, розвиток подій, пов'язаних з компартією України, розходився із схемами, що їх пропонували численні оглядачі, які, здається, були переконані в існуванні боротьби між Щербицьким та Горбачовим і водночас спантеличені «нездатністю» радянського лідера скинути керівника КПУ. В зв'язку з цим заслуговує на увагу такий факт: в інтерв'ю кореспондентові «Асошіейтед/Прес» у квітні 1989 р. Щербицький підкреслив, що виступав за обрання Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС. Однак при цьому керівник української парторганізації ухилився від прямої відповіді на запитання, погоджується він цілком чи ні з програмою Горбачова, відзначивши, що «не було й немає незгод у принципових питаннях» між членами Політбюро та Центрального Комітету¹⁵. Коли ж у вересні 1989 р. Щербицький, майже через п'ять років після початку перебудови, був усе ж таки замінений на Володимира Івашка, його діяльність на посту першого секретаря ЦК КПУ високо оцінив Горбачов, який відвідав пленум Центрального Комітету в Києві. Безпосередньо після цього «Правда»

¹³ Докладніше див.: Solchanuk R. Chernobyl: The Political Fallout in Ukraine // Journal of Ukrainian Studies.— Vol. 11.— N 1 (Summer 1986).— P. 20—34.

¹⁴ Рад. Україна.— 1987.— 25 берез.; 1988.— 23 січ.; Щербицький В. В. Кадри в умовах перестройки: Опыт, проблемы // Вопр. истории КПСС.— 1988.— № 2.— С. 5.

¹⁵ Правда Украины.— 1989.— 21 мая.

опублікувала інтерв'ю з Горбачовим, Щербицьким та Івашком, у яких засвідчувалося їхнє цілковите взаємопорозуміння¹⁶. Усі ці факти суперечать поширеним свого часу на Заході поглядам на стосунки між Москвою та республіками і примушують дослідників інакше оцінити міру впливу місцевої, республіканської політики на ставлення колишнього центру до периферії. Безперечно, в даному разі занепокоєність Горбачова можливістю серйозної «національної» опозиції була цілком очевидною¹⁷.

Зміна партійного керівництва в усіх неросійських республіках увінчалася відставкою у листопаді 1989 р. першого секретаря компартії Молдови Семена Гроссу, якого заступив Петро Лучинський. Новий партійний керівник, молдаванин за походженням, перед цим займав посаду другого секретаря ЦК компартії Таджикистану. «Перехід на іншу роботу» Семена Гроссу викликав бурхливі демонстрації у Кишиневі на початку листопада, спричинивши запровадження надзвичайного стану в республіці та відправку туди військових контингентів з центру. Наростання міжетнічних суперечностей у Молдові спричинялося й обговоренням у республіці закону про мови в середині 1989 р. Це мало своїм наслідком численні й багатолюдні демонстрації, організовані, з одного боку, Народним фронтом Молдови, а з другого, — активістами груп, які репрезентують інтереси російськомовного населення республіки¹⁸.

Тенденції демографії і суспільного розвитку

У 1960-х, 1970-х і 1980-х роках в Україні, Білорусі та Молдові приріст російського населення був одним з найбільших серед колишніх союзних республік. Як видно з табл. 1, між 1959 і 1989 роками чисельність росіян збільшилася в Україні на 59,9%, у Молдові — на 91,1%, а в Білорусі навіть на 103,2% — більше, ніж у будь-якій союзній республіці. Додамо, що в Молдові проживає багато українців, кількість яких у процентному відношенні за цей період збільшилася майже настільки ж, наскільки й самих молдаван. Відносний приріст російського населення у згаданих республіках СРСР був особливо значним у 1960-х роках; втім, і протягом наступного десятиріччя його темпи перевищували темпи приросту російського населення на території більшості інших складових частин Радянського Союзу. В усіх трьох республіках частка російського населення невпинно зростала, тимчасом як тубільного елемента — дещо зменшилася. Втім, українці й білоруси продовжували становити переважну більшість населення у своїх республіках — відповідно 72,6% і 77,8%, а от молдавани у своїй — близько 64%.

Характерною рисою етнодемографічної структури України є велика питома вага росіян, чисельність яких у 1989 р. досягала майже 11,5 млн., що становило 22% населення республіки. За період з 1979 до 1989 р. чисельність росіян в УРСР зросла майже на 900 000, тобто на 8%. Фактором, який активно впливав на національний склад населення України, були міграції. Протягом 60-х років вони, досягнувши свого піку у другій половині десятиріччя, привели до збільшення населення УРСР; ця тенденція збереглася і в першій половині 70-х років, хоч і в дещо менших масштабах. У 1959—1972 рр. вихідці з РРФСР становили близько 75% загальної кількості осіб, що мігрували в

¹⁶ Див.: Solchanyk R. Ukrainian Party Plenum Emphasizes Continuity // Radio Liberty. Report on the USSR.—Vol. 1.—N 42 (20 October 1989).—P. 17—19.

¹⁷ Див.: Solchanyk R. Red Storm Rising in the Ukraine // Wall Street Journal.—1989.—6 June.

¹⁸ Про події в Молдові див.: Socor V. Politics of the Language Question Heating Up in Soviet Moldavia // Radio Liberty. Report on the USSR.—Vol. 1.—N 36 (8 September 1989).—P. 33—36.

Табл. 1-А. Демографічні тенденції в СРСР (1959-1989 рр.)

	Чисельність населення в СРСР (в тис.)				Приріст населення (в тис.)
	1959	1970	1979	1989	1959-1989
Загальна	208827	241720	262085	265689	76862
Росіяни	144114	129015	137397	145072	30958
Українці	37253	40753	42347	44136	6883
Білоруси	7913	9052	9463	10030	2117
Молдавани	2214	2698	2968	3355	1141

	Приріст населення СРСР (в %)				Національний склад населення (в %)			
	1959-1970	1970-1979	1979-1989	1959-1989	1959	1970	1979	1989
Загальна кількість	15,7	8,4	9,0	36,8	100	100	100	100
Росіяни	13,1	6,5	5,6	27,1	54,65	53,37	52,42	50,78
Українці	9,4	3,9	4,2	18,5	17,84	16,86	16,16	15,45
Білоруси	14,4	4,5	6,0	26,8	3,79	3,74	3,61	3,51
Молдавани	21,9	10,0	13,0	51,5	1,08	1,12	1,13	1,17

Табл. 1-В. Кількість російського, українського, білоруського та молдавського населення в своїх національних республіках (1959-1989 рр.) - в %

	1959	1970	1979	1989	Приріст за 1959-89
Росіяни	85,8	83,5	82,6	82,6	-3,2
Українці	86,3	86,6	86,2	84,7	-1,6
Білоруси	82,5	80,5	80,0	79,7	-3,8
Молдавани	85,2	85,4	85,1	83,2	-2,0

раїну¹⁹. Однак у середині 1970-х років із зміною напрямку міграцій стався відтік населення з республіки, що продовжувався й протягом 80-х років.

У Білорусі росіяни, хоч їх чисельність тут протягом 1979—1989 рр. збільшилася майже на 18%, становили, за даними останнього перепису, це 13,2% населення республіки. Аналогічна ситуація спостерігалася в Молдові, де російське населення за той же період зросло на 10,8% і становило 12,9% загальної його чисельності. Але в Молдові проживало також більш як півмільйона українців, чия частка у загальній чисельності населення республіки дорівнювала 13,8%; разом українці й росіяни становили майже 27% населення Молдови.

Білорусь належить до тієї категорії республік, де міграційні процеси у 70-х роках призвели до втрати частини населення, хоч ця тенденція і стала менш відчутною наприкінці десятиріччя. Ситуація змінилася у першій половині 1980-х років, коли в результаті міграційного процесу населення Білорусі дещо збільшилося. Населення Молдови у 1960-х роках завдяки міграціям значно зросло. Це зростання припинилося у другій половині 1970-х років, після чого міграції призводили лише до стабілізації населення. Вони були особливо значними на початку 1980-х років. У першій половині того ж десятиріччя за природним приростом населення Україна разом з Латвією та Естонією була однією з останніх у Радянському Союзі. У Білорусі цей показник був дещо вищим, але

¹⁹ Национальные отношения в СССР на современном этапе: На материалах республік Средней Азии и Казахстана.— М., 1979.— С. 81.

Табл. 1-С. Етнодемографічні тенденції на Україні, у Білорусі та Молдові.
(1959-1989 рр.)

	Чисельність населення (у тис.)				Приріст населення (у тис.)			
	1959	1970	1979	1989	1959-1989			
Україна	41,869	47,127	49,609	51,449	9,580			
Українці	32,158	35,284	36,489	37,370	5,212			
Росіяни	7,091	9,126	10,472	11,340	4,249			
Євреї	840	777	634	488	-352			
Білорусь	8,055	9,002	9,533	10,149	2,094			
Білоруси	6,532	7,290	7,568	7,898	1,366			
Росіяни	660	938	1,134	1,341	681			
Польки	539	383	403	418	-121			
Молдова	2,884	3,569	3,950	4,332	1,448			
Молдаване	1,867	2,304	2,526	2,791	904			
Українці	421	507	561	600	179			
Росіяни	293	414	506	560	267			
	Приріст населення (у %)				Національний склад насе- лення (у %)			
	1959- 1970	1970- 1979	1979- 1989	1959- 1989	1959	1970	1979	1989
Україна	12,6	5,0	3,7	22,9	100	100	100	100
Українці	9,7	3,4	2,4	16,2	76,81	74,87	73,55	72,64
Росіяни	28,7	14,7	8,3	59,9	16,94	19,37	21,11	22,04
Євреї	-7,5	-19,4	-23,0	-41,9	2,01	1,64	1,28	0,95
Білорусь	11,8	5,9	6,5	28,0	100	100	100	100
Білоруси	11,6	3,8	4,4	20,9	81,09	80,97	79,39	77,82
Росіяни	42,1	20,9	18,2	103,2	8,19	10,42	11,90	13,21
Польки	-28,9	5,4	3,6	-18,3	6,69	4,25	4,23	4,12
Молдова	23,7	10,7	9,7	50,2	100	100	100	100
Молдаване	22,1	9,6	10,5	47,9	65,40	64,56	63,95	64,42
Українці	20,4	10,7	7,0	42,5	14,59	14,19	14,20	13,84
Росіяни	41,5	22,2	10,8	91,1	10,16	11,61	12,81	12,94

все ж не досягав середньосоюзного рівня. У Молдові ж природний приріст населення був вищим за середньосоюзний рівень²⁰.

Протягом 1970-х років тривало поширення російської мови в усіх трьох республіках. Як видно з табл. 2*, переважна більшість українців, білорусів і молдаван, які проживають у своїх національних республіках, продовжувала вважати рідною національну мову, хоч частка

²⁰ Социально-культурный облик советских наций: По результатам этносоциологического исследования.— М., 1986.— С. 20; Sheehy A. Population Trends in the Union Republics, 1979—1984 // Radio Liberty Research Bulletin.— RL 166/85 (21 May 1985); Sheehy A. Migration to RSFSR and Baltic Republics Continues // Radio Liberty Research Bulletin.— RL 478/87 (30 November 1987).

* За джерело інформації для табл. 1—2 правили дані переписів 1959, 1970, 1979 рр.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: СССР.— М., 1962; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР.— М., 1962; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Белорусская ССР.— М., 1962; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Молдавская ССР.— М., 1962; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года.— М., 1974.— Т. 4; Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года.— М., 1984.— Дані за 1989 р. запозичені з неопублікованих матеріалів перепису і не є остаточними.

такого населення в усіх республіках зменшувалася. І якщо в Молдові ці зміни були незначними, то в Білорусі ситуація виявилася досить серйозною. Одночасно в усіх республіках зросла та частка населення, що вважає рідною російську мову. В Білорусі лише за 9 років (1970—1979 рр.) вона майже подвоїлась. Мовна русифікація особливо позначилась на міських жителях цієї республіки. Згідно з радянськими джерелами, у 1979 р. російську мову вважали рідною 40,5% міського населення Білорусі, в той час як у сільській місцевості російськомовне населення становило тільки 7%²¹. Однак найбільш показовими є дані, що свідчать про значне зростання тієї частини населення, для якої російська є другою мовою.

Табл. 2. Мовна характеристика українців, білорусів і молдаван, що проживають у своїх національних республіках (1959–1979 рр.) – в %.

Нація	Національна мова як рідна мова			Російська мова як рідна мова			Російська мова як друга мова	
	1959	1970	1979	1959	1970	1979	1970	1979
Українці (в УРСР)	93,5	91,4	89,1	6,5	8,6	10,9	35,8	51,8
Білоруси (в БРСР)	93,2	90,1	83,5	6,8	9,8	16,5	52,3	62,9
Молдавани (в МРСР)	98,2	97,7	96,5	1,3	2,0	3,3	33,9	46,2

На розвитку столичних міст Києва та Мінська позначилися процеси подальшої урбанізації українців та білорусів. Темпи зростання Мінська й Києва перевищували відповідні показники столиць інших союзних республік. Частка українців у загальній кількості мешканців Києва за період між 1970 і 1979 рр. збільшилася від 64,8 до 68,7%, а білорусів серед населення Мінська — від 65,6 до майже 68,5%. Більше того, у Києві кількість жителів, що вважають своєю рідною мовою українську, зросла від 50,7 до 52,8%, тим часом як за цей самий період частка російськомовного населення знизилася від 47,5 до 44,8%²². У цьому зв'язку заслуговує на увагу той факт, що, хоч за кількістю змішаних шлюбів (21,9% від загальної їх чисельності) Україна значно перевищує середньосоюзний показник (14,9% за даними 1979 р.), діти з російсько-українських родин, що проживають у містах, як правило, визнають себе українцями²³. Кількість змішаних шлюбів є досить значною і в Білорусі (20,1%) та в Молдові (21%). У Мінську, на відміну від Києва, протягом 1970—1979 рр. частка білорусів, які вважають російську мову рідною, зросла від 35,4 до 39,3%, а тих, для кого вона є другою мовою, — від 51,1% до більш як 54%²⁴.

Українці, білоруси та молдавани недостатньо були представлені у своїх республіканських партійних організаціях (див. табл. 3)*. Це явище було особливо помітним у Молдові, де частка росіян у складі компартії майже вдвічі переважала їх частку в загальній кількості населення. Досить непропорційним було й представництво українців у компартії Молдови. Частка національних керівних кадрів у складі

²¹ Арутюнян Ю. В., Дробіжева Л. М. Многообразие культурной жизни народов СССР.— М., 1987.— С. 134.

²² Дані по Києву за 1979 р. запозичені з газети «Прапор комунізму» (10 січня 1980 р.). Відомості про національний склад населення Мінська у 1979 р. знаходяться в матеріалах перепису. Відповідні дані по Кишиневу відшукати, на жаль, не вдалося.

²³ Сусоколов А. А. Межнациональные браки в СССР.— М., 1987.— С. 140; Правда України.— 1981.— 10 янв.

²⁴ Касперович Г. И. Миграция населения в города и этнические процессы: На материалах исследования городского населения БССР.— Минск, 1985.— С. 109.

* Табл. 3 складено за даними: Випробуваний загін КПРС: Компартія України в цифрах // Комуніст України.— 1988.— № 6.— С. 20; Коммунистическая партия Белоруссии.— Минск, 1986.— С. 21; Сов. Молдавия.— 1988.— 6 июля.

компартії України була дещо нижчою від частки українців у загальній кількості населення республіки. Згідно з даними, наведеними Щербиським, у 1987 р. українці становили близько 72% працівників номенклатури ЦК КПУ, тимчасом як росіяни — 25%. Трохи раніше, в 1983 р., серед секретарів обласних, міських і районних партійних організацій було 80% українців, а 19% — росіян²⁵. І хоча порівняння цих даних не є цілком коректним (адже номенклатура ЦК включала урядовців, директорів великих підприємств і академічних установ, керівників громадських організацій і творчих спілок тощо), все ж зміни, що відбулися у національному складі керівних кадрів, заслуговують на увагу. У зв'язку з цим слід зазначити, що в своєму дослідженні, присвяченому партійним керівникам обласного рівня на Україні та в РРФСР, Марк Бейсінджер дійшов такого висновку: в безпосередньо післябрежневський період спостерігалася зворотна тенденція до українізації провінційної партійної еліти в УРСР²⁶. З свого боку, в Молдові молдаване переважали у складі керівних кадрів. Вони становили там 71% від загальної кількості перших секретарів міськкомів і райкомів партії, тимчасом як росіяни й українці разом — 24%²⁷.

Табл. 3. Національний склад республіканських компартій у порівнянні з національним складом населення республік (в %)

Національність	Україна		Білорусь		Молдова	
	КПУ 1988	Населення 1989	КПБ 1986	Населення 1989	КПМ 1988	Населення 1989
Національні домінуючі (українці в УРСР, білоруси в БРСР, молдаване в МРСР)	67,0	72,6	71,1	77,8	47,2	64,4
Росіяни	27,3	22,0	19,1	13,2	22,5	12,9
Інші	5,7	5,4	9,3	9,0	30,3*	22,7**

* з них 20,9% становили українці.

** з них 13,8% становили українці.

Дані про національний склад науковців у союзних республіках після 1973 р. не публікувалися. На той час у своїх національних республіках українці становили 50,6%, білоруси — 47,6, молдаване — 39% від загальної кількості наукових працівників. У 1975 р. частка вчених-молдаван у республіці збільшилася до 48,8%²⁸.

Інформація про національний склад студентів вищих навчальних закладів у республіках також була дуже обмеженою. Щоправда, в радянських джерелах наведено дані, відповідно до яких у 1980/81 академічному році білоруси становили 70,2% від загальної кількості студентів вузів БРСР (ця цифра є нижчою, ніж відсоток білорусів у загальній кількості населення республіки). Студенти-росіяни становили там 20,9%, тимчасом як частка російського населення Білорусі дорівнювала тільки 12% його загальної кількості. У Молдові частка молдаван серед університетських студентів-першокурсників у 1988 р. становила 64,3%. Це приблизно відповідало відсотку молдаван у загальній кількості населення МРСР. На Україні, згідно з даними за 1989 р., українці становили близько 62% студентів (що є нижчим від частки

²⁵ Рад. Україна.— 1987.— 25 берез.; 1983.— 25 берез.

²⁶ Beissinger M. Ethnicity, the Personnel Weapon, and Neo-Imperial Integration: Ukrainian and RSFSR Provincial Party Officials Compared // Studies in Comparative Communism.— Vol. 21.— N 1 (Spring 1988).— P. 75—76.

²⁷ Сов. Молдавия.— 1988.— 6 люта.

²⁸ Вестн. статистики.— 1974.— № 4.— С. 93; Томир В. П. Уровень образования населения СССР.— М., 1981.— С. 81.

українців у загальній кількості населення республіки), а росіяни — 32%. Крім того, існувала значна регіональна специфіка. У східних областях УРСР частка студентів-українців становила 46%, тимчасом як у західних областях — 86%. Серед викладачів університетів республіки 54% були українцями, а 40% — росіянами²⁹.

На розвитку української економіки негативно позначилися проблеми, наявні у двох найважливіших її галузях — чорній металургії і вугледобувній промисловості, які мали загальносоюзне значення. Фактично ці проблеми були характерними для радянської економіки в цілому. Їх сутність можна передати формулою: великі капіталовкладення = низька продуктивність. У вугільній промисловості ситуація загострювалася внаслідок відсутності задовільних умов праці для шахтарів, змушених, виконуючи планові завдання, розробляти все глибші пласти. Вже наприкінці 1960-х років це спричинило звернення до центрального уряду тридцяти донбаських шахтарів, яке мало для них невітні наслідки: звільнення й арешт їхнього ватажка — Олексія Нікітіна. Відсутність в офіційних колах уваги до цих проблем привела до виникнення наприкінці 1977 р. першої в СРСР (після 1920-х років) незалежної профспілки. Її очолив Володимир Клебанов — інженер-вугільник з Донбасу. Він поплатився за це ув'язненням до психіатричної лікарні. Влітку 1989 р. страйкуючі шахтарі на Україні, як і в інших регіонах СРСР, уперше поряд із соціально-економічними висунули й політичні вимоги.

1986 рік увійшов в історію як рік аварії на Чорнобильській АЕС. В радянській пресі не раз відзначалося, що ця катастрофа значно посилила увагу громадськості до проблем екології на Україні, особливо серед інтелігенції. Це, в свою чергу, сприяло виникненню концепції «екології культури», що включає в себе такі складові елементи, як усвідомлення свого історичного минулого та чистоту мови. Чорнобильська трагедія сприяла загостренню російсько-українських суперечностей, хоч це й важко було простежити навіть за умов гласності. Значимо, однак, що авторитетний польський щотижневик не проминув підкреслити таке: на судовому процесі над керівниками ЧАЕС усі захисники були росіянами — факт, який проминула радянська преса³⁰. Безперечно, чорнобильська катастрофа і наміри Москви, попри широку суспільну опозицію, продовжувати будівництво атомних електростанцій в Україні могли призвести до конфронтації, що вийшла б за рамки суто екологічних проблем. Про це свідчать виступи на демонстрації у Києві 13 листопада 1988 р., в якій взяли участь від десяти до двадцяти тисяч чоловік, — першій великій екологічній акції в республіці³¹.

(Далі буде)

²⁹ Критика фальсифікацій національних отношений в СССР.— М., 1984.— С. 280; Коммунист Молдавии.— 1989.— № 6.— С. 93; Рад. Україна.— 1989.— 26 січ.

³⁰ Polityka.— 1987.— 15 sierpień. Хочу висловити подяку Романові Шпорлюку, що звернув мою увагу на цю статтю.

³¹ Margles D. Mass Meeting in Kiev Focuses on Ecological Issues, Political Situation // Ukrainian Weekly.— 1988.— 4 December. Див. також: Вісті з України.— 1988.— № 48 (листопад).

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Д. Я. Телегін (Київ)

Обстеження Січей низового Дніпра в 1990 р.

Як відомо, про Січі запорізьких козаків почали писати ще з кінця XVI ст.—Є. Лясота, С. Мишецький, А. Скальковський, Д. І. Яворницький та ін. У наш час на цю тематику вийшли з друку монографії В. О. Голобуцького, О. М. Апанович. Нині над вивченням топографії та планування Запорізьких Січей досить плідно працює київський архітектор В. О. Ленченко.

Склалося так, що переважна більшість Запорізьких Січей — Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька або Стара і Покровська або Нова — тепер перекрыті водами Каховського водоймища. Всі вони знаходяться в межах Нікопольського району Дніпропетровської області. Дві Січі — Кам'янська і Олешківська на Херсонщині — ще збереглися, хоч остання дуже зруйнована. Точного місця знаходження восьмої, Хортицької Січі чи так званого «городка» Вишневецького ще не встановлено, тому про його стан говорити поки що передчасно.

Переважна більшість авторів писали про Січі в основному за писемними джерелами. Вивчення ж їх на місці з точки зору топографії розміщення, структури велося вибірково і несистематично. Д. І. Яворницький, мабуть, єдиний з дослідників, який особисто побував майже на всіх Запорізьких Січах низового Дніпра і зробив докладний їх опис за станом на кінець XIX ст.—початку XX ст. Січі Херсонщини у 70-х рр. обстежував і В. О. Ленченко. В 1990 р. автору випала нагода разом з науковим працівником Хортицького історико-культурного заповідника В. Є. Іллінським об'їхати всі вісім Січей і подивитися на проблему їх вивчення та охорони очима археолога. Адже лише шляхом розкопок можна точно визначити місцезнаходження цих пам'яток, їх збереженість, межі поширення тощо.

Слід зазначити, що в напрямку археологічних досліджень Січей дещо вже робилося. Перед підняттям вод Каховського водоймища в 1951, 1953 рр. Томаківську, Чортомлицьку і Кам'янську Січі вивчав Ф. Б. Копилов¹. На останній ще раніше проводили розкопки В. Гошкевич (1913 р.), а пізніше (1972 р., 1974 р.) — А. Л. Сокульський. Протягом останніх років тут почала працювати експедиція під керівництвом А. О. Козловського і В. Є. Іллінського. Є відомості також, що восени 1990 р. були проведені підводні дослідження в районі Базавлуцької Січі, поставлені Запорізьким краєзнавчим музеєм. На жаль, всі ці роботи в наш час проводяться несистематично, без єдиного плану, їх результати публікуються дуже слабо. Поки що зовсім не ставиться питання про консервацію і музеєфікацію об'єктів, що розкопуються.

Найраннішою Січчю на Запоріжжі вважається «городок» Д. Вишневецького, заснований у 1556 р. у районі о. Хортиці. Відомо, що його протягом 24 днів намагалися здобути татари на чолі з кримським ханом, але безуспішно. Вони змушені були відійти, як писав Д. Вишневецький,

¹ Копилов Ф. Б. Отчет об обследовании запорожских памятников в 1951 году // Наук. арх. Інституту археології України, ф. експедиції 1951 року.

«з великим соромом»². У наступному, 1557 р. «городок» був залишений козаками. Точне його місцезнаходження шляхом розкопок на Малій і Великій Хортиці шукав у 1968 р. Р. О. Юра, але безрезультатно. Нині ці роботи тут проводить В. Є. Іллінський.

Томаківська Січ заснована також у середині XVI ст. Розташована вона, як і всі інші, що тепер затоплені Каховським водоймищем, під правим бортом колись величезної тут заплави Дніпра, вкритої віковичними лісами і порізаної численними рукавами та протоками Дніпра. Козаки ці плавні називали Великим Лугом.

З Томаківської Січі розпочалося повстання проти польського панування під керівництвом К. Косинського, що докотилося до самого Києва. Але в зв'язку з тим, що більшість козаків пішли з Косинським, татари в 1593 р. напали на Січ і зруйнували її.

Того ж року козаки, спустившись по Дніпру трохи нижче, заснували в гирлі р. Базавлук Базавлуцьку Січ. Саме сюди в 1594 р. приїздив посол германського імператора Еріх Лясота, який залишив нам найдавніший опис козацького Коша. Січ була обнесена земляним валом з палісадом і ровом перед ними. Існувала вона більше 30 років. Звідси наприкінці XVI ст. — на початку XVII ст. розпочиналися повстання С. Наливайка, Тараса Трясила, Івана Сулеми, Гуні-Острина та ін.

З детального зіставлення великомасштабних карт, плану Січі до її затоплення і лоцій сучасного Каховського водоймища можна більш-менш точно локалізувати місце решток Базавлуцької Січі під водою. Вона знаходиться проти сучасного села Ленінське у напрямку до острова, що виник на місці колишнього с. Кут, на віддалі 2—2,5 км від села. Її перекиває, як це видно з лоцій, товща води від 1,2 до 2,9 м. До такої ж думки прийшов і відомий краєзнавець Нікопольщини П. М. Богуш, який відвідував цю Січ ще до її затоплення.

Після жорстокої розправи з козацько-селянським повстанням поляки «наклали лапу» на Січ запорозьких козаків. У 1638 р. Січ з Базавлука була перенесена на менш захищене місце, на так званий Микитинський ріг (тепер окраїна Нікополя). Тут для нагляду за козаками стояла вже і польська залога. Микитинська Січ, що існувала до 1652 р., і відома тим, що саме звідси розпочалася Велика визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького від польсько-шляхетського гніту. На жаль, Микитинська Січ, місцезнаходження якої нині перекирита водою, була дуже розмита ще в середині XIX ст.

Чортомлицька Січ (тепер близько с. Капулівка) була заснована відразу ж після Микитинської. Існувала вона до 1907 р., коли була зруйнована полковником Яковлевим за наказом Петра I, після чого козаки на довгі роки пішли під протекторат Туреччини і Кримського ханства. Чортомлицька Січ була однією з класичних «козацьких республік». Тут довгі роки жив і діяв славетний кошовий отаман Іван Сірко, який завдавав нищівних ударів ворогам українського народу.

Місцезнаходження Чортомлицької Січі, перекиритої Каховським водоймищем, визначається досить точно. Вона лежить на віддалі всього 500—600 метрів від кінця Капулівського мису на розі злиття тепер підводних рік Скарбної і Павлюка. Її перекиває відносно невелика товща води — 1—2 м. Отже, вона цілком доступна для ведення тут досліджень з допомогою методів підводної археології.

П'ята Січ Великого Лугу — Покровська або Нова була заснована пізніше решти, уже після повернення козаків з вигнання, куди вони пішли після фатального для них 1709 р. і жили на Кам'янській і Олешківській Січах. Заснована вона в 1734 р. й існувала до 1775 р., коли за наказом Катерини II була знищена. Це була добре укріплена фортеця, значних розмірів, власне, вона являла собою ціле місто, де

² Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — 578 с.

проживали більше 10 тис. мешканців і не лише козаків. Після її зруйнування тут виникло с. Покровське (тепер Нікопольського району).

Точне місцезнаходження решток Покровської Січі, зокрема церкви, що стояла в центрі головного Коша, добре знають місцеві рибалки. Вони лежать під водою на глибині до 9 м проти Покровського мису 500—700 м від берега колишньої річки Підпільної, що позначена на лоціях Каховського водоймища.

Козаками в різний час за період від 1709 р. по 1734 р. було засновано дві Січі — Кам'янську й Олешківську. Кам'янська Січ — єдина пам'ятка, що збереглася більш-менш повно до наших днів. Вона знаходиться на східній околиці с. Республіканець Береславського району Херсонської області. Заснована була на високому правому березі Дніпра, біля місця впадіння в нього невеликої річки Кам'янка, звідки і походить її назва. Січ мала форму неправильного чотирикутника і була обнесена, як решта Січей, валом і ровом. З півночі до неї приликає козацьке кладовище, де ще зберігся (чудом!) хрест на могилі кошового отамана К. Гордієнка.

Сучасний стан Кам'янської Січі жалюгідний. Безупинно йде розмив берега з боку Каховського водоймища. Крайній ряд куренів розмитий майже повністю. Не менша небезпека нависла над Кам'янською Січчю і з напольного боку тераси, зокрема, від мешканців с. Республіканець. Незважаючи на те, що ще в 1974 р. територія Січі спеціальним рішенням Херсонського обласного виконкому (за № 14/366—5 від 21 червня) була оголошена заповідною, її тепер уже забудовано садибами та іншими будовами. Уже кілька років північна її частина і козацьке кладовище віддані військово-спортивному табору Береславського райвоенкомату, де щоліта проводяться військові навчання з усіма наслідками, що з цього випливають: риття окопів (!), спорудження смуги захисту тощо.

Олешківська Січ, за писемними джерелами, знаходиться на північній околиці м. Цюрупинська Херсонської області, недалеко від лівого берега р. Конки (рукав Дніпра). Пошуками точного її місця розташування ще в ХІХ ст. займалися О. С. Афанасьєв і Д. І. Яворницький. Останній опублікував план Олешківської Січі, складений землеміром Тодовим з Олешок (тепер Цюрупинськ), згідно з яким вона знаходилась поблизу хутора Карася, який тепер відшукати, однак, немає ніякої надії. В. О. Ленченко в 1971 р. виявив рештки трьох, на його думку, козацьких куренів, що уже теж не існують. У дні святкування 500-річчя історії українського козацтва в 1990 р. працівниками Херсонського краєзнавчого музею також була зроблена спроба локалізувати Олешківську Січ. За їх рекомендацією пам'ятний знак з написом: «Тут була Олешківська Січ...» встановлений поблизу прохідної Херсонського паперово-целюлозного комбінату, який знаходиться на північній околиці м. Цюрупинська. Проведене нами обстеження місця, де стоїть знак на предмет виявлення решток Січі, позитивних результатів не дало. В зв'язку з цим район наших пошуків був розширений. Нами були оглянуті території комбінату та інших підприємств, лівий берег Конки, де нас чекала удача — ми вийшли на територію Олешківської Січі, значна частина якої, однак, зовсім недавно була зруйнована під якимсь будівництвом.

На вцілілій площі Січі, приблизно 50×60 м, нами була закладена зачистка довжиною близько 10 м і два шурфа, де виявлено культурний шар з матеріалами початку ХVІІІ ст. Зібрано кілька десятків уламків глиняного і скляного посуду, окремі залізні речі, шлаки. В шарі, насиченому попелом, знайшли багато кісток тварин. Слідів якихось будов в зв'язку з малим обсягом наших робіт не виявлено, хоч їх наявність і на вцілілій частині Січі далеко не виключена. Відповідь на ці питання дадуть розкопки, які плануються тут проводити.

З викладеного вище ми бачимо, яка невесела картина вимальо-

вується в справі вивчення і збереження Запорізьких Січей. Нема сумніву в тому, що проблема ця досить складна і в кожному конкретному випадку вимагає індивідуального підходу.

Розглянемо в цьому плані насамперед Січі, що нині перекриті водами Каховського водоймища. Їх стан далеко неоднаковий. Більшість з них, а саме: Базавлуцька, Чортомлицька і Покровська, хоч і перекриті в різній мірі водою, але, треба думати, ще не всі знищені. З практики відомо, що під водою археологічні об'єкти можуть зберігатись інколи навіть краще, ніж на землі. Очевидно, в значно гіршому стані знаходяться Томаківська і Микитинська Січі, особливо остання, дуже розмита ще в ХІХ ст. Основним завданням у справі охорони Січей, які затоплені, є, по-перше, встановлення шляхом ведення підводних археологічних пошуків точної їх локалізації і, по-друге, кожному з них слід позначити на поверхні води знаками, встановленими, наприклад, на спеціальних понтонах. Точно визначивши місцезнаходження кожної з п'яти затоплених Січей, і взявши їх територію на державний облік та охорону, ми тим самим виключимо всяку можливу випадковість їх зруйнування під час проведення різних гідрологічних робіт, зокрема поглиблення русел на пароплавних трасах, намиванні берегів тощо.

Набагато складнішою є проблема вивчення і збереження Кам'янської Січі, але ясно одно, поки вона ще не зруйнована зовсім, її слід неодмінно оголосити державним заповідником. Садиби мешканців і всі інші споруди повинні бути перенесені в інше місце с. Республіканець. Береги з боку Каховського водоймища і Кам'янської затоки, що руйнуються, мають бути надійно укріплені. До створення ж заповідника з певним штатом працівників археологічні розкопки тут можуть мати лише охоронний характер, наприклад, у зоні розмиву тераси. Після проведення цих робіт, зволікати які ніяк не дає нам сучасний стан Січі, вона має бути включена в туристський маршрут області.

Нам здається, що назріла необхідність створення на Україні міжвідомчої постійно діючої археологічної експедиції, в завдання якої входило б завершення археологічного дослідження на Олешківській Січі, пошуків «городка» Вишневецького, охоронних робіт на Кам'янській Січі й оголошення її державним заповідником, ведення підводних археологічних досліджень на Січах, які знаходяться на дні Каховського водоймища тощо.

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Дмитро Дорошенко

Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)*

ЧАСТИНА ДРУГА

З початків відродження української державності (Доба Центральної Ради)

I.

Центральна Рада. Моя участь у формуванні Генерального Секретаріату.
Мене закликають до Чернігова.

Майже цілу весну й частину літа 1917 року я провів поза Києвом, зайнятий галицько-буковинськими справами й віддаючи їм усі свої сили і всю свою увагу. А в Києві тим часом відбувались дуже важні події; здобуття автономії для України пішло далеко швидше, ніж цього можна було сподіватися. Коли я на початку серпня прибув до Києва, тут справа йшла вже про реалізацію здобутого права і про здійснення автономної управи краю в формі так званого Генерального Секретаріату. Мені не довелося бути ні учасником, ні свідком тієї боротьби, яку витримала Центральна Рада, поки добилась од Тимчасового правительства признання автономії України. Виїхавши у квітні з Києва, я фактично відійшов від тамошніх справ, хоч за мною було залишено мандат члена Центральної Ради від партії есерів. Тепер, коли я почав придивлятися до становища, яке застав у Києві, багато було для мене нового і не зовсім ясного.

Я почав ходити на засідання Центральної Ради. Вони тепер відбувались вже постійно в будинку т. зв. Педагогічного музею. Це помешкання добув для Центральної Ради Микола Порш ще на початку революції, коли йому, як членові виконавчого комітету, доручене було завідування всіми публічними будинками у Києві. Рада засідала у великій осередковій залі тоді, коли відбувались сесії її пленуму. Мала ж Рада засідала звичайно в бічній залі нагорі. У великому вестибюлі стояли різні кіоски з часописами та агітаційною літературою. Тепер Центральна Рада була вже загальною признаною *de jure* і *de facto* вищою владою в краї. Її склад поповнено представниками від трьох великих з'їздів: селянського, робітничого і військового. Ввійшли в її склад і представники «національних меншостей», себто від російських, жидівських і польських лівих партій. Центральна Рада являла собою в повному розумінні слова революційний парламент: в її склад входили представники тільки лівих, соціалістичних партій; найправішими з українців були соціалісти-федералісти (есефи), а з «меншостей» — російські кадети, але вони в кінці літа покинули Раду. Яких-небудь організованих виборів од населення не було: в члени Ради попадали лиш представники партій (бо й згадані вище з'їзди були в суті речі ні чим іншим, як партійними з'їздами), та й то майже виключно лівих. Таким чином, не були, наприклад, зовсім пред-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 6.

ставлені в Центральній Раді хлібороби-селяни й козаки (з Полтавщини й Чернігівщини), хоч вони ще з весни заложили свою демократично-хліборобську партію. Дивно було не бачити їх в українському революційному парламенті, адже наші козаки на Полтавщині й більш заможні селяни — то найбільш збережений і твердий з національного погляду елемент. Зате серед представників від жидівського Бунду я зустрів свого колишнього товариша по гімназії у Вільні Б. Гольдмана (відомий під партійним псевдонімом «М. Лібер»), людини нічим з Україною не зв'язаної, так само як, наприклад, і М. Рафес, жид з Білорусщини, що відігравав дуже гучну роль в політиці Центральної Ради.

Як поглянути було на засідання пленуму Центральної Ради, то бачили перед собою ціле море сірих солдатських шинелей. Але це не значило, що її члени були самі військові, ні; просто з огляду на військовий час було дуже багато людей так або інакше зв'язаних з військом: урядовці різних військових канцелярій, інтендантства, земського або городського союзів, мілітаризовані техніки, фельдшери, залізничники. Були, однак, люди, які Бог знає чому носили сіру шинелю або темно-зелену гімнастюрку; може, тому лишень, що це була свого роду революційна одежа, так, як червона фрігійська шапка часів Великої французької революції. Солдат був *persona grata*; він «зробив» революцію; йому скрізь відводилось перше місце. Отже, й сіра шинеля була немов певним свідоцтвом, що вдягнута в неї людина — не «буржуй», а справжній «товариш». Взагалі тоді панувала своєрідна мода рівнятисть по типу «революційного солдата»; трохи не кожен старався, як міг, укрити свою справжню класову приналежність, якщо, скажімо, він був сином поміщика або капіталіста, своє суспільне становище і навіть свій освітній ценз, як ознаки, так би мовити, поганого тону.

На естраді великої зали Педагогічного музею засідала президія Ради. Посередині голова — проф. М. Грушевський. Йому, розуміється, тяжко було би укрити свою приналежність до буржуазного стану, бо кожен бачив його прекрасну шестиповерхову кам'яницю в Києві, ні свого високого освітнього цензу; але все покривала довга сива борода і загальношанований в усіх українських колах авторитет «батька-Грушевського». Дивним контрастом до сивобородого голови виглядав його молоденький заступник, 22-літній студент Микола Шраг (син відомого високозаслуженого діяча, покійного Іллі Шрага) і два такі ж молоді секретарі: Михайло Єреміїв і Микола Чечель, обидва в солдатських гімнастюрках, на вигляд — цілком типові «товариші». Єреміїв був великий землевласник з Київщини, український соціал-демократ; Чечель — студент, український соціаліст-революціонер.

В перших рядах партеру, в центрі, засідала купка есефів і кілька більш поміркованих груп. Кругом — сірі шинелі: фракція соціалістів-революціонерів, селянська спілка, безпартійні соціалісти, соціал-демократи, меншості. Найчисленнішою й найвпливовішою фракцією в Центральній Раді були соціалісти-революціонери. Лідерами її вважались: Микола Ковалевський (студент, син поміщика з Чернігівщини), Аркадій Степаненко, б. економ Українського клубу в Києві, Павло Христюк (студент) і сам проф. М. Грушевський, хоч він начебто формально до партії й не належав. Промовцями дуже часто виступали: Олександр Севрюк, студент 2-го курсу, і молодий адвокат Олександр Солтан.

Українські соціал-демократи мали в своїх рядах значно поважніші сили (коли не рахувати Грушевського). Досить сказати, що серед них були: Вол. Винниченко, Микола Порш, Симон Петлюра, Борис Мартос, Дмитро Антонович, Михайло Ткаченко, Іван Стешенко — усе люди, що мали за собою добрих два десятки років української політичної роботи, досвідчені партійні діячі, добрі промовці. Багаті були

інтелектуальними силами й соціалісти-федералісти (Сергій Єфремов, Олександр Шульгін, В'яч. Прокопович, Ос. Лотоцький, Андрій Ніковський, Л. Старицька-Черняхівська та ін.), але вони не мали за собою маси і через те не відігравали рішучої ролі в Центральній Раді. З їх голосом дуже мало рахувались, хоч і не могли обійтися без есефів, коли довелося почати будівництво автономної України.

«Меншості», не вважаючи на своє пропорційно невелике число, робили багацько галасу й поводитись дуже експансивно. За кожним найменшим приводом забирали голос, запитували, інтерпелювали, ставили свої резолюції; з боку могло здатись, що то найбільш активна й енергійна частина українського революційного парламенту. Рафес, Золотарьов, Балабанов — їх чути було майже на кожному засіданні. Говорили вони всі по-російськи.

Самі засідання відбувались по всіх правилах парламентського звичаю. Його техніку Центральна Рада засвоїла собі дуже швидко. Одне тільки: ніколи ніяке засідання не починалося в назначену годину, а завжди з великим опізненням, іноді на цілі години.

Коли я поїхав до Петербурга в половині серпня, то стрівся там з українською делегацією, що приїхала предложити Тимчасовому правительству до затвердження «Статут Вищого управління Україною», вироблений Малою Радою на підставі відомої київської угоди 29 липня¹. В цій делегації були генеральні секретарі (обрані Центральною Радою провізорично)²: В. Винниченко, Хр. Барановський, М. Рафес, Ол. Зарубін (російський соціаліст-революціонер) і М. Міцкевич (поляк, товариш генерального секретаря по міжнародних справах). Я одвідував земляків. Вони прибули саме тоді, коли у Тимч. правительстві відбувалась криза: пішов до димісії³ кн. Львов і утворився новий кабінет Керенського. Від Тимчасового правительства і без кризи тяжко було чого-небудь скоро добитися — приклад цьому я бачив на собі весною, коли приїздив у галицькій справі. А тепер і поготів. До того ж треба знати, що угода 29 липня була в Петербурзі дуже непопулярна, її вважали за помилку з боку тих міністрів, що її підписали, і тепер ішли дуже нерадо на те, щоб остаточно санкціонувати автономний лад на Україні, та ще в такій формі, яку виробила в своїм статуті Мала Рада.

Наші делегати дуже дратувались і нервувались, та й не диво: вони почували в себе за плечима Центральну Раду, яка там у Києві нетерпляче дожидала висліду їхніх переговорів. Тимчасове правительство, уконституювавшись у новому складі, нарешті, виробило свою «Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату Временного Правительства на Україні». Уже з самого титулу цієї Інструкції було видно, що вона відрізняється від Статуту, запропонованого Центральною Радою. Петербурзьке правительство хотіло бачити в Генеральному Секретаріаті свою експозитуру⁴ на Україні, хоч і крайовий український уряд, але залежний від центрального уряду, хоч і пропонований в своїм особистім складі Центральною Радою. Крім того, воно обмежувало територію автономії України п'ятьма губерніями: Київською, Волинською, Подільською, Чернігівською й Полтавською (та ще хотіло одрізати від Чернігівщини північні повіти).

Така Інструкція не могла задовольнити Центральну Раду. Але й петербурзьке правительство вважало її за тахітум уступок, які воно могло зробити. Властиво, в Петербурзі в урядових сферах почали ставитись до всього з якимсь безнадійним фаталізмом. Становище з кожним днем гіршало, і самото, на що тут могли спромогтись, — це була пасивна резистенція⁵. Пам'ятаю, якось в розмові з правителем діл Тимчасового правительства п. Гальперном⁶ — одним з авторів Інструкції — я сказав, що деякі місця Інструкції безумовно викличуть на Україні сумніви, як їх розуміти. На це мені Гальперн відповів: «Хай собі розуміють, як знають!». Добра відповідь, нема що казати.

Винниченко і Рафес не діждали кінця справи і виїхали до Києва. Тимчасом прийшла Інструкція. Саме тоді відбувався в Петербурзі з'їзд губерніальних комісарів цілої Росії. Барановський⁷ скликав нараду комісарів українських губерній, на яку запросив і мене. На цій нараді було ухвалено порадити Центральній Раді згодитись на Інструкцію, щоб уникнути розриву з центральним правительством. Зважаючи на становище в нашому краї і в цілій Росії, ми гадали, що треба досягти якнайскорішого порозуміння між петербурзьким правительством і Центр. Радою. В нараді цій брали участь: М. Суковкін (від Київщини), А. Вязлов (Волинь), М. Іскрицький (Чернігівщина), А. Левицький (Полтавщина), М. Страдомський (місто Київ) і я. Телеграма про це не сподобалась Центр. Раді, але кінець кінцем там погодились на Інструкцію, і на її підставі В. Винниченко почав формувати Генеральний Секретаріат.

Скоро потому, як я повернувся до Києва, до мене в канцелярію зайшов Винниченко і предложив мені вступити до його кабінету секретарем по справах народної освіти. Я одхилив цю пропозицію, кажучи, що вже справу почав Ів. М. Стешенко: йому краще й вести її далі, я недавно приїхав, ще не зорієнтований, а Стешенко стоїть від самого початку на чолі справи. Винниченко згодився, видко, зі мною. На другий чи на третій день він явився до мене з новою і ще більше серйозною для мене пропозицією: Центральна Рада доручала скласти Генеральний Секретаріат мені. Виявилось, що соціалістично-революціонери, що тепер узяли остаточно гору в Центр. Раді, заявили Винниченкові своє недовір'я і він мусив уступити зі свого прем'єрства.

Які, властиво, резони мали соціалістично-революціонери і справжній керманіч цілої тої справи — проф. Грушевський, коли вони усували Винниченка — людину, що винесла на своїх плечах цілий тягар боротьби за автономію, яка весь час стояла в самім осередку руху й придбала собі вже широку популярність в кругах, які стояли за Центр. Раду, і замість Винниченка доручали справу мені, що весь час стояв осторонь і був дуже мало відомий для тих, хто складала собою масу членів Центральної Ради, я не розумів і не розумію досі. Я дуже відмовлявся від того доручення, ясно здаючи собі справу з тих великих труднощів, які мене дожидали.

Я не пережив того всього, що пережила Центр. Рада протягом весни — літа 1917 року, не перейнявся тим настроєм, що вона. Більшість її нових діячів була мені чужа, я їх не знав, усіх тих Салтанів, Севрюків, Рафесів⁸. У відносинах до Тимчасового правительства я не відчував тої ворожнечі, що вони, бо якраз з боку Керенського, що особливо став ненависний Центр. Раді, я зустрічав у своїй недавній роботі в Галичині піддержку й поміч. Але поза цим, так би мовити, психологічним моментом були й ще причини, які робили моє становище голови автономного уряду України, настановленого Центр. Радою, дуже незручним. Хоч я й віддавав належне признання і Грушевському, і Винниченкові за ту енергію, сміливість і зручність, з якою вони добились автономії, але багато в чому не погоджувався з ними. Перш за все я інакше тоді оцінював значіння, характер і завдання цієї автономії, ніж вони, особливо, ніж Грушевський. Я вважав необхідним в інтересах української справи якнайшвидше практично використовувати ті можливості, які одкривала навіть куца автономія; вважав потрібним підвести під неї реальну базу в свідомості широких кругів населення так, щоб воно відчуло реальну користь від цієї автономії й кріпко за неї ухопилось. Будувати всю свою програму й практику на тимчасовій (як могло бути) слабкості центрального уряду я вважав недоречним, я гадав, що розмах національного почуття, викликаний революцією, треба було звернути не стільки на боротьбу за формальні рамки відносин до Петербурга, скільки на внутрішнє будівництво і

проведення націоналізації цілого суспільного життя на Україні. А до цього будівництва треба було притягти, на мою думку, якнайширші круги українського населення, в тім числі й землевласницькі, кріпко зв'язані з краєм, з його інтересами. Будувати нову Україну за допомогою в значній мірі вже здекласованих кругів, що наповняли своїми представниками ряди членів Центр. Ради, і на космополітичній «революційній демократії», що засідала там же як «меншості», я вважав ледве чи здійснимим. Хоч як скептично ставився я до нашого поміщицтва (тому, що походючи з його, добре його знав), але я гадав, що обійтися без цієї культурної, звиклої до адміністраційної й громадської (в земствах) діяльності верстви суспільства при будові автономного життя було б просто неможливо. Становище улегшувалось тим, що це поміщицтво, досі зросійщене (а почасти спольшене — на Правобережжі) на очах у всіх верталось до своєї народності, і одкидати його, заганяти силоміць до московського або польського табору і тим скріпляти всякі «меншості» я вважав ділом просто шкідливим для української справи. Навіть позбувшись своїх маєтків (при майбутній земельній реформі), наше поміщицтво могло знайти собі місце, як тісно з краєм зв'язаний і добре його відносини знаючий елемент, в широкому ділі будування автономної України.

Що ж до обкороєння⁹ території автономної України, то я гадав, що нашим ділом було би налагодити життя у їй так, щоб вона, являючись осередком упорядкованого життя серед усе зростаючої всеросійської анархії, служила б атракційною¹⁰ силою, яка дуже скоро притягла би решту українських територій і приєднала їх до основного пня. Найближча будучність, властиво, це і доказала, коли з усіх губерній, що не ввійшли в склад автономної України, — з п'яти губерній почався рух за приєднання до неї.

Певна річ, що всі ці міркування в той час ще не настільки викристалізувались в моїй свідомості, щоб я одверто виступив з ними в українських політичних кругах, але вже настільки ясно відчувались мною, що не розуміти певної ніяковості свого становища в ролі голови Генерального Секретаріату я не міг.

Та проте я мусив згодитись узяти на себе цю місію, виговоривши собі вільну руку в запрошенні кандидатів на посту генеральних секретарів. На це погодились з тією умовою, що генеральним секретарем земельних справ має бути конче український соціаліст-революціонер, і мені була вказана особа: д. Савченко-Більський — повітовий агроном з Борзенського повіту; генеральним же секретарем праці мав бути соціал-демократ.

Мені хотілося запросити, особливо на ті пости, що вимагали фахового знання й адміністраційної практики, людей солідних і знаючих. Але мало хто взагалі охотився йти, відмовляючись різними причинами. Відмовились С. Веселовський, С. Франкфурт, Ів. Черниш, Ф. Штейнгель, Лев Слуцький (на пост секретаря праці)... За кілька днів удалось заручитися згодою Ів. Стешенка — на пост секретаря освіти, М. Савченка-Більського — земельних справ, Ол. Лотоцького — генерального писаря. Але поки йшло формування, все ясніше вимальовувались для мене різниці між настроями й поглядами моїми, з одного боку, і проф. Грушевського й близьких до нього кругів з Малої Ради, яка тоді засідала, — з другого. На засіданні Малої Ради 18 серпня я виголосив коротеньке експозе¹¹, яке зводилось до заяви про потребу «творчої ділової роботи над утворенням автономного життя на Україні» і лояльної співпраці з Тимчасовим правительством. Моя заява не сподобалась проф. Грушевському, і в офіційно оголошеному тексті вона появилася в дещо зміненій редакції. Взагалі у відносинах проф. Грушевського до себе я вже не почував тієї простоти і щирості, які були раніше, протягом більш як десятилітніх наших взаємин і спільної праці: він тепер ставивсь до мене так само, як і до інших

іще вчорашніх своїх найближчих співробітників, сухо формально, зводячи все на партійні різниці, які нас ділили або ставили у договірні відносини. Вкінці у мене появилася думка, що моїм голо-
вуванням просто хочуть скористуватись для того, щоб швидше досягти затвердження з боку петербурзького уряду, а потім при першій же нагоді змусити мене до димісії, тоді, коли потреба в моїх послугах минеться. А тут, як на те, появилось в часописах інтерв'ю із заступником петербурзького прем'єр-міністра Некрасовим, де він виявляв своє задоволення з обрання мене на голову Генерального Секретаріату; виглядало так, наче я являвся креатурою петербурзького уряду. Все це змусило мене зректись залишатись далі на своїм посту, і я запропонував передати вже майже сформований мною кабінет Винниченкові. Після довгих і прикрих розмов президія Центр. Ради з проф. Грушевським на чолі погодилась на це, а за ними згодилась і Мала Рада. Найтяжче було умовити самого Винниченка, котрий вже спакував свої чемодани, щоб їхати на село спочити після кількох місяців напруженої роботи і тяжких хвилювань. Але згодився, врешті, і він, а я приобіцяв йому, що допоможу довести до краю формування кабінету й поїду до Петербурга, щоб добитись там скорішого затвердження кабінету під його головуванням. Діло в тім, що якийсь кореспондент однієї французької газети, друкуючи інтерв'ю Винниченка під час його перебування в Петербурзі, набрехав, ніби Винниченко признався в своїм германофільстві. Треба сказати, що ніяким «германофілом» в цього слова розумінні Винниченко ніколи не був і нічого подібного кореспондентові не казав, але вигадка пішла гуляти по пресі і утворила йому в очах петербурзьких кругів справді небезпечну репутацію «германофіла».

Мені не раз доводилось чути — і тоді, і пізніше — нарікання від моїх знайомих і приятелів, чому я зрікся головування в Секретаріаті, що це був дуже хибний крок, велика помилка і т. д. Може бути, що це був і хибний крок, але якби я не зробив його зразу, то все одно довелось б його зробити трохи згодом і, може, при далеко менш зручних обставинах: я вже настільки ясно відчував внутрішнє положення, різницю своїх настроїв і політичного світогляду з тими, з ким би мені довелось спільно працювати, що zostаватись далі для мене значило йти проти свого сумління. А на це я погодитись не міг.

За деякий час кабінет Винниченка був сформований майже в тім самім складі, в яким він був намічений мною. Я поїхав до Петербурга клопотатись, щоб його швидше було затверджено. Я побував у Керенського, Некрасова й Терещенка, старався розвіяти упередження проти Винниченка, мов проти германофіла, і там-таки згодились на Винниченківський кабінет. Згодились дуже неохоче, не бачачи іншого виходу.

Ще перед моїм виїздом до Петербурга, коли я ще формував Генеральний Секретаріат, до мене приїхала з Чернігова делегація, яка запропонувала мені виставити мою кандидатуру при виборах нового губерніяльного комісара Чернігівщини. В Чернігівщині, як і скрізь по перевероті, губерніяльним комісаром від початку зробився голова губерніяльної земської управи Михайло Іскрицький — багатий пан з північних повітів, член Державної думи. Він дуже добре працював увесь час в згоді з виконавчим губерніяльним комітетом та іншими революційними інституціями, не викликаючи ніяких нарікань з нічийного боку. Та ось на якімсь з'їзді влітку один з лідерів російських есерів на Чернігівщині Кулябко-Корецький (сам — поміщик з Чернігівщини, стара вже людина, давній соціаліст) заявив, що незручно, мовляв, що й досі на чолі губерніяльної адміністрації стоїть Іскрицький — такий багатий пан. І збори заявили за тим, що, не маючи нічого закинути Іскрицькому персонально, не можуть мати до нього довір'я, як до дуже заможного поміщика. Почувши про це,

Іскрицький зразу ж подався до димісії, не дожидуючи, що буде далі. По законах Тимчасового правительства треба було кандидата на нового губерніяльного комісара вибирати на губерніяльному з'їзді повітових рад і представників політичних партій. А тоді вже кандидата мав затверджувати уряд. Найвища езекутива¹² в губернії — виконавчий комітет — складався в Чернігові з людей солідних, відомих громадських діячів, майже виключно українців. До нього належали: Ілля Шраг (тепер він був головою окружного суду в Чернігові), покійний Вадим Модзалевський, Д. Коновал, д-р Базилевич і ще кілька місцевих українських діячів. Вони висунули мою кандидатуру, котра зустріла співчуття в різних громадських колах Чернігова. Мене там знали — я сам походжу з Глухівського повіту на Чернігівщині, і на моїй кандидатурі погодились представники і національних українських течій, і «общерусских». От тоді до мене виїхала делегація в складі чотирьох людей і прохала згодитись на виставлення моєї кандидатури. Я відповів, що мушу вирішити справу з головуванням в Генеральному Секретаріаті. Делегати зачекали кілька день, і коли я відмовився від головування, то дав згоду на кандидатуру в Чернігові.

Поки я їздив до Петербурга, в Чернігові відбулись вибори, і мене вибрано в губерніяльні комісари. Потім мені оповідали, як це було. Учасників з'їзду було коло 250 людей — представників повітових і міських рад — і делегатів від головних партій — есерів та есдеків. Кожна з партій старалася виставити свою кандидатуру, але кандидатів було взагалі мало, просто мало було людей, охочих до того і разом таких, що хоча б у мінімальній мірі відповідали вимогам, які звичайно ставляться до кандидата на значну адміністраційну посаду. Шраг поставив мою кандидатуру, піддержану людьми, що знали мене особисто. Вкінці погодились на тому, що комісаром мав бути член української партії, а з його двох помічників один має бути соціал-демократ, другий — соціаліст-революціонер з російських партій. На підставі цієї угоди було проведене голосування, і я був вибраний щось 220 голосами проти якихось 20. Моїми помічниками вибрано Р. Ганжу — російського соціал-демократа, меншовика і П. Савича — російського соціаліста-революціонера. Отже, довелося мені їхати до Чернігова. З Петербурга прийшло затвердження моєї кандидатури негайно, бо там мене вже знали особисто.

(Далі буде)

ПРИМІТКИ

¹ Мається на увазі угода між Тимчасовим урядом і Центральною Радою, результатом якої був її ІІ Універсал від 3 липня 1917 р. В ньому проголошувалося створення Генерального Секретаріату як її розпорядчого органу. В «Статуті Генерального Секретаріату», затвердженого Малою Радою 16 (29) липня 1917 р., містився перелік його функцій.

² Провізорично (від польськ. prowizoryczno) — тимчасово, попередньо.

³ Димісія (від польськ. dymisja) — відставка

⁴ Експозитура (від нім. Expositur) — агентура.

⁵ Резистанція (від франц. resistance) — здатність чинити опір.

⁶ Точніше — Гальперін.

⁷ Барановський Христофор Антонович (1871—1941) — громадський і політичний діяч. В першому складі (до серпня 1917 р.) Генерального Секретаріату — генеральний секретар фінансів. З 1920 р. — в еміграції.

⁸ Салтан Микола Васильович — член Центральної Ради і Малої Ради, входив до складу ЦК УПСР.

Севрюк Олександр Олександрович (1893—1941) — громадський і політичний діяч, входив до складу ЦК УПСР, член Центральної Ради і Малої Ради, брав участь у мирних переговорах у Бресті спочатку як член делегації ЦР, а потім як її голова. З 1920 р. — в еміграції.

Рафес Мойсей Григорович (1883—1942) — літератор, входив до складу ЦК «Бун-

у», член Центральної Ради і Малої Ради, генеральний секретар державного контролю.

вкороєння — надмірне скорочення, обмеження чого-небудь.

тракційний (від польськ. atrakcyjny) — привабливий, заманливий, принадний.

кспозе — коротке повідомлення представника уряду з якого-небудь питання почасної політики в парламенті.

кзекутива (від нім. Exekutive) — виконавча влада.

ановні читачі!

1993 р. передплатна ціна на «Український історичний журнал» становить: на рік — 240 крб., на півріччя — 120 крб., на квартал — 60 крб., місяць — 20 крб. Індекс — 74499. Передплата приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень.

редплачуйте «Український історичний журнал»!

що вам несвоєчасно або зовсім не доставляють чергові номери українського історичного журналу», не приймають передплату, про що скарги надсилати не до редакції, а на адресу: 252001 Київ 1, п. Хрещатик, 22, Головноштамт, ЦРП.

В. Ф. Верстюк

*МАХНОВЩИНА: СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ
НА УКРАЇНІ. 1918—1921.*

К. : Наук. думка.— 1991.— 366 с.

Махновщина увійшла в історію як могутній повстанський рух, що став спробою соціального протесту широких верств українського селянства. За своїм масштабом і колом проблем, які цей рух прагнув вирішувати, його без перебільшення можна порівнювати з селянськими та гайдамацькими виступами за часів козаччини. Однак досі наша уява про діяльність Н. Махна і керований ним повстанський рух базувалася на численних міфах, легендах, а також відвертих фальсифікаціях, що були притаманні в недалекому минулому радянській історіографії.

Слід зазначити, що про махновщину досить багато писалося, починаючи з 20-х років. Але за рідкісними винятком вона поставала в публікаціях як «куркульський» рух, що зводився до різновидності політичного бандитизму. З часом вивчення цієї проблеми фактично припинилося, й радянська історична наука відмовилася трактувати махновщину як соціальне явище; обмежуючись стереотипними ярликами, а то й просто лайками на її адресу.

Що ж таке махновщина? Пошуки відповіді на це запитання є головною метою ґрунтовного монографічного дослідження В. Ф. Верстюка. Воно побудоване на широкому документальному матеріалі. Причому, автор не нав'язує читачеві своєї думки, а закликає його до роздумів над документами й авторськими спостереженнями. Вже з перших сторінок книги В. Ф. Верстюк підводить читача до усвідомлення того, що і діяльність Н. Махна, і керований ним рух виростили з об'єктивних процесів в українському селі, яке рішуче виступило проти спроб німецьких окупантів та режиму гетьмана П. Скоропадського відновити поміщицьке землеволодіння. Саме на хвилі селянських виступів проти гетьманської політики й почав свою боротьбу Н. Махно. У книзі показано, що основну масу повстанських частин (незалежно від їх політичного спрямування) становило селянство і це давало можливість махновському керівництву та більшовикам йти на компроміси під гаслом боротьби з поміщицькою контрреволюцією. В результаті ставало можливим включення загонів Н. Махна до складу регулярної Червоної армії, яка формувалася і діяла на Україні. На конкретному історичному матеріалі у книзі розкрито той помітний вклад, що його зробили махновські загони в успішні бойові дії червоних частин проти білогвардійців та військ Антанти на початку 1919 р. Саме на той період припадає швидке зростання авторитету Н. Махна, який став надзвичайно популярним у селянському середовищі. Фактично зберігаючи незалежне становище, очолювані ним повстанці заповнювали розрив у 160—180 верств, який утворився між Українським і Південним фронтами Червоної армії. Незважаючи на перевтому, викликану безперервним перебуванням у боях протягом 3-х місяців, відсутність допомоги, мізерне постачання, бригада Н. Махна відважно стримувала

білогвардійські війська. Зрештою, така тяжка ситуація призвела до зміни політичних настроїв у середовищі махновців і конфліктів з червоним командуванням. Автор показує, що за рішенням Ради Робітничо-Селянської Оборони УСРР про ліквідацію Махна в найкоротший строк стояла постать Л. Троцького, який негативно ставився до селянства. Неправомірне прагнення останнього будь-що ліквідувати махновські частини, які героїчно утримували важливу ділянку фронту боротьби з А. Денікіним, було однією з причин розриву Н. Махна з радянською владою і, зрештою, провалу Червоної армії в Донбасі. Все це переконливо показано у монографії на основі вивчення ряду нових архівних джерел.

І все ж головна причина конфлікту полягала в несумісності корінних інтересів українського селянства та економічної політики нової влади у 1919 р. Досить сказати, що з 15 млн. десятин поміщицької й іншої землі на Україні, що мали надійти в одноосібне землекористування селянства, воно одержало лише 5—6 млн. Частина землі перебувала в розпорядженні російського главку «Головцукру», який, за словами наркомзему УСРР Мещерякова, викликав «буквально ненависть» українських селян¹. Значна земельна площа була в радгоспів, артілей і комун. Решта її становила так званий резервний фонд і фактично залишилася без господаря. Незадоволення селянства викликала продовольча й національна політика радянської влади, а також її загальний політичний курс з системою диктату, всевладдям ЧК, нетерпимістю до будь-яких виявів інакомислення та опозиції. Гострі протести викликали також зарахування середняків в ряді регіонів у «куркулів», розпалювання класової ненависті. Саме ці обставини стали причиною рішучої прогидії заходам радянської влади з боку українського селянства, яке піднялося на шлях збройної боротьби за свої інтереси. Як справедливо показано автором, невдоволення перекинулося на Червону армію в Україні, основну масу якої становили селяни. В результаті цього весною-влітку 1919 р. Україна опинилася у вогні селянських повстань, найбільшими з яких були виступи отаманів Зеленого і Григор'єва. В середині червня розірвав з радянською владою й Н. Махно.

Правильно аналізуючи соціально-економічні причини «несумісності» махновищни і радянського режиму, автор, на наш погляд, не уник при цьому перебільшення масштабів та глибини «воєнно-комуністичних» перетворень на Україні. «Воєнний комунізм» розглядається ним як цілісна система, що вводилася на Україні з відновленням радянської влади згідно з доктринальними принципами марксизму. Проте більшовицьке керівництво на Україні мало більш прагматичну мету — будь-що утвердити своє панування. Досить сказати, що хлібна розкладка як один з головних елементів «воєнного комунізму» фактично не спрацювала в 1919 р., про що, до речі, зазначає й сам автор (с. 119). Інтенсивне викачування продовольства з українського села відбувалося не через Наркомпрод УСРР методом розкладки як у Центральній Росії, а шляхом несанкціонованих заготівель численними установами РСФРР, шляхом так званого мішочництва тощо. Система державного розподілу продуктів у той час фактично ще не складалася. Політика «воєнного комунізму» набрала сили на Україні наприкінці 1920 р., причому вона поєднувалася з рядом перехідних соціально-економічних заходів, що виходили за межі «воєнно-комуністичних».

Значний інтерес становлять сторінки рецензованої книги, які розкривають масштаби повстанської боротьби проти А. Денікіна, що досі замовчувалося у радянській історіографії. Автор показує, що у той час, коли А. Денікін вів боротьбу з Червоною армією під Орлом, в руках махновців опинилися величезні території, на яких вони повністю лікві-

¹ ЦДАЖР у Москві, ф. 130, оп. 3, спр. 698, арк. 100.

дували денікінську владу, дезорганізували комунікації й фактично створили внутрішній фронт опору білогвардійському режиму. В. Ф. Верстюк робить цілком слушний висновок, що успіх тієї чи іншої влади в період громадянської війни залежав від її підтримки основними верствами селянства. Саме це продемонструвало українське село в своєму ставленні до заходів, що їх вживали різні уряди з метою розв'язання аграрного питання. І для радянського режиму 1919 р. на Україні, і для денікінського фактичне ігнорування земельних інтересів селянства виявилось фатальним і призвело їх до краху. Значною мірою це було притаманним й махновській повстанській армії.

Цікавими є наведені автором документи, які характеризують її тісний органічний зв'язок із селянством, розкривають причини високої боездатності та військової майстерності махновських частин. Разом з тим у монографії не обійдені мовчанкою і властиві їм вади. В результаті читач одержує досить повну картину про різні етапи формування армії Н. Махна, її бойові дії, зв'язки з населенням, ставлення до комуністів, органів радянської влади тощо.

Аналізуючи соціально-економічну обстановку на Україні в 1920 р., В. Ф. Верстюк влучно зауважив, що, незважаючи на одержання селянством в одноосібне землекористування цього разу майже всієї поміщицької землі, на перешкоді реальному господарюванню на ній стали посилення продрозкладки й мілітаризація продовольчої справи, що позбавляли селянство можливості розпоряджатися результатами своєї праці. У 1920 р. викачування хліба на Україні набуло особливої жорстокості, супроводжувались складанням так званих «чорних списків» (до них часто зараховувалися цілі села), системою заложників, каральними акціями проти селян, товарними блокадами. В результаті весною 1920 р. розмах селянських заворушень знову набрав загрозливих для радянської влади масштабів, відбувся й новий спалах активізації махновського руху.

В зв'язку з цим не можна не погодитися з авторськими висновками про широку соціальну основу махновщини, участь у ній селянської бідноти. Однак черговий виступ білогвардійців на чолі з Врангелем, який знову загрожував інтересам селянства, штовхнув Н. Махна на участь у спільних діях з Червоною армією.

Численні документи, вивчені автором, показують значну роль махновських частин у розгромі білогвардійців, розвінчують тезу радянської історіографії про те, що Н. Махно виступав як фактичний союзник Врангеля. Заключні сторінки книги висвітлюють сповнені драматизму події, пов'язані з ліквідацією повстанського махновського руху. Червоною армією, яка в першій половині листопада блискуче розгромила Врангеля, не вдалося одразу здолати чисельно меншу і набагато гірше озброєну повстанську армію. Головною причиною її успішного протистояння червоному війську, як це наголошується у книзі, був тісний зв'язок повстанців з селом. Не менш важливим фактором був талант її командуючого, непересічна мужність і військова майстерність махновців. І все ж протистояти регулярним частинам повстанці не могли. У праці переконливо розкрито, що поворот в економічній політиці радянської влади, перехід до продподатку зумовили зміну у настроях селянства, його ставленні до влади й, зрештою, різке скорочення повстанського руху. На кінець 1921 р. махновщина припинила своє існування.

Не можна погодитися з висновком автора про те, що махновщина — це «найбільш розвинений у соціальному і політичному відношеннях селянський рух». Монографія повністю розвіює міф про його контрреволюційний характер. Махновці дійсно не зробили жодного кроку до компромісу з гетьманцями, денікінцями, врангелівцями, проте, на превеликий жаль, вони фактично протистояли й УНР. Традиційне нерозу-

іння багатьма селянськими «отаманами» потреби побудови власної аціональної державності дало можливість більшовицькому керівництву і на цей раз ошукати селянського трудівника і накинути йому ярмо тоталітарної системи. Праця В. Ф. Верстюка дає можливість читачу більш глибоко ознайомитися із змістом, формами й методами політичної боротьби українського селянства, однією з яскравих і драматичних сторінок якої була махновщина.

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО (Київ)

* * *

**ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ
МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ
ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1992 р.)**

Наукові праці з питань політичної історії: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 170. Уроки непу і сучасна економічна політика. Київ. Васильєв В. Ю., Калітко С. Л., Колесник В. Ф. Проблеми і уроки непу; Петер Л. Л. Деякі риси механізму гальмування непу і сучасність; Хорошун Б. І. Неп і вирішення продовольчої проблеми; Марчук Л. І., Бутенко І. І. Сільськогосподарська кооперація в 20-ті роки і сьогодні; Каспрук І. І. З досвіду керівництва КП(б)У розвитком кооперації; Онипко Т. В. Створення масової споживчої кооперації України у відбудовчий період; Мельников Д. О. Участь сучасної молоді в кооперативному русі [на матеріалах України]; Анісімова М. Ф. Організація контролю в промисловості України в 1921—1925 рр.; Дорошко М. С. З досвіду формування керівних кадрів промисловості на Україні в 1926—1929 рр. Громов А. В. В. І. Ленін і концесія на Великий північний залізничний шлях; Верба І. В. Керівні діячі КП(б)У в політичній боротьбі в перші роки непу; Киридон П. В. Проблеми нової економічної політики в рішеннях XIV з'їзду ВКП(б); Хоменко М. М., Самохвалов В. П., Капелюшний В. П., Гончаров О. П. Досвід впровадження економічних методів управління діяльністю науково-дослідних і проектних установ за радянських часів; Коцур В. П. Преса як джерело вивчення непу [на матеріалах України, 1921—1925 рр.]; Атоян О. М., Горбань Ю. А. Наукова література 20-х років як джерело вивчення досвіду кооперативного руху на Україні в початковий період непу; Солошенко В. М., Пишко С. П. Історіографія колгоспного та кооперативного будівництва в національних республіках Середньоазіатського регіону (20-ті роки).

Наукові праці з питань політичної історії: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 171. Питання революційної боротьби і соціалістичного будівництва в політичних біографіях учасників. Київ. Тимошенко Л. В. З революційної діяльності Г. Є. Зінов'єва (1908—1914 рр.); Дячук Л. В. Формування світогляду Ю. О. Мартова; Козицький М. Ю., Семенчук С. В. К. Каутський про рушійні сили і перспективи першої буржуазно-демократичної революції в Росії; Кривошея В. В. З когорти невідомих героїв (А. Ф. Іванов); Денисенко М. М. До політичного портрета К. Д. Кускової (1905—1907 рр.); Щербак М. Г., Щербак Н. О. Провокатор століття; Дерев'янка С. М. А. Г. Бараль — визначний революціонер-інтернаціоналіст; Канцелярук Б. І. Петро Дятлов — перекладач і редактор; Гусєв В. І., Верба І. В., Юркова О. В. До історії діяльності Народного секретарства з міжнародних справ (грудень 1917 — квітень 1918 рр.); Молостов В. А., Дівак В. В. М. О. Скрипник і Комінтерн; Васильєв В. О., Дровозюк С. І. Деякі питання соціального обличчя рядового комуніста 30-х років; Трофимович В. В. Я. С. Ганецький — соратник В. І. Леніна.

Питання історії СРСР: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 36. Харків. Калініченко В. В. Системи землеробства в індивідуальному селянському господарстві УРСР (1917—1929 рр.); Перепелиця Г. М. Допомога робітничого класу Радянської України трудящим Західної України; Ревегук В. Я. Формування продовольчого апарату УРСР в роки громадянської війни (1919—1920 рр.); Діптан І. І. Рада захисту дітей в боротьбі з дитячою безпритуль-

ністю на Україні (1919—1922 рр.); Гонтар О. В. До історії формування керівних органів міських Рад України на початку 20-х років; Тантух В. В. Податкова державна практика в відношенні приватної торгівлі на Україні в 20-х роках; Ігнатуша О. М. До історії Української автокефальної православної церкви (1921—1930 рр.); Каченко В. Г. Діяльність трудових колективів металургійних підприємств України в роки соціалістичної індустріалізації країни (1926—1937 рр.); Чуркін В. Ф. Про деякі маловивчені аспекти історії колективізації на Північному Кавказі; Рибак І. В. Соціально-побутовий розвиток українського села в роки передвоєнних п'ятирічок; Лавун О. І. Внесок трудящих Закавказьких республік у відбудову промисловості Придніпров'я (1943—1950 рр.); Никифорок М. П. Деякі питання участі колективів промислових підприємств Радянської Буковини у шефській роботі на селі (1971—1980 рр.); Добробог Л. М. Діяльність Рад Донецької області по охороні навколишнього середовища у 80-ті роки; Мельник Л. Г. До історії національно-державної символіки на Україні; Зайцев В. В. Проблема Балканського союзу в російській публіцистиці 80-х — 90-х років XIX ст.; Кругляк Б. А. Монополії в легкій і харчовій промисловості і внутрішня торгівля на Україні в кінці XIX — на початку XX ст.; Темірова Н. Р. Маєток Ак-Мечеть на початку XX століття; Ульяновський В. І. Сімеон Бекбулатович у політичній боротьбі кінця XVI — початку XVII ст.

Архіви України, № 5—6, 1991. Музичук О. В. Звинувачується в шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського); Щербань Т. О. До історії діяльності Українського наукового товариства (1907—1921); Слюдикова Т. Б. Джерела до біографії С. А. Подолинського; Автор — невідомий. Дата створення — серпень 1991 р.; Україна початку XX ст. у фотодокументах; Роман Гуль. Киевская эпопея (ноябрь — декабрь 1918 г.). Закінчення; Втрачені там'ятки Києва. Закінчення; Гісцова Л. З., Демченко Л. Я. «Щоб зашадьєвши леса... можно било і напредкы чем користоватись»; Пельц Д. І. До ювілею Володимира Гнатюка; Верлока Л. Г. Виставка в ЦДАНТД України з історії розвитку науки і техніки. Якою й бути?; Ковалюк В. Р. Нові архівні документи про Народні Збори Західної України (жовтень 1939 р.); Тхоржевський Р. Й. Гроші Галревкому; Атабаєва Л. К. «Виступати по-простому, себго українською мовою?»

Пам'ятки України, № 1, 1991. Драгоманів М. Пропавший час.: Українці під московським царством (1654—1876); Геврик Т. Українські храми в Північній Америці; Білаш Р. З української музейної колекції в Канаді; Гудзяк Б. Дилема Адама Кісіля. Хіба в Україні не зацікавлені нею?; Український музей в Нью-Йорку; Кобець О. Трапори повертаються; Марусик В. Козацький великдень [дні Козацької Слави]; Неживий О. Сон тихоокеанського туману або ж репортаж із призабутого материка [Про переселення із України до Примор'я].

Пам'ятки України, № 2, 1991. Ложкін В. «...Кричимо й простягаємо свої мозолясті руки до рідної України»: З історії встановлення кордонів України в 20-х роках XX століття; Ганжа О., Захарчук Б., Боечко В. Про кордони без претензій; Залізник Л. Від козацької вольності — до Новоросії; Жаркова Л. Запорозька Січ: Зруйноване й уціліле; Ленченко В. Козацький монастир на Орелі; Заремба С. «Щире братство» у поході [про козаків Київського куреня, що здійснили кінний похід у серпні 1990 року місцями козацької слави Київської та Черкаської областей]; Кривенко О. Мертві не ворогують [Про проведення експедиції «Забуті могили» на Україні]; Неживий О. Чорнобильська експедиція; Мацюк О. Фортеці й замки України.

Пам'ятки України, № 3, 1991. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства; Брайчевський М. До конспекту історії України; Богачевська-Хом'як М. Моделі минулого і міфи сьогодення [про науку історію]; Блиск і злиденність українського золота: Три інтерв'ю з людьми, які мають безпосередній стосунок до найзначніших українських коштовностей; Кулиняк Д. Майбутній гімн України; Гречило А. Земельна геральдика; Леп'явко С. Прапори з 1655 року; Смоленський В. Символіка Переяславщини та Слобожанщини.

Пам'ятки України, № 4, 1991. Красовський І. Лемківське народне будівництво; Геврик Т. Церковна архітектура української діаспори; Кулиняк Д. Хто мінував собори? [про соборну церкву Успіння пресвятої діви Марії в Києво-Печерській лаврі].

Пам'ятки України, № 5, 1991. Гриневич В. Як гетьман — «зрадник» став героєм; Модзалевський В. Галерея українських політичних смертників XVII—XVIII вв.; Наум'як П. Острівець в «океані» [про українську громаду у Франції]; Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва; Нагулко Т. Українці Казахстану еднаються; Плохій С. Покрова богородиця в Україні; Сериков А. Старовина без дідівських методів: Дещо про пріоритети охорони пам'яток у сучасній Україні.

Пам'ятки України, № 6, 1991. Олійник П. Петербург: Українська маніфестація; Кравчук Л. «Маневр був і тоді, коли жив Мазепа...»; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і духовне життя України; Мацьків Т. 1687—1709: Неупереджені свідчення західноєвропейських сучасників [Аналіз з матеріалів про І. Мазепу в німецькій, англійській, французькій, шведській, голландській, австрійській і швейцарській мемуаристиці]; І. Мазепа. Листи до Мотрони Кочубеївни; Бойко В. Запорожці за Дунаєм; Мицик Ю. Невідомі документи Івана Мазепи; Палієнко В. Заціліла гармата; Ярова Г. Козацький прапор XVII століття.

І. М. Гуньовський (Львів)

Наукова сесія «100 років наукової та науково-видавничої діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка»

28 березня 1992 р. у приміщенні Народного Дому у Львові відбулася II наукова сесія на тему: «100 років наукової та науково-видавничої діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка». У її роботі взяли участь понад 200 членів НТШ: науковці, письменники, митці, педагоги. На сесії заслухано ряд доповідей, вручено нагороди переможцям конкурсу студентських наукових робіт, а також медалі членам Товариства.

Відкрив сесію голова НТШ, чл.-кор. АН України О. Романів. З привітанням до учасників та гостей цього зібрання звернувся заступник Голови обласної Ради народних депутатів І. Гель. З доповіддю «Науково-видавнича діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка — важлива складова національної науки України» виступив О. Романів. Він показав історію видавничої діяльності Товариства як складову частину європейської науки й культури. Ця діяльність дістала загальну схвальну оцінку найвидатніших учених земної кулі, стала невід'ємною частиною світової науки, зокрема, українознавства. Доповідач виділив етапи науково-видавничої діяльності НТШ, проаналізував її головні напрями, відзначив найважливіші періодичні та монографічні видання: журнали, художні твори, підручники, окремі книжки. Також у доповіді було дано високу оцінку вченим-активістам НТШ, зокрема таким, як О. Кониський, І. Франко, М. Грушевський, В. Гнатюк, М. Павлик, І. Пулюй, К. Студинський, Я. Пастернак, В. Кувійович та багатьом іншим. О. Романів підкреслив наукову, пізнавальну та консолідуючу роль видань Товариства — «Записок НТШ», «Етнографічного збірника», «Часопису правничого», а також таких, як «Матеріали до українсько-руської етнології», «Літературно-науковий вісник», «Хроніка НТШ». Доповідач вказав на величезну працю членів Товариства у діаспорі (з 1947 р.), де було не тільки відновлено довоєнні видання, а й започатковано солідні, авторитетні серії — «Бібліотека українознавства», «Енциклопедія українознавства», видано краєзнавчі нариси про окремі регіони Галичини («Бережанщина», «Зборівщина», «Золочівщина» тощо).

О. Романів підкреслив, що діяльність НТШ в діаспорі відіграла величезну роль у розвитку українознавства, мужньо протистояла ідеологічному тоталітаризмові на Україні, зберегла й розвинула нашу історичну наукову спадщину, народні звичаї, надбання науки. У доповіді було наголошено на необхідності широкого залучення до наукової роботи талановитої молоді, насамперед студентства. Увагу було акцентовано й на такому важливому аспекті, як ширше налагодження наукового обміну нашими виданнями на світовому рівні з тим, щоб донести успіхи української науки у зарубіжні країни. Вчений запропонував створити й видати серію «Історія української науки», налагодити друкування «Українського архіву», праць про історію Визвольної боротьби українського народу. Необхідно, зазначив О. Романів, поживавити вивчення відкритих тепер радянських та польських архівів,

щоб матеріали їх використати для об'єктивного висвітлення історії України. Слід також продовжити видання попередньої друкованої продукції Товариства.

З доповіддю «Тарас Шевченко і суспільно-політичний рух в Україні 60-х—80-х років ХХ ст.» виступив народний депутат України, письменник М. Косів. Він ще раз високо оцінив роль Т. Шевченка в історії українського народу, визначив поета як національного пророка, що формував державотворчі ідеї України. Великий Кобзар, зазначив доповідач, був політичним лідером нашого народу, його мовною скарбницею. В. Овсійчук виголосив доповідь на тему «Сучасний погляд на мистецьку спадщину Т. Шевченка», яка була проілюстрована показом кольорових слайдів і супроводжувалася кваліфікованим коментарем автора. Були також заслухані виступи про проблеми мовознавства у науковій діяльності НТШ (Д. Гринчишин), про принципи публікації фольклорних та етнографічних матеріалів у виданнях Товариства (Р. Кирчів), про першопочатки україномовних математично-природознавчих досліджень у НТШ (Ю. Сулим). Про міжнародні наукові зв'язки Товариства у 1892—1939 рр. розповів О. Купчинський.

Під час сесії було влаштовано виставку-продажу видань НТШ.

П. Л. Гордієнко (Київ)

Республіканська науково-методична студентська конференція «Історія державності України»

15—16 квітня 1992 р. у Києві відбулася науково-методична конференція, присвячена проблемам державності в історії України та на сучасному етапі. В конференції взяли участь понад 120 студентів і аспірантів з багатьох вузів України.

На початку пленарного засідання від імені організаторів — Міністерства освіти України та Київського політехнічного інституту — учасників конференції привітав проректор КПІ В. І. Шеховцов. Завідуючий кафедрою історії цього інституту доцент Б. П. Ковальський виголосив доповідь «Розбудова державності України в сучасних умовах».

О. Гузь (Харків) у своєму виступі «Українська державність: точка відліку» висловив думку, що Українська держава не була наступницею Київської Русі — вона виникла за часів існування Запорозького козацького війська у XVI—XVII ст.

І. Ризенко (Запоріжжя) висвітлив деякі аспекти формування української народності. О. Бітов (Київ) розповідав про духовне життя за часів гетьмана І. Мазепи.

В. Студенков та А. Філіпенко (Одеса) проаналізували оцінку Винниченком соціально-політичних сил, що брали участь в українській демократичній революції 1917—1927 рр. Еміграції українського народу в історії України був присвячений виступ Б. Білого (Львів).

Методико-методологічні аспекти викладання історії України у вузі були висвітлені представником Дніпропетровського гірничого інституту Г. Первим.

15 квітня почали діяти секційні засідання. У секції «Історія української державності» розглядалися, зокрема, проблеми давніх державних утворень на терені України, розвитку державницьких ідей

політичними організаціями на початку ХХ ст. та в роки української демократичної революції, висвітлювалися національно-державницькі традиції періоду другої світової війни та повоєнних років, історія національної української символіки тощо.

В другій секції — «Відносини народу України з іншими народами» — досліджувалися відносини між Україною та Кримом і Туреччиною, Росією, а також питання української еміграції.

Соціально-економічному розвитку України була присвячена робота третьої секції, а четвертої — історії розвитку освіти, науки, культури українського народу.

На п'ятій секції розглядалися політичні портрети видатних діячів України, на шостій секції обговорювалися проблеми методики вивчення історії України у вузах.

На заключному пленарному засіданні керівники секцій В. В. Киричук, Н. Ф. Гнатюк, О. Д. Зубалій, М. П. Бадрак, В. І. Ульянович, К. Г. Дашевська та В. П. Ковальський підбили підсумки конференції. У прийнятій ухвалі наголошувалося на необхідності координації студентських наукових розвідок і наданні конференції статусу постійно діючої.

Г. Я. Братчук (Київ)

Перша Всеукраїнська конференція юних істориків

За останні роки помітно зріс інтерес учнівської молоді до історії України. І це цілком зрозуміло, оскільки в процесі розбудови суверенної, незалежної Української держави, в умовах демократизації та гласності склалися сприятливі умови для історичних розробок з використанням найширшого кола найрізноманітніших джерел та літератури.

Проведені раніше районні та міські конференції юних істориків виявили багато здібних молодих дослідників, які продемонстрували свої найкращі якості минулого року на олімпіаді, присвяченій 125-річчю від дня народження визначного українського історика, акад. М. С. Грушевського. На цій олімпіаді було висунуто пропозицію вперше провести Всеукраїнську конференцію юних істориків як підсумок виконаної великої та плідної роботи.

Стараннями Міністерства освіти України, Київського палацу дітей та юнацтва, Асоціації істориків «Істина», Інституту історії України АН України на початку травня 1992 р. цей задум було втілено в життя. Урочисте пленарне засідання конференції відкрив керівник секції історії Малої академії наук (МАН) «Дослідник», д-р іст. наук., проф. А. В. Санцевич. З привітанням до юних істориків звернувся директор Інституту історії України, акад. АН України Ю. Ю. Кондуфор, який розповів учасникам про найближчі плани Інституту, висловив надії на активне поповнення рядів істориків здібною, творчою молоддю, побажав успіхів у роботі конференції. Слово про М. Грушевського проголосив доцент Київського педінституту ім. Драгоманова А. Ф. Трубайчук. Учасників конференції вітали також ректор університету — Києво-Могилянської академії В. С. Брюховецький, письменник В. О. Шевчук, заст. голови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури М. Т. Пархоменко. Одержано й зачитано вітальний лист президента АН України, акад. Б. Є. Патона.

На конкурс для участі в конференції надійшло 247 рефератів, з яких на другому етапі було відібрано 92. Їх тематика була різномані-

нітною. Порушувалися питання історії України від найдавніших часів до наших днів. Юних істориків цікавили визначні історичні пам'ятки: фортеці, палаци, церкви та ін. Особливий інтерес молодих дослідників викликали яскраві, славні та драматичні сторінки історії козацтва, особистості визначних гетьманів та інших відомих українських діячів.

Юні історики розглянули різні питання освіти, зокрема історію Києво-Могилянської академії. Значна кількість рефератів була присвячена актуальній краєзнавчій тематиці, особливо минулому рідних сіл учнів, різним місцевим традиціям, етнографічним питанням. Значно менший інтерес викликала історія міст.

З буремної історії України ХХ ст. найбільшу увагу учасників конференції привертала такі гострі теми, як доба Центральної Ради, діяльність ОУН, голод 1932—1933 та 1946—1947 рр. Ними широко залучався місцевий матеріал, розповіді свідків тих чи інших подій.

Група юних істориків досліджувала різні сторони життя, політичної та наукової діяльності академіка М. С. Грушевського. В окремих рефератах порушувалися й питання економічної та політичної історії України. Йшлося, наприклад, про відбудову Дніпрогесу після Великої Вітчизняної війни, діяльність Верховної Ради як найвищого державного органу влади в Україні та ін.

Якість проголошених рефератів на конференції визначало представницьке журі, очолюване чл.-кор. АН України Ф. П. Шевченком. До його складу входили фахівці-історики: канд. іст. наук доцент Київського університету І. Н. Войцехівська, ст. наук. співробітники Інституту історії України, кандидати іст. наук О. І. Гуржій і П. Г. Усенко, ст. наук. співробітник Інституту археології, д-р іст. наук Л. Л. Залізник, педагогічний керівник секції історії МАН «Дослідник» Г. Й. Братчук та ін.

По п'ять кращих учасників конференції були нагороджені дипломами першого, другого і третього ступеня (з Києва, Донецька, Севастополя, Сімферополя, Полтави, Тернопільської, Харківської та Чернівецької областей). У командному заліку перше місце вибороли юні історики з Києва, друге — представники Донецька та Львова, третє — Запоріжжя та Полтави. Велика заслуга у підготовці учасників конференції належить їх учителям. Особливо велику роботу щодо цього провели педагоги Волинської, Кіровоградської, Харківської та Хмельницької областей.

В Інституті історії України АН України для вчителів, які супроводжували учнів на конференції, було влаштовано «круглий стіл». Провідні фахівці д-ри іст. наук, професори С. В. Кульчицький, А. В. Санцевич, д-р іст. наук М. Ф. Котляр, кандидати іст. наук П. Г. Усенко, С. К. Асатуров ознайомили присутніх з новинками в галузі історичної науки, відповіли на численні запитання вчителів, спрямовані на посилення зв'язку шкільного викладання з наукою.

На заключному пленарному засіданні головуєчий А. В. Санцевич підбив підсумки роботи конференції, відзначив зростання за останні роки рівень рефератів, їх вдале оформлення. З напутнім словом до учасників звернувся голова журі Ф. П. Шевченко, член правління Асоціації істориків «Істина» А. Ф. Трубайчук, Г. Й. Братчук. І. Н. Войцехівська ознайомила юних істориків з новими умовами прийому до вузів. Учасники конференції отримали бібліотечки творів М. С. Грушевського, книгу О. Субтельного «Історія України». Учні висловили глибоку вдячність організаторам за вдале проведення конференції.

Перед учасниками виступили юні митці, зокрема хор хлопчиків «Дзвіночок» Київського палацу дітей та юнацтва, було проведено тематичний вечір «Козацькому роду нема переводу», продемонстровано новий художній фільм «Козаки йдуть».

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

История и политика

Ткаченко В. Н. Куда мы идем? (Размышления историка) 3

Малоизвестные страницы истории

Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина (*Продолжение*) 13

Солдатенко В. Ф. Введение автономии Украины и вооруженные силы
республики 24

СООБЩЕНИЯ

Шевченко Л. А. Культурно-идеологические процессы в Украине в 40—50-х гг. 39

Катренко А. Н., Денисенко С. Д. Н. В. Лысенко и национально-освободительное движение в Украине во второй половине XIX — в начале XX ст. 48

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Кудьчицкий С. В. Украинское Государство времен гетманщины 60

Алексеев Ю. Н. Некоторые проблемы преподавания и изучения исторических дисциплин в педагогическом вузе 80

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Смолий В. А., Степанков В. С. (*Каменец-Подольский*). Гетман Петр
Дорошенко 84

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Раскулачивание в УССР (*Окончание*) 103

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Табачник Д. В. Убийство Симона Петлюры 112

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Сольчанник Роман (*Германия, Мюнхен*). Украина, Беларусь и Молдова:
Интеграция по-имперски, руссификация и борьба за национальное вы-
живание 124

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Телегин Д. Я. Обследование Сечей низового Днепра в 1990 г. 136

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Дорошенко Дмитрий. Мои воспоминания о недавнем прошлом (1914—
1918) (*Продолжение*) 140

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Терещенко Ю. И. В. Ф. Верстюк. Махновщина: крестьянское повстанческое
движение на Украине. 1918—1921 148

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников
и журналов исторического профиля (1992 г.) 152

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Гуневский И. М. (*Львов*). Научная сессия «100 лет научной и научно-изда-
тельской деятельности Научного общества им. Т. Шевченко» 155

Гордиенко П. Л. Республиканская научно-методическая студенческая кон-
ференция «История государственности Украины» 156

Братчук Г. И. Первая Всеукраинская конференция юных историков . . . 157

CONTENTS

ARTICLES

History and policy

- Tkachenko V. M. Where are we going? (A historian's speculations) 3

Little-known pages of History

- Shapoval U. I. Stalinism and Ukraine (*continuation*) 13
Soldatenko V. F. The introduction of Ukraine's autonomy and the Armed Forces of the Republic 24

REPORTS

- Shevchenko L. A. The cultural and ideological processes in Ukraine in 40-s and 50-s 39
Katrenko A. M., Denisenko S. D. M. V. Lysenko and the national liberation movement in Ukraine in the second half of the XIX-th — at the beginning of the XX-th centuries 48

IN ASSISTANCE TO THE TEACHER OF HISTORY

- Kulchitsky S. V. The Ukrainian State in the period of Hetmanate 60
Alekseev U. M. Some problems of the studying and teaching of historical disciplines in the pedagogical higher educational school 80

HISTORY THROUGH PERSONALITIES

- Smoly V. A., Stepankov V. S. Hetman Petro Doroshenko 84

DOCUMENTS AND MATERIALS

- The liquidation of kulaks in the Ukrainian SSR (*ending*) 103

DOCUMENTED NARRATIONS

- Tabachnik D. V. Symon Petlura's murder 112

PROBLEMS OF NATIVE HISTORY IN FOREIGN STUDIES

- Solchanik Roman (*Germany, Munich*). Ukraine, Byelorussia and Moldavia: Integration in an imperial way, Russification and struggle for national survival 124

SEARCHES AND FINDINGS

- Telegin D. Y. The exploration of the Lower Dnieper Siches in 1990 136

HISTORICAL HERITAGE

- Doroshenko Dmytro. My recollections of the recent past (1914—1918) (*continuation*) 140

CRITIQUE AND BIBLIOGRAPHY

- Tereshchenko U. I. V. F. Verstuik. Makhnovshchina: a peasant insurgent movement in Ukraine. 1918—1921 148

* * *

- Principal materials of the republican inter-institute scientific collection and magazines of historical profile (1992) 152

CHRONICLES AND INFORMATION

- Gunyovsky I. M. (*L'viv*). The scientific section, devoted to the 100 Anniversary of the scientific and publishing activities of the Community of Scientists, named after T. G. Shevchenko 155
Gordienko P. L. The republican scientific and methodical conference of students «The History of Ukrainian Statehood» 156
Bratchuk G. I. The first All-Ukrainian Conference of junior historians 157

НОВІ КНИГИ

Александр Михайлович, великий князь. Книга воспоминаний.— М.: Современник, 1991.— 271 с.

Археологический сборник: Вып. 31.— СПб.: Искусство, 1991.— 141 с.

Греки Украины: История и современность: Материалы науч.-практ. конф. «Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры», 9—19 февр. 1991 г.— Донецк: Респ. о-во греков Украины, 1991.— 187 с.

Дело провокатора Малиновского.— М.: Республика, 1992.— 286 с.

Деникин А. И. Путь русского офицера.— М.: Современник, 1991.— 300 с.

Дорошенко Д. І. Історія України в 2 т. Т. 2. (Від половини XVII ст.).— К.: Глобус, 1991.— 349 с.

Желев Ж. Фашизм: Тоталитарное гос-во.— М.: Новости, 1991.— 335 с.

Загорювський В. П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке.— Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991.— 270 с.

Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях.— М.: Наука, 1991.— 127 с.

атакомбные культуры Северного Причерноморья: Источники. Пробл. Исслед.: (Сб. науч. тр.).— К.: Ин-т археологии, 1991.— 267 с.

Іето 1941. Україна. Документи. Матеріали. Хроніка подій.— К.: Україна, 1991.— 512 с.

Лужков Ю. 72 часа агонии: Август 1991 г.: Начало и конец коммунистического путча в России.— М.: Междунар. журн. «Магистеріум», 1991.— 105 с.

Микола Прокопович Василенко.— К.: Наук. думка, 1991.— 268 с.

Морева Л. М. Лев Шестов.— СПб.: Изд-во СПбГУ, 1991.— 86 с.

Народна пам'ять про козацтво.— Запоріжжя: СП «Інтербук», Запоріж. центр, 1991.— 303 с.

Новиченко М. Кошові отамани: нариси і портрети.— К.: Респ. центр духов. культури, 1991.— 42 с.

Одесский университет, 1865—1990.— К.: Либідь, 1991.— 160 с.

Октябрьский переворот: Рев. 1917 г. глазами ее руководителей: Воспоминания рус. политиков и коммент. зап. историка.— М.: Современник, 1991.— 381 с.

Они были не только противниками: Рус. и немцы на протяжении двух столетий.— М.: Междунар. отношения; Эрланген: Штраубе, 1990.— 153 с.

Орлов А. Тайная история сталинских преступлений.— М.: Автор, 1991.— 352 с.

Панич Т. В., Титова Л. В. Описание собрания рукописей ИИФФ СО АН СССР.— Новосибирск: Наука, 1991.— 280 с.

Патрушев А. И. Расколдованный мир Макса Вебера.— М.: Изд-во МГУ, 1992.— 207 с.

Пашкевич М. М. Афганистан: война глазами комбата.— М.: Воениздат, 1991.— 127 с.

Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського.— К.: Кембрідж, 1991.— 80 с.

Профессия: разведчик: Д. Блейк, К. Фукс, К. Филби, Х. Фельфе.— М.: Политиздат, 1992.— 365 с.

Скуратовский В. А. Культура межнационального общения: Пробл. формирования и саморегулирования.— К.: Вища шк., 1991.— 255 с.

Славяно-русские древности.— М.: Наука, 1991.— 133 с.

Ссылные революционеры в Сибири (XIX в.— Февраль 1917 г.): Сб. науч. тр.: Вып. 12.— Иркутск: изд-во Иркутского ун-та, 1991.— 234 с.

Українська душа.— К.: МП «Фенікс», 1992.— 127 с.

Українські січові стрільці, 1914—1920: Репринт. відтворення з вид. 1935 р.— Львів: Слово, 1991.— 160 с.

Филимонов С. Б. Краеведческие организации Европейской России и документальные памятники (1917—1929 гг.).— М.: Сов. фонд культуры: О-во «Поли», 1991.— 208 с.

Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество.— М.: Республика, 1992.— 270 с.

Шепелев Л. Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи.— СПб.: Наука, 1991.— 224 с.

Шляпников А. Г. Канун семнадцатого года. Семнадцатый год: В 3 т.: Т. 1.— М.: Политиздат, 1992.— 383 с.

Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова: Зб. наук. пр.— К.: Наук. думка, 1991.— 248 с.

Яковлев Н. Н. Жуков.— М.: Мол. гвардия, 1992.— 462 с.